

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/147561>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

2060

**over de
geneeskundige verzorging
in het staatse leger**

a.h.m. kerkhoff

**OVER DE GENEESKUNDIGE VERZORGING
IN HET STAATSE LEGER**

PROMOTOR: DR. D. DE MOULIN

**OVER DE GENEESKUNDIGE VERZORGING
IN HET STAATSE LEGER**

PROEFSCHRIFT

**TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR
IN DE GENEESKUNDE**

**AAN DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN,
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS PROF. DR. A.J.H. VENDRIK,
VOLGENS BESLUIT VAN HET COLLEGE VAN DECANEN
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP WOENSDAG 16 JUNI 1976,
DES NAMIDDAGS TE 4 UUR**

DOOR

**ANTOON HUBERT MARIE KERKHOFF.
GEBOREN TE SWALMEN (L)**

Nijmegen

1976

*Uitvoering en druk: R. Tissen, J. Benschop,
S. van Kaauwen en H. Peeters*

Forsan et haec olim meminisse iuvabit

Vergilius, Aeneis, I, 203

aan mijn ouders

aan Tip, Lies en Annemarie

<u>ILLUSTRATIES</u>	xiii
<u>GEBRUIKTE AFKORTINGEN</u>	xiv
<u>WOORD VOORAF</u>	xv
<u>INLEIDING</u>	1
 <u>I. TOT EEN LOGIJS VAN ALLE GEQUETSTE ENDE KRANKE SOLDATEN</u>	
Par. 1. <u>Wat vooraf ging</u>	5
1.1. Militaire gewondenzorg in de Middeleeuwen	5
1.2. Geneeskundige voorzieningen in de legers der Oostenrijkse Habsburgers	6
1.3. Medische hulpverlening in de Spaanse legers in de Nederlanden	8
Par. 2. <u>De geneeskundige verzorging van de opstandelingenlegers in het begin van de Nederlandse Opstand</u>	10
2.1. De eerste jaren	10
2.2. De geneeskundige verzorging van de troepen van het gewest Holland	13
2.3. Medische voorzieningen in het leger van de Staten-Generaal	21
2.4. Het Soldatengasthuis te Amsterdam	28
Par. 3. <u>Besluit</u>	29
 <u>II. GASTHAUSEN - THAT IS HOUSES FOR THE GUESTS</u>	
Par. 1. <u>Het Staatse leger onder Maurits en Frederik Hendrik</u>	31
1.1. Maurits hervormt het leger	31
1.2. Structuur van het leger	31
Par. 2. <u>De geneeskundige verzorging</u>	33
2.1. Algemene schets van de geneeskundige verzorging	33
2.2. De geneeskundige verzorging in de steden	35

- De burgergasthuizen	35
Opneming	35
Ontslag	36
Dagindeling	37
Tucht	37
Financiële perikelen	38
- Bijzondere gasthuizen voor soldaten	40
Breda	40
Amersfoort	41
Utrecht, Arnhem	43
- Stedelijke doctores en chirurgijns	44
- Zieken en gewonden in een belegerde stad	47
2.3. Het gewondentransport	48
2.4. De medische hulpverlening in het leger	49
Medicinae doctores	50
De chirurgijns van de staf	51
Regimentschirurgijns	55
Compagnieschirurgijns	56
De apotheker en zijn kist	58
Veldhospitalen	59
Par. 3. <u>Besluit</u>	61

III. REDRES VAN SIECKTEN ONDER 'S LANDS MILITIE

Par. 1. De medische hulpverlening tijdens de eerste oorlog met <u>Frankrijk (1672-1678)</u> -----	63
1.1. Militaire ontwikkelingen	63
1.2. Het eerste jaar van de oorlog	66
1.3. Een visitatieverslag uit 1673	67
1.4. Het reglement 'tot voorcominge ende redres van sieckten onder 's lands Militie in 't leger ende elders'	68
- De practische uitvoering van het reglement	73
- Financiële verwickelingen	75
1.5. Overheid en gasthuizen	77
1.6. Het reglement betreffende de geneeskundige verzor- ging te velde uit 1677	80

Par. 2. <u>Voorzieningen na de Vrede van Nijmegen</u>	81
2.1. Een ziekenfonds-systeem in 's-Hertogenbosch	81
2.2. Het militaire hospitaal te Maastricht	82
Par. 3. <u>De geneeskundige verzorging tijdens de Negenjarige Oorlog (1688-1693)</u>	84
3.1. Militaire ontwikkelingen	84
3.2. De voorbereidingen op medisch gebied	84
3.3. Het reglement van 1690	85
3.4. De nieuwe voorzieningen in bedrijf	90
Par. 4. <u>Veranderingen tijdens de Spaanse Successieoorlog (1701-1713)</u>	94
4.1. Militaire ontwikkelingen	94
4.2. Invoering van het systeem van aanneming	95
4.3. Het contract voor een hospitaal te Roermond	102
4.4. De medische hulpverlening in de praktijk	102
Par. 5. <u>Besluit</u>	105
 IV. <u>DE HOSPITAALLEN VAN DEN STAAT</u>	
Par. 1. <u>Militaire ontwikkelingen 1740-1748</u>	109
Par. 2. <u>De zorg voor zieken en gewonden</u>	111
2.1. Bronnen	111
2.2. De regimentschirurgijns	112
2.3. Het veldhospitaal	114
- Personeelsbezetting	114
- Huisvesting	115
- Inventaris	116
- Transport	118
- Het hospitaal te velde in bedrijf	119
2.4. Het vaste hospitaal en het garnizoenshospitaal	122
Par. 3. <u>Het aanbesteden van hospitalen</u>	125
3.1. De aannemers	125
3.2. De inhoud van de contracten	126
- Personeel	126
- Behuizing, meubilair en ander huisraad	128

- De zorg voor de patiënten	129
. Voorwaarden tot opneming	129
. Verpleging	130
. Voeding	132
. Verstrekking van geneesmiddelen	134
. Lijkbezorging	135
. Vergoeding van de aannemer	136
. Controle	137
. Het vaste hospitaal in bedrijf	137
 Par. 4. <u>Besluit</u>	 138
 V. <u>DIRIGERENDE DOCTORES EN MILITAIRE DIRECTEURS</u>	
Par. 1. <u>De periode 1748-1793</u>	139
1.1. Militaire ontwikkelingen	139
1.2. De geneeskundige verzorging	139
- De positie van de chirurgijns	139
- Het hospitaalwezen	144
 Par. 2. <u>De laatste jaren van de Republiek</u>	 148
2.1. Het eerste oorlogsjaar	148
2.2. Het reglement van 1794	154
- Nieuwe opzet van het hospitaalwezen	154
- Taak en bevoegdheden van de verschillende functionarissen	156
- Uitrusting	162
- De nieuwe voorzieningen in bedrijf	163
 Par. 3. <u>Besluit</u>	 169
 <u>SUMMARY</u>	 171
 <u>NOTEN</u>	 179
 <u>BIJLAGEN</u>	 217
 <u>GERAADPLEEGDE BRONNEN EN LITERATUUR</u>	 247

REGISTER

269

CURRICULUM VITAE

275

- I. Hurn und Buben. Fronsperger, Kriegsbuch.
- II. Feldscher. Fronsperger, Kriegsbuch.
- III. Hoofdkwartier te velde van prins Maurits (1610). Uit een anoniem handschrift uit het begin van de zeventiende eeuw, getiteld "Militaire afbeeldingen aanwyzende de legertochten, campementen, logeringen ... en andere schikkingen der troepen te velde".
(Kon.Ned.Leger- en Wapenmuseum te Leiden, HB/P 574)
- IV. Aanbevelingsbrief van prins Maurits ten gunste van Dr. Servatius Fabry.
(A.R.A., Arch. St. Gen., inv.nr. 4899)
- V. Een chirurgijnswinkel te velde. Uit: D. Solemne, Le maréchal de logis.
Amsterdam (J. Janssen) 1653.
- VI. Fragment van het eigenhandig geschreven rapport uit 1673 van Willem van der Straten.
(A.R.A., Arch. St. v. Holl., inv.nr. 3436)
- VII. Twee "soldatenbriefkens" uit 1674.
(G.A. Gouda, Archief van het Sint Catharinagasthuis, inv.nr. 14 en 696)
- VIII. Titelprent van S. van Rustingh's Nieuwe veld-medicine.
- IX. Het campement bij Oosterhout (1701). Detail. Op de voorgrond (gemerkt met K) latrines. Uit: Nauwkeurig dag-verhaal van 't campement by Oosterhout.
(Anoniem)
's-Gravenhage (Adriaan Moetjens) 1732.
- X. Dr. Salomon de Monchy. Staalgravure door Chrétien naar een tekening van Fouquet. Uit: Opuscula selecta Neerlandicorum de arte medica, XIII.
Haarlem (Bohn) 1935.
- XI. Het wegdragen van een gewonde tijdens de slag bij Oudenaarde. Detail uit een gravure van H. Luchtenburg naar een schilderij van Th. Soeterik. Uit: Veldslagen en belegeringen gedaan door den prins Eugenius. 2 dln. Beschreven door den Heer du Mont.
's-Gravenhage (I. van der Kloot) 1729.
- XII. Het hospitaal op Feyenoord. Anonieme tekening uit 1804.
(G.A. Rotterdam, XIX-01-01)

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

<u>A.G.N.</u>	<u>Algemene Geschiedenis der Nederlanden</u>
A.R.A.	Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage
A.R.A. Brussel	Algemeen Rijksarchief te Brussel
<u>Biogr. Lex.</u>	<u>Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völkern</u>
<u>Biogr. méd.</u>	<u>Biografie médicale</u>
G.A.	Gemeente-archief
<u>G.P.B.</u>	<u>Groot Placaet-boeck</u>
K.B.	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
<u>N.N.B.W.</u>	<u>Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek</u>
R.A.	Rijksarchief
Res. R. v. St.	Resolutiën van de Raad van State
Res. St. Gen.	Resolutiën van de Staten-Generaal
Res. St. v. Holl.	Resolutiën van de Staten van Holland
<u>R.G.P.</u>	<u>Rijks Geschiedkundige Publicatiën</u> . Grote serie
<u>St. L.</u>	<u>Het Staatse Leger</u>

Bij het verschijnen van dit proefschrift wil ik gaarne allen danken die aan de totstandkoming ervan hebben bijgedragen.

Met name zouden, naast de heren A.J.M. Hilde te Groesbeek en W.H.M. Kranendonk te Amsterdam, medewerkers van het Instituut Nieuwe Geschiedenis vóór 1870, het Instituut voor Intellectuele Betrekkingen tussen de Westeuropese Landen in de 17e Eeuw en het Instituut voor Geschiedenis der Geneeskunde moeten worden genoemd, want zonder hun hulp zou deze studie wel nooit tot stand zijn gekomen. Het opnemen van dankbetuigen, gericht tot individuele leden van het wetenschappelijke corps van de Universiteit, is volgens artikel 23 lid 1 van de Promotieregeling echter niet toegestaan.

Zeër erkentelijk voor hun aanwijzingen en opmerkingen ben ik ook de heren Drs. H. van Bavel O. Praem. te 's-Hertogenbosch, Dr. A.E. Leuf-tink te Hoog Keppel, Dr. J. Mattelaer te Kortrijk, Prof.Dr. med.hab. E. Püschel te Bochum, Dr. J.A. Schimmel te Nijmegen, Dr. C.M. Schulten te Benthuisen, Dr. J.A. Verdoorn te Doetinchem, Drs. G.C.A.M. van de Wiel te Mook en de Majoor der Militaire Administratie E.L. Zwitser te Leiderdorp.

Met grote waardering wil ik voorts gewag maken van de bijzondere behulpzaamheid van Nederlandse en Belgische archivariissen. In het bijzonder wil ik danken Dr. J. Hovy te Amersfoort en de heren Drs. J.A.A. Bervoets, Drs. G.W. van der Meyden en Drs. B.J. Slot te 's-Gravenhage, die mijn speurtocht door het Algemeen Rijksarchief met zoveel welwillendheid en geduld hebben begeleid.

Van harte dank ik ook de medewerkers van het Gemeente-archief te Venlo (hoofd: de heer W.Th.M. Hendriks) en van het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch (hoofd: Dr. L.P.L. Pirenne), die mij steeds waar mogelijk terzijde stonden en zoveel extra faciliteiten verleenden.

Zeër verplicht voel ik mij ook aan de bibliothecaris van het Koninklijk Nederlands Leger- en Wapen Museum te Leiden, de heer J. van der Mey, die zijn grote kennis en rijke bezit aan boeken en prenten steeds tot mijn beschikking stelde.

Een woord van dank past eveneens Zijne Excellentie de Minister van

Defensie, die mij toestond twee maanden van mijn diensttijd geheel en al aan het onderzoek te wijden.

Voor hun vele raadgevingen alsook voor hun morele steun dank ik voorts de medewerkers van de Sectie Krijgsgeschiedenis van de Koninklijke Landmacht CGS/BLS (hoofd: Dr. C.M. Schulten).

Zeer erkentelijk ben ik ook de heer G. Klickermann van de afdeling Medische Fotografie der Katholieke Universiteit Nijmegen (hoofd: de heer A.T.A. Reijnen), alsook de fotografische dienst van het legermuseum (hoofd: de heer W.P.M. van der Mark) en de medewerkers van de Universiteitsbibliotheek (hoofd: Mr. G.G.A.M. Pijnenborg) en de Medische Bibliotheek (hoofd: de heer E. de Graaff) van deze Universiteit.

Gaarne dank ik voorts mejuffrouw Ans Verbeek te Grubbenvorst (L) en de heer G. Schrijver te Barendrecht, die het manuscript enige malen typten en vooral ook Hilde Jaspers voor het zo belangrijke aandeel dat zij in het tot stand brengen van de definitieve versie heeft gehad.

Een woord van dank past niet in de laatste plaats tenslotte Drs. P.G. Saager te Nijmegen, die zo goed was de samenvatting in het Engels te vertalen.

De geneeskundige verzorging in het Staatse leger heeft zich anders dan die op 's lands oorlogsvloot, nooit in een grote belangstelling van de zijde van de Nederlandse geschiedschrijvers mogen verheugen. Wanneer dezen zich al met de geschiedenis van het leger ten tijde van de Republiek bezig hielden, ging hun voornaamste aandacht steeds naar andere zaken uit en werden medische bijzonderheden hoogstens zijdelings belicht. Zo vindt men in de overigens uitstekende verhandeling over het leger, die L. Mulder schreef als inleiding op het door hem uitgegeven "Journaal" van Anthonis Duyok, slechts enkele woorden over dit onderwerp ¹⁾.

J.W. Wijn wijdde in zijn studie over het leger in de tijd van prins Maurits weliswaar een afzonderlijk hoofdstuk aan 'de gezondheidsdienst', maar hierin beschreef hij slechts een beperkte periode ²⁾.

Ook C. en J. Schulten, die in hun boek "Het leger in de zeventiende eeuw" een aanvulling op het werk van Wijn gaven, lieten tal van vragen betreffende de geneeskundige verzorging onbeantwoord ³⁾. Zelfs de auteurs van "Het Staatse Leger 1568-1795", een standaardwerk op het gebied der militaire geschiedschrijving, behandelden het onderwerp slechts in het voorbijgaan. Zij beperkten zich voornamelijk tot het in 't kort weergeven van een aantal overheidsresoluties uit opeenvolgende perioden, zonder dat daarbij een afgerond beeld ontstond van het gehele stelsel van medische voorzieningen, waarover het leger geleidelijk kwam te beschikken. Het laatste tot dusver verschenen vervolgdeel van dit werk, waarin J.W. Wijn de periode 1702-1715 behandelde, steekt gunstig af bij vooraafgaande delen, maar het gemis aan een volledig chronologisch overzicht wordt hiermee niet opgeheven.

Gezien het speciale karakter van het onderwerp, werd aanvankelijk de verwachting gekoesterd dat hieraan van medische zijde meer aandacht zou zijn geschonken. Dit bleek echter nauwelijks het geval te zijn. Weliswaar gaf A.G.N. van Onsenoort, die zelf jarenlang militair arts was geweest, een studie uit over "De militaire chirurgie geschiedkundig beschouwd", maar dit werk is eigenlijk alleen van betekenis voor de geschiedkundige kennis van de geneeskundige dienst in de laatste jaren van de achttiende eeuw en de eerste drie decennia van de negentiende eeuw ⁴⁾. De monografieën van G.F. van Dommelen en van D. Romeyn ver-

strekken vooral interessante inlichtingen over de geneeskundige verzorging na 1795; voor zover de militaire geneeskunde ten tijde van de Republiek ter sprake komt, baseren beide auteurs zich bijna geheel op Van Onsenoort, zonder zelf veel nieuw materiaal aan te dragen ⁵⁾. Het recente werk van J.A. Verdoorn, "Arts en Oorlog", is de eerste Nederlandse studie die een goed inzicht geeft in de ontwikkeling van de zorg voor zieke en gewonde militairen door de eeuwen heen, maar dit onderzoek is slechts voor een klein gedeelte gebaseerd op de omstandigheden in het Staatse leger. Het leek, gezien de aanwezige leemten, dan ook de moeite waard een nader onderzoek in te stellen naar de geneeskundige voorzieningen ten dienste van het leger te land van de Republiek. Het zal duidelijk zijn dat een dergelijk onderzoek onmogelijk de geneeskunde in dit leger in al haar facetten kon omvatten. Het onderzoek werd, daar vooral ook een samenhangend overzicht ontbrak, toegespitst op de militair-geneeskundige organisatie, zoals die zich geleidelijk heeft ontwikkeld.

Het materiaal voor deze studie moest vooral worden gezocht in de archieven van de toenmalige centrale en gewestelijke overheden. Voor de woelige periode die vooraf ging aan de Unie van Utrecht, bleek dit geen gemakkelijke opgave. Uit dat tijdvak bleken maar weinig gegevens te kunnen worden opgespoord. Een gemeenschappelijk leger onder centraal gezag bestond toen immers nog niet: de prins van Oranje bestreed de Spanjaarden aanvankelijk met huurtroepen, die goeddeels door hem zelf en zijn Nassause familie werden bekostigd. Successievelijk namen de afzonderlijke gewesten, met Holland en Zeeland voorop, eveneens eigen troepen in dienst, terwijl ook de Staten-Generaal na het sluiten van de Pacificatie van Gent een leger op de been brachten. Na het tot stand komen van de Unie van Utrecht, die in de eerste plaats afspraken inhield met betrekking tot de gemeenschappelijke defensie der overigens autonome gewesten, werd de centrale leiding van het leger in handen van de Generaliteit gelegd. De Staten-Generaal oefenden voortaan tezamen met de Raad van State en de eventueel aanwezige kapitein-generaal het oppergezag uit ⁶⁾. Maar wie menen zou dat het na het sluiten van de Unie duidelijk was welke autoriteiten zich met militaire zaken inlieten, komt bedrogen uit. De instanties waaraan een militair die in Staatse dienst trad een eed van trouw moest afleggen, waren, al naar gelang van het tijdvak, doorgaans niet alleen de Staten-

Generaal, de Raad van State en de kapitein-generaal van de Unie, maar ook de eventuele gewestelijke kapitein-generaal, de gewestelijke Staten en tenslotte de magistraat van de stad waar hij werd gelegerd ⁷⁾.

Bij het onderzoek werd ervan uitgegaan dat belangrijke ontwikkelingen op militair-geneeskundig gebied zich vooral zullen hebben voorgedaan in tijden van oorlog. Het is immers bekend dat de Noord-Nederlandse Statenbond na het sluiten van een vrede de sterkte van zijn troepen zo snel mogelijk tot een minimum placht terug te brengen.

Wat betreft de oorlogen te land, kan in grote lijnen worden gesteld dat de Zeven Verenigde Provinciën, na eerst tachtig jaar lang met Spanje te hebben gestreden, van 1672 af bijna voortdurend met Frankrijk op voet van oorlog hebben gestaan.

De zogeheten Tachtigjarige Oorlog werd ten behoeve van deze studie in twee perioden verdeeld:

- a. de tijd voorafgaande aan het optreden van graaf, respectievelijk prins Maurits, toen verschillende legertjes betrekkelijk onafhankelijk van elkaar opereerden,
- b. de tijd waarin onder het opperbevel van Maurits en Frederik Hendrik een centraal geleid en goed geoefend leger ontstond.

Met betrekking tot de periode waarin de Republiek herhaaldelijk in een oorlog met Frankrijk was gewikkeld, werd vooral aandacht geschonken aan:

- a de 'Guerre de Hollande' de kort daarop volgende Negenjarige Oorlog en de Spaanse Successieoorlog,
- b de Oostenrijkse Successieoorlog,
- c de periode 1748-1795. Hierbij werd ook de tijd van betrekkelijk grote rust, die aan de laatste oorlog met Frankrijk vooraf ging, in beschouwing genomen, omdat toen ook in vreedstijd een geneeskundig apparaat van enige omvang werd gehandhaafd.

TOT EEN LOGIJS VAN ALLE GEQUETSTE ENDE KRANCKE SOLDATENPar. 1. Wat vooraf ging

1.1. Militaire gewondenzorg in de Middeleeuwen

In de veelal eenvoudige organisatie van de legertjes waarmee Middeleeuwse vorsten en ridders te velde trokken, nam de gewondenzorg een bescheiden plaats in ⁸⁾. Ook tijdens de kruistochten, toen soms relatief grote legers op de been werden gebracht, was er nauwelijks sprake van geregelde medische hulpverlening ⁹⁾. Een enkele keer waren stedelijke chirurgijns verplicht aan gewapende acties deel te nemen, teneinde eerste hulp te bieden en zorg te dragen voor het afvoeren van gewonden ¹⁰⁾. In het algemeen beschikten echter alleen de edelen over een lijfarts en waren de gewone soldaten voor medische hulp op zichzelf en elkaar aangewezen. Vaak lag de enige kans op redding voor een gewonde krijgsman daarin, dat hij een burcht of klooster wist te bereiken, waar hij behandeld of althans verpleegd kon worden ¹¹⁾.

In de late Middeleeuwen ontstond het streven om in de geneeskundige verzorging van de soldaten verbetering te brengen. Dit hing nauw samen met de omstandigheid dat van de veertiende eeuw af permanente beroepslegers ontstonden. Meer en meer vervingen de Europese vorsten de vaak onhandelbare feodale ridderlegers door dergelijke, alleen aan henzelf ondergeschikte, 'staande' legers ¹²⁾. Als een der eersten bracht Karel VII van Frankrijk tijdens de Honderdjarige Oorlog zulk een leger op de been. Van nu af aan werd meer aandacht besteed aan medische voorzieningen. Karel de Stoute bijvoorbeeld, verbond aan elke compagnie van achthonderd man een chirurgijn, waardoor voortaan niet alleen de aanvoerders, maar ook de gewone soldaten enige medische hulp ten deel viel ¹³⁾. Van zulke hulp mag men zich niet al te veel voorstellen. Alleen in de Spaanse legers lijken de voorzieningen op een zeker peil te hebben gestaan. De krijgsmacht waarmee Ferdinand van Aragon en

Isabella van Castilië in 1492 Granada, het laatste in Spanje overgebleven Morenrijkje, veroverden, werd niet alleen vergezeld van artsen en chirurgijns, maar was ook voorzien van hospitaaltenten, waarin de soldaten op staatskosten een eerste behandeling konden ondergaan. Van het veldhospitaal uit konden zij vervolgens voor definitieve hulp worden afgevoerd naar permanente inrichtingen in de steden. Voor dit vervoer beschikte het veldhospitaal over een aanzienlijk aantal - soms wel vierhonderd - overdekte wagens ¹⁴⁾.

1.2. De geneeskundige voorzieningen in de legers der Oostenrijkse Habsburgers

In de loop van de vijftiende en zestiende eeuw ontstond ook in andere legers een soort van medische dienst, die in grote lijnen overal eenzelfde opzet had. In de meeste gevallen bleef zulk een 'dienst' beperkt tot één of enkele doctores, die aan de staf waren toegevoegd, en een aantal barbier-chirurgijns, die ieder een vendel verzorgden. Zolang de soldaten ambulante waren, werden zij in het leger zelf behandeld. Indien opname noodzakelijk was, werden zij zo mogelijk naar stedelijke gods- en gasthuizen afgevoerd.

Uit de *mémoires* van Ambroise Paré (1510-1590), die veelal geheel alleen werkte zonder dat een duidelijk geneeskundig apparaat achter hem stond, kan men afleiden hoe summier de medische hulpverlening in de praktijk in zijn tijd was geregeld. De legers van Maximiliaan I moeten zich in dit opzicht hebben onderscheiden. Over de organisatie in die legers worden wij betrekkelijk nauwkeurig ingelicht door Leonard Fronsperger ¹⁵⁾. In zijn boek "Von Kayserlichem Kriegsrechten, Malefitz und Schuldthändlen, Ordnung und Regiment", beschrijft hij uitvoerig het militaire apparaat. Daarbij komen ook medische aspecten, al is het vaak zijdelings, aan de orde.

De keizerlijke legers waren samengesteld uit 'Hauffen' van vijf- à zesduizend man. Deze waren onderverdeeld in 'Fähnlein', waarvan de sterkte varieerde van twee- tot vierhonderd man. Aan de staf van elke 'Hauffen' was een *medicinae* doctor verbonden. Volgens zijn instructie behoorde hij de manschappen te verzorgen, die aan 'der Breune', 'Ruhr', 'Febern' en 'dergleichen Gebrechen' leden ¹⁶⁾. Voorts was het zijn taak tezamen met de commandant van het vendel,

de apotheek en het instrumentarium van de chirurgijns die zich voor de dienst aanmeldden, te visiteren. Deze inspectie werd bij elke monsterring herhaald. Bij gebleken tekortkomingen werd soldij ingehouden ¹⁷⁾.

Gezien hun geringe aantal moet worden betwijfeld of de medicinae doctores zich wel op andere wijze met de behandeling van de manschappen hebben kunnen bezighouden dan door het geven van algemene adviezen, bijvoorbeeld bij het uitbreken van besmettelijke ziekten die, zoals bekend, voor de toenmalige legers een grotere bedreiging vormden dan de vijand ¹⁸⁾.

Volgens Fronsperger was bij alle vendels een 'Feldscher' ingedeeld. Het was de taak van de compagniescommandant om zulk een veldscheerder aan te trekken:

... so sol ein jeder Hauptmann sehen, das er ... einen rechtgeschaffnen, kunstreichen, erfahrenen und wolgeübten Mann zu einem Feldscherer erkiese, und nit nur schlecht Bartscherer unn Baderknecht, wie umb gunst willen zum oftern mal beschicht ...

Op grond van droevige ervaringen uit het verleden, waarbij 'mancher ehrlicher Gesell etwan sterben oder erlamen' moest, ten gevolge van onvoldoende geneeskundige bijstand, werd aangedrongen op het aantrekken van werkelijk bekwame chirurgijns. Deze moesten voldoende voorzien zijn van instrumenten en medicamenten en over een hulpkracht beschikken.

De taak van de veldscheerders wordt door Fronsperger slechts in grote trekken omschreven: zij dienden de soldaten, met name die van hun eigen vendel, te allen tijde met raad en daad bij te staan ¹⁹⁾. Over de vaardigheden waarover zij beschikten, kan moeilijk worden geoordeeld. Opmerkelijk is wel het grote aantal militair-chirurgische handboeken dat hun ten dienste stond ²⁰⁾. Tijdens gevechtshandelingen hielden de veldscheerders zich 'hinter dem grossen Hauffen' op, in de achterhoede dus. Op mars was hun plaats 'zwischen den Reutern und Knechten'. Zieken en gewonden werden, wanneer hun toestand dat toeliet, bij het verder trekken van hun eenheid op karren meegevoerd. De veldscheerders kregen tijdens rustpauzen op mars zo mogelijk de beschikking over bestaan-

de gebouwen, waar zij hun patiënten konden behandelen en verplegen.

Soldaten die er slecht aan toe waren, werden naar gasthuizen in de omgeving gebracht. Dit werd geregeld door de 'Spitalmeister'. Deze zorgde niet alleen voor het vervoer, maar ook voor de voeding van de patiënten. Hij werd door de soldaten zelf gekozen en gemeenschappelijk door hen betaald ²¹⁾. Welke consequenties dit laatste inhield ten aanzien van zijn positie ten opzichte van de bevelvoerende officieren, was niet te achterhalen.

In de legers die Fronsperger beschrijft, hadden de vrouwen, die al dan niet als wettige echtgenoten de soldaten volgden, een belangrijke taak bij het verplegen van zieken en gewonden. Zij stonden onder supervisie van een 'Hurenwaibel' en vormden als het ware een legeronderdeel op zichzelf. Fronsperger geeft hoog op van de kwaliteiten van deze vrouwen. In een vers laat hij haar zeggen:

Sonst seindt wir auch nützlich dem Heer.

Kochen, fegen, waschen, und wer

kranck ist, dem warten wir dann ausz ...

1.3. Medische hulpverlening in de Spaanse legers in de Nederlanden

Het leger waarmee de Spanjaarden tegen de opstandige gewesten ten strijde trokken, was in menig opzicht van uitstekende kwaliteit. De geneeskundige dienst waarover het beschikte, werd centraal geleid door de 'administrador general'. Voor het overige was de Spaanse geneeskundige dienst ongeveer op dezelfde wijze opgezet als die in de keizerlijke legers. Aan elke 'tercio' was een 'cirujano mayor' verbonden en aan ieder van de twaalf vendels waaruit een 'tercio' was samengesteld, een 'barbiero'. Veldhospitalen vervulden in het Spaanse leger wegens de enorme afstanden waarover de troepen zich moesten verplaatsen, een belangrijke rol ²²⁾.

In de jaren 1567-68 werd te Mechelen een permanent hospitaal voor zieke en gewonde soldaten ingericht. Dit 'Spaanse Gasthuys' was ondergebracht in de woning van een calvinistische edelman, Bernard de Merode, wiens bezittingen door de Spanjaarden waren geconfiscieerd ²³⁾. In 1572, toen Willem van Oranje Mechelen in handen

Wir Hurn vnd Buben/in den Kriß
 Halten/vñ warten nach vermögn
 Unßrer Herrn/wir Buben lauffen
 Heymtragen/ was man iß kauf-
 fen.
 Geschwindt mit Sättrung/vñnd ein-
 schenckn/
 Auch holen wir essen vnd trinckn/
 So seindt wir Hurn fast von Flan-
 dern/
 Gebn ein Landtsknecht vmb den
 andern/
 Sonst seindt wir auch nützlich dem
 Heer/
 Kochen/ fegen/ wäschen/ vñd wer

Kranck iß/dem warten wir dan auß/
 Wir zehren auch gern/ nach der
 pauß/
 Daß man beyß spinnen mit viel sind/
 Wir Hurn vnd Buben/ sind ein
 gßind/
 Ob wir schon werden vbel geschlagñ/
 So thun wirs mit ein Landts-
 knecht wagn/
 Vor vns iß auffzuheben wol/
 Wann man raumen/ vñd graben
 sol/
 Braucht mā vns das Holz zutragn/
 Thun wirs nicht/ so werden wir
 geschlagñ.

kreeg en hij De Merode weer in het bezit van zijn eigendommen stelde, werd het hospitaal opgeheven.

Toen de hertog van Parma in 1582 een leger van naar schatting zestigduizend man naar de Nederlanden overbracht, werden de geneeskundige voorzieningen aanzienlijk uitgebreid. De hertog zette zich persoonlijk krachtig in voor verbetering en uitbreiding der geneeskundige verzorging van zijn troepen. De belangrijkste medewerker van de landvoogd op dit terrein was don Francesco de Umara. Deze geestelijke werd in 1585 belast met de algemene leiding van de militair-geneeskundige dienst ²⁴⁾. Don Francesco trok voortdurend met het leger mee, vergezeld van een voor die tijd uitgebreide staf van medisch en administratief personeel en voorzien van al wat nodig was om een veldhospitaal te kunnen inrichten ²⁵⁾. Bij de uitbreiding van de medische voorzieningen werd veel aandacht besteed aan het hospitaalwezen. Nadat in 1585 Brussel, Antwerpen en Mechelen door de Spanjaarden waren heroverd, werd in laatstgenoemde stad opnieuw een hospitaal ingericht, wederom in het 'Hof van Saksen', zoals de woning van De Merode heette. Als 'Ospital Real de Su Magestad' werd dit het middelpunt van de Spaanse geneeskundige dienst in de Nederlanden. Aanvankelijk was het legerhospitaal alleen in het 'Hof van Saksen' ondergebracht. Later werd er nog een aantal aangrenzende huizen bijgetrokken, zodat het hospitaal tenslotte plaats bood aan meer dan driehonderd patiënten en zelfs over een eigen bakkerij en brouwerij beschikte. De algemene leiding lag in handen van een 'mayordomo', die rechtstreeks verantwoording verschuldigd was aan don Francesco. Andere functionarissen waren de 'dispensero' en de 'comprador', welke laatste belast was met de inkoop van levensmiddelen. Een 'veedor-contador' voerde, bijgestaan door enige schrijvers, het financiële beheer.

Het 'Spaanse Gasthuys' beschikte over vier artsen en over een nog groter aantal chirurgijns, die in vaste dienst aan het hospitaal waren verbonden. De verpleging die in de Zuid-Nederlandse gasthuizen gewoonlijk werd verzorgd door vrouwelijke religieuzen, werd in het legerhospitaal opgedragen aan speciaal daartoe opgeleide ziekenoppassers. De soldaten werden, evenals later in het Staatse leger, slechts opgenomen op vertoon van een verlofbriefje

van hun commandant ²⁶⁾.

De financiële omstandigheden van het hospitaal lieten nogal eens te wensen over. Inspecteurs moesten op gezette tijden de boeken controleren. Uit hun verslagen blijkt dat met dit voor toenmalige begrippen grote ziekenhuis aanzienlijke bedragen waren gemoeid. Zo vermeldt Parker dat in de periode 1603 tot 1608 de uitgaven honderdduizend gulden per jaar bedroegen. Een gedeelte van deze kosten werd door de soldaten zelf gedragen door middel van een soort ziekenfonds, dat in stand werd gehouden door van elke soldaat maandelijks een real (ongeveer vijf stuivers) op zijn soldij in te houden. Voorts vielen aan het hospitaal de bezittingen toe van soldaten die er overleden. De opbrengst daarvan vormde een tweede, zij het vermoedelijk niet al te ruime bron van inkomsten. Voor het overige werden de kosten bestreden met behulp van subsidies uit de legerkas ²⁷⁾.

Par. 2. De geneeskundige verzorging van de opstandelingenlegers in
het begin van de Nederlandse Opstand-----

2.1. De eerste jaren

Een nauwkeurige begindatum van de Nederlandse Opstand valt nauwelijks of niet te bepalen. Het jaar 1568, dat doorgaans als het begin van de 'Tachtigjarige Oorlog' werd genoemd, is in wezen vrij willekeurig - en eerst achteraf - gekozen ²⁸⁾. Het verzet begon immers al eerder te groeien, in de periode die sinds Fruin met 'Het voorspel' wordt aangeduid. Religieuze, politieke en naar men thans meent, zeker ook sociaal-economische motieven droegen bij tot een steeds opstandiger houding tegen het centrale gezag.

Indien de opstandelingen in 1568 gezamenlijk een groot leger op de been hadden gebracht, zou men de geschiedenis van het Staatse leger gevoeglijk met dat jaar kunnen laten aanvangen. Behalve het Spaanse leger heeft echter geen enkele andere troepenmacht van enige omvang op dat tijdstip in de Lage Landen vertoefd ²⁹⁾. Weliswaar nam Willem van Oranje in 1568, na een belangrijk deel van zijn bezittingen alsmede die van zijn familie te gelde gemaakt te

hebben, huursoldaten in dienst, maar deze kunnen moeilijk als Staatse troepen worden aangemerkt. De prins gaf zijn commissiën immers als soeverein prins van Oranje ³⁰⁾.

Over de troepen van Willem van Oranje is betrekkelijk weinig bekend. De soldaten moeten, zoals ondermeer kan worden afgeleid uit de strenge krijgswetten die de prins in 1573 uitvaardigde, veelal rauwe klanten zijn geweest. Voor een belangrijk deel werden zij aangeworven in Duitsland, dat evenals Zwitserland nog lange tijd een onuitputtelijke bron van huursoldaten zou blijven ³¹⁾. Voor deze huurlingen was het opnemen van de wapens een zakelijke gelegenheid. 'Pas d'argent, pas de Suisses', luidt een gezegde dat uit die dagen stamt. Vooral omdat de prins met chronisch geldgebrek te kampen had, waren bijna al zijn expedities tot mislukken gedoemd. De inval in Gelderland onder leiding van Van Hoogstraten liep op niets uit. De expeditie naar Artesië in hetzelfde jaar onder Coqueville werd al evenmin een succes. Ook de inval van de prins zelf in Brabant mislukte door de 'financiële uitputtingstactiek' van Alva ³²⁾. De veldtocht van 1572 bleef eveneens bij de verwachtingen ten achter, terwijl die van 1574 uitliep op de slag op de Mookerheide (14 april 1574), waar Lodewijk en Hendrik van Nassau door Sancho d'Avila verpletterend werden verslagen.

Over de geneeskundige verzorging in de legers van Willem van Oranje werden geen rechtstreekse gegevens gevonden. Ook de beschrijvingen van de gevechtshandelingen uit die dagen vermelden niet in hoeverre de prins medische voorzieningen had getroffen. Wel staven zij het vermoeden dat van daadwerkelijke geneeskundige hulp althans tijdens een veldslag nauwelijks sprake kan zijn geweest. Tijdens de slag bij Jemgum (21 juli 1568) sloegen graaf Lodewijk en bijna al zijn ongeveer zeven- à achtduizend man op de vlucht. Lodewijk zelf kon zich al zwemmend in veiligheid brengen, maar het overgrote deel van zijn volk verdronk in de Eems of werd bij de achtervolging door de Spanjaarden, die de gehele volgende dag nog werd voortgezet, om het leven gebracht. Volgens opgave van Alva aan de Raad van State, zouden de Spanjaarden niet meer dan zes of zeven man hebben verloren ³⁴⁾.

De beschrijving van de slag op de Mookerheide door de spaansgezinde Gaspar de la Gare, geeft een duidelijk beeld van de chaotische

toestanden op het slagveld. De strijd begon 'tusschen de tyen ende elff uren' en was reeds omstreeks het middaguur afgelopen. Van het leger van graaf Lodewijk, bestaande uit ongeveer vijftienduizend man voetvolk en zesduizend ruiters, waren toen volgens De la Gare 'alle ... voetknechten tsamen geslagen, weynich uytgenomen'. Het verlies aan Spaanse zijde zou slechts veertig doden hebben bedragen ³⁵⁾.

Over bijstand aan gewonden wordt in het verslag niet gerept. Men kan zich trouwens niet voorstellen dat chirurgijns veel zouden hebben kunnen uitrichten in deze slachting, waar blijkbaar geen levens werden gespaard. Ook na de slag, die in een wilde vlucht van Lodewijks troepen eindigde, was van enige zorg voor de achtergelaten gewonden geen sprake. De omwonende bevolking plunderde nog dezelfde middag het slagveld. De volgende dag kwamen Nijmegenaren met paard en wagen naar Mook, maar ook hun oogmerken waren uitsluitend van roofzuchtige aard ³⁶⁾. Het is veelzeggend dat na de slag geen oorlogsgewonden de gasthuizen van Nijmegen of Grave hebben bereikt ³⁷⁾.

Na de eerste ongelukkig verlopen acties van de prins in de periode 1568-1574, kwam wat meer tekening in het militaire apparaat van de opstandelingen. De een na de ander namen de gewesten die in de opstand volhardden, eigen troepen in dienst. De belangrijkste krijgsmachten werden die van Holland en Zeeland, de provincies waarin van 1572 af het bolwerk van het verzet was gevestigd.

De Staten-Generaal besloten, toen zij in 1576 te Brussel bijeen kwamen, eveneens eigen krijgsvolk te werven. Zo kwamen er verschillende legertjes naast elkaar te staan, die weliswaar de bouwstenen van het latere Staatse leger zouden vormen, maar die zolang zij nog onafhankelijk van elkaar elk onder eigen opperbevel opereerden, feitelijk geen van alle als Staats leger kunnen worden beschouwd.

De militaire macht bleef zelfs nadat in 1579 de Unie van Utrecht tot stand was gekomen, nog lange tijd verdeeld over de verschillende gewestelijke bondgenoten. Deze achtten hun particularistische belangen hoger dan het vormen van een verenigd leger tegen de oprukkende hertog van Parma.

Na de dood in 1589 van de graaf van Nieuwenaar en Meurs, stadhouder

van Gelderland, Overijssel en Utrecht, stelden ook deze drie gewesten Maurits tot stadhouder aan, zodat de legers van vijf gewesten nu onder één opperbevelhebber werden verenigd. De troepen van Friesland en later die van Groningen en Drenthe bleven onder het bevel van graaf Willem Lodewijk van Nassau, hun eigen stadhouder, staan, maar de goede verstandhouding tussen de beide neven maakte dat de legermacht der Zeven Provinciën voortaan min of meer als eenheid kon opereren ³⁸⁾.

In de beschrijving van de geneeskundige verzorging vóór 1589, zullen daarom de verschillende legers afzonderlijk worden behandeld.

2.2. De geneeskundige verzorging van de troepen van het gewest Holland

Om enig inzicht te krijgen in de medische hulpverlening van de gewestelijke legers dient de aandacht vooral te worden gericht op Holland, want het leidende gewest in de opstand besteedde zeer veel aandacht aan de geneeskundige verzorging van de troepen die het in dienst had. Duidelijk komt dit naar voren uit de resolutieboeken der 'Staten van Holland en West-Vriesland'. Deze bescheiden tonen aan dat Holland zich zelfs heeft ingelaten met medische hulp die soldaten van andere gewesten van node hadden.

Uit genoemde resolutieboeken blijkt niet dat het gewest het voornemen heeft gehad geneeskundige voorzieningen in het leger zelf tot stand te brengen.

Des te meer aandacht besteedde Holland aan voorzieningen die erop waren gericht zieke en gewonde soldaten - buiten het leger - in de steden te doen behandelen en verplegen. De hiertoe ontworpen maatregelen wekken, uitgebreid als zij zijn, de indruk dat verreweg het grootste deel van de geneeskundige verzorging zich buiten het leger heeft afgespeeld. Blijkbaar gold het beginsel dat zieken en gewonden zo snel mogelijk moesten worden afgevoerd. In oorlogstijd, krijgt in 1586 de Utrechtse magistraat van de Raad van State te horen, is het gebruikelijk 'qu'il faulloit (sic) mettre les malades aux villes plus prochaines, comme toujours a esté observé ...' ³⁹⁾. Deze gedragslijn lag wel voor de hand: de legers van de opstandige gewesten ondernamen immers geen grote veldtochten, in welk geval een eigen mobiel geneeskundig apparaat noodzakelijk zou zijn ge-

weest. Over het algemeen bewogen de troepen zich op eigen terrein, in een omgeving bovendien waar men nooit ver van een stad was verwijderd. Men kon er zich derhalve toe beperken reeds aanwezige faciliteiten open te stellen voor militairen. Aan eigen hospitalen in het leger zelf bestond daarom geen behoefte. Buitenstaanders lijken dat niet altijd begrepen te hebben. Toen in 1582 de hertog van Anjou, die na de uitvaardiging van het 'Placcaert van Verlattinghe' (1581) tot landsheer was uitgeroepen, de Staten-Generaal probeerde te overtuigen van de noodzaak van een 'velt-gasthuys ... omme de gequetste soldaten ende die siecke en krancke te ontfangen, die anders aan de straaten liggen', werd zijn voorstel kortweg 'verabandonneert' 40).

In verschillende plaatsen werden contracten gesloten met stedelijke chirurgijns, waarin werd vastgelegd dat zij zieke en gewonde soldaten die de stad binnenkwamen, tegen een bepaalde vergoeding zouden behandelen. De oudste mededeling over een chirurgijn die op deze wijze door de Staten werd gecontracteerd, dateert van 18 september 1574. De Staten van Holland besloten toen dat Wiggert Allertsz, chirurgijn te Rotterdam

sal genieten ter maendt vier ponden grooten
Vlaems, mits dat hy gehouden sal zyn te cureren alle
degene, die voor de Vyanden gewondt en gequetst sullen
zyn, ende binnen Rotterdam gebracht sullen worden. 41)

Daar gewonden slechts met onregelmatige tussenpozen binnenkwamen, gingen de Staten bij dit contracteren behoedzaam te werk. Vooreerst werd de Rotterdamse chirurgijn aangesteld met een opzegtermijn van een week: 'dat de Staten alle weeck tot haren wille sullen mogen afstaen en daer af ontslagen zyn'.

Meer bijzonderheden over de inhoud van dergelijke overeenkomsten vindt men in een nieuw contract, dat op 10 december met meester Wiggert werd afgesloten. Was in de verbintenis van 18 september in algemene zin vastgelegd dat elke gewonde soldaat die Rotterdam werd binnengebracht door Allertsz moest worden behandeld, nu werd bepaald dat Allertsz

syn residentie binnen der selver Stede [diende te houden]
sonder ghehouden te zyn eenighe Veldtlegers te volgen ofte

eenige Gequetsten uyt andere Steden aldaer geschikt te cureren, behoudelyck oock dat den selven Chirurgijn alle Curen op sijnen koste gehouden sal zyn te doen. 42)

De bepaling dat de chirurgijn patiënten die uit andere steden naar Rotterdam werden gezonden, niet langer behoefde te behandelen, moet wel een verlichting van zijn taak hebben betekend. Daarentegen kreeg hij voor zijn werkzaamheden voortaan geen vier pond Vlaams per maand meer, maar nog slechts honderd gulden per jaar ⁴³⁾. Het feit dat meester Wiggert nu niet meer tegen een maandsalaris, maar tegen een jaarwedde werd aangenomen, zou er op kunnen duiden dat zijn benoeming wat definitiever was geworden ⁴⁴⁾. De staten waren bereid met bijzondere omstandigheden rekening te houden. Toen Wiggert zich erover beklaagde dat hij na de aanslag op Krimpen met veel gewonde soldaten 'beswaert wierde', stonden de Staten hem toe op kosten van de overheid een knecht te nemen ⁴⁵⁾.

Voor chirurgijns met wie geen vaste overeenkomst was gesloten, schijnt de mogelijkheid te hebben opengestaan een rekening in te dienen voor de behandeling van individuele patiënten. Zulke nota's werden kritisch bekeken. Toen meester Hendrik uit Zuidland een rekening bij de Staten indiende, kreeg hij te horen:

dat alsoo hy hem vermeten heeft te cureren Pierre Paturoub, die in sijn Been was geschoten, ende qualijck gecureert, syn Been te doen uytrecken ende genesen om thien guldens, dat de Staten te vreden zyn, soo wanneer die Cure sal zyn gedaen, desselve somme te doen betalen. 46)

De medische hulpverlening die de Staten van Holland voor hun soldaten in de steden organiseerden, bestond niet alleen uit het beschikbaar stellen van chirurgijns. Men zorgde er tevens voor dat patiënten zo nodig ter verpleging konden worden opgenomen. De oudste regeling die hieromtrent kon worden gevonden, dateert eveneens uit 1574. In een resolutie van de Staten van Holland heet het dat Dordrecht, Delft, Gouda, Rotterdam en Schiedam moeten gereed maken en houden 'seeckere bequame Huysen' om de zieke en gewonde soldaten op te nemen, die binnen deze steden worden gebracht ⁴⁷⁾. Opmerkelijk is dat in dit besluit niet wordt gesproken van gasthuizen, maar van 'seeckere Huysen'. Blijkbaar hoefden de

steden militaire patiënten niet per se in hun gasthuizen op te nemen ⁴⁸⁾. De Staten eisten wel dat het onderkomen dat zieke soldaten ter beschikking werd gesteld, aan bepaalde eisen voldeed. Op een verzoek van de magistraat van Leiden 'om een Huys binnen Leyden te mogen erigeren voor de Gequetsten ende Krancken van den Leger ende Schansse omtrent der selver Stede', antwoordden de Staten dat zij eerst 'Commissarissen' zouden zenden die 'behoorlijk reguard en inspectie sullen nemen op de situatie en gelegentheit van eenige Huysingen, Conventen, ofte Plaetsen aldaer' ⁴⁹⁾.

In vele gevallen werden soldaten echter ook opgenomen in de burger-gasthuizen. Voor deze instellingen betekende dit vaak een zware belasting. Meer dan eens beklagden zij zich over 'den groten aanval van siecken en gequetsten' ⁵⁰⁾. Maar omdat het gasthuisbestuur in vele gevallen ondergeschikt was aan de stedelijke magistraat, kon de verpleging van soldaten meestal eenvoudigweg aan het gasthuis worden opgelegd ⁵¹⁾.

Veel moeilijker lagen de gezagsverhoudingen tussen gewestelijke en stedelijke besturen. De steden waren betrekkelijk autonoom en lieten zich weinig gezeggen door de gewestelijke Staten. Toch gebeurde het wel dat de Staten zich rechtstreeks met de opnemingsbemoedigen: toen in de winter van 1574 te Delft twee soldaten moesten worden opgenomen, gebeurde dat niet dan nadat de Staten van Holland per resolutie de gasthuismeester daartoe rechtstreeks hadden geordonneerd ⁵²⁾.

Naast verzoeken en opdrachten die de Staten van Holland aan de steden individueel richtten, werden ook meer algemene maatregelen getroffen. Dit blijkt uit de eerder vermelde resolutie van 18 september 1574, waarin Delft, Gouda, Rotterdam en Schiedam opdracht kregen soldaten te ontvangen. Een nader uitgewerkte regeling werd in 1586 per resolutie tot stand gebracht ⁵³⁾. In de betreffende resolutie is opgenomen een 'Repartitie daer op binnen de Steden van Hollandt hier na volgende ontfangen sullen werden de krancke en gequetste Soldaten, die onder Pasport van haerluyder Capiteinen uyt het Leger ghesonden werden, voor 't eerste ghenomen op omtrent 500 Hoofden'. In de lijst worden de volgende steden genoemd, met het aantal plaatsen dat ieder ter beschikking moest stellen: Amsterdam 70, Delft 50, Leiden 45, Haarlem en Dordrecht elk 40,

Rotterdam, 's-Gravenhage, Hoorn, Gouda, Alkmaar en Enkhuizen elk 30, Schiedam 18, Gorinchem, Schoonhoven, Weesp en Edam elk 10, Medemblik 8, Monnikendam 7, en tenslotte Woerden, Muiden, Naarden en Purmerend elk 5.

De Raad van State moet met het besluit van het gewest Holland zeer ingenomen zijn geweest. Enige weken na het tot stand komen van de repartitieresolutie drong de Raad bij Leicester aan op

ce qui a été requis des Etats de Hollande touchant les malades ou blessez, et leur bonne resolution avec la liste de la repartition par eux faite, aussi qu'on a mandé au autres provinces de faire la mesme selon leur grandeur.

Dezelfde dag ging een brief uit aan Utrecht en Gelderland, waarin werd verzocht ieder honderd zieken of gewonden 'te ontfangen, logeren en versorgen' 54).

Het ten uitvoer leggen van bovenvermelde repartitie-resolutie verliep niet zonder problemen, 'door dien geen ordre gesteld was op de kennisse inde verdelinge, die op 't ontfangen ende het tracteren vande krancke en gequetste Soldaten moet werden onderhouden'. Besloten werd daarom Joris Adriaensz van der Duyn, de man die de verdeelsleutel had opgesteld, met de praotische uitvoering ervan te belasten. Zijn taak was het 'binnen de stad Amsterdam' de patiënten die uit het leger werden afgevoerd over de steden te verdelen, zulks 'ten minsten koste van het Land, ende meesten geriesen van de Krancken'. De stedelijke overheden dienden hem nauwkeurig op de hoogte te houden van het aantal patiënten dat zij opnamen. Van zijn kant stelde Van der Duyn de Staten elke veertien dagen in kennis van het aantal verpleegden 'ende namentlijk soo wanneer 't getal vande voorszegde Soldaten de nombre van 500 soude excederen'. De kosten van het transport van de patiënten mocht Van der Duyn blijkens zijn instructie in overleg met de Admiraliteit te Amsterdam 'onder behoorlijcke ordonnantie ende Acquit ... lichtten uyt de inkomsten van de Convoyen buyten Amsterdam'. Zijn eigen loon bedroeg vierentwintig stuivers per dag, boven 'de redelijcke onkosten van Scheeps ende Wage vrachten' 55).

Van der Duyn had zijn standplaats blijkbaar in Amsterdam. Dit neemt niet weg dat hij in 1587 naar Gorcum werd gezonden om solda-

ten, die per schip van Tiel naar die plaats waren vervoerd, te verdelen over Leiden, Gouda, Rotterdam, Schiedam, Schoonhoven en Den Haag ⁵⁶⁾. Twee jaar later ontmoet men zijn naam opnieuw in verband met gelijksoortige werkzaamheden in dezelfde plaats. Toen in augustus 1589 de beruchte Maarten Schenk van Nijdeggen met een aantal gewonden bij Tiel lag, reisde Van der Duyn andermaal naar Gorcum, om de soldaten die over de Waal werden aangevoerd, van daaruit te distribueren over bovengenoemde steden ⁵⁷⁾. Het is begrijpelijk dat Van der Duyn voor dit doel juist naar Gorcum reisde: deze plaats was immers centraal gelegen, dicht bij de samenloop van Maas en Waal ⁵⁸⁾.

De wijze waarop het transport geschiedde, is niet tot in details bekend. Splinter Helmich, die in zijn "Journael" verhaalt dat hij zich eens gewond van Veere naar Zierikzee liet brengen, en een andere keer 'in zijn bil geschoten' van Geysteren naar Grave, vermeldt niet hoe dat vervoer precies in zijn werk ging ⁵⁹⁾. Wellicht geschiedde dat met schepen van het leger. Dat ook van de diensten van particuliere schippers gebruik werd gemaakt, bewijst een resolutie van de Raad van State, waarin het verzoek om betaling van Amsterdamse schippers die 'krancke' soldaten naar Amsterdam hadden gebracht, wordt behandeld ⁶⁰⁾.

Hoe de opneming van militairen in de burgergasthuizen was geregeld, kon slechts gedeeltelijk worden gereconstrueerd; de resoluties van de Staten van Holland verschaffen alleen over de financiële kant hiervan enige inlichtingen. Zo bepaalde de al eerder vermelde resolutie van 15 december 1574 dat de soldaten slechts werden opgenomen 'onder de declaratie ende bekentenisse van de Gast-huismeesters, opdat het selve aen haerluyder besoldinge afgekort magh worden'. Het daggeld voor opneming van een soldaat in de gasthuizen ten bedrage van vier stuivers kwam dus weliswaar ten laste van de openbare financiën van het gewest Holland, maar het was in feite toch de man zelf, die zijn verpleging bekostigde, want 'het land' hield de verpleegkosten weer in op zijn soldij ⁶¹⁾.

Louter financieel was opneming voor een soldaat weinig aantrekkelijk, want een verpleegprijs van vier stuivers per dag betekende dat bijna de helft van zijn soldij van twaalf gulden per maand werd ingehouden. Vaak hield hij nog minder over, daar de soldij

van tweehonderdveertig stuivers dikwijls niet per maand van dertig of eenendertig dagen, maar over een 'heerenmaand' van veertig of tweeënveertig of zelfs achtenveertig dagen werd uitgekeerd. In het laatste geval hield een opgenomen soldaat slechts eenderde van zijn soldij over, waarvan hij dan bovendien nog vaak reis- en soms kledinggeld moest afstaan ⁶²⁾.

Voor zover kon worden nagegaan, betaalde Holland de gasthuizen zelden of nooit rechtstreeks in baar geld. Meestal werden de verpleegkosten op andere wijze vereffend. Het werd de steden bijvoorbeeld toegestaan het geld dat het gasthuis toekwam af te trekken van de belasting die zij aan het gewest waren verschuldigd, een systeem van afrekenen met gesloten beurzen dat in die dagen alleszins gebruikelijk was ⁶³⁾. Deze gedragslijn kon, zolang de gewesten elk hun eigen krijgsmacht onderhielden, heel wel voldoen. Met het tot stand komen van de Unie van Utrecht, die de noordelijke gewesten nauwer met elkaar verbond, kwam hierin echter verandering. In het vijfde artikel van de Unie was neergelegd dat in het vervolg de kosten van de oorlog, die allen evenzeer aanging, door de gewesten gezamenlijk zouden worden gedragen. Het benodigde geld zou worden geput uit accijnzen, die op eenparige voet in al de geunieerde gewesten zouden worden geheven. Volgens deze overeenkomst zou elk gewest geld storten in een gemeenschappelijke kas, die door de Generaliteit werd beheerd. Dit systeem heeft nauwelijks gefunctioneerd: het hield te weinig rekening met het particularistische streven der verschillende gewesten. Al snel, in 1583, ging men over tot het veel soepeler systeem der 'quoten': De Staten-Generaal zouden voortaan voor elk gewest afzonderlijk de grootte van de bijdrage vaststellen. De gewesten mochten zelf bepalen op welke wijze zij het geld zouden bijeenbrengen. Dit had slechts tot gevolg dat de provinciën zich nog veel meer dan voorheen aan hun verplichting trachtten te onttrekken. Alleen Holland en Zeeland hielden zich werkelijk aan de afspraak ⁶⁴⁾. Deze gewesten konden echter op grond van de nieuwe regeling de gasthuizen niet langer betalen via een systeem van verrekening. Omdat de aan verpleging van soldaten verbonden kosten blijkbaar ten laste van het gewest bleven, wilde Holland deze onkosten van zijn quote af-trekken. Dit blijkt uit de Hollandse resolutie van 9 juli 1583,

waarin wordt bepaald dat het gewest de gasthuizen zou betalen 'mitsdat deselve gelden aan de quote tot afslag strekken sullen'. In de 'repartitieresolutie' van 1586 wordt nog eens herhaald 'dat voor elcken Soldaet des daeghs betaelt sal werden vier stuyvers, ende dat het selve tot kortinge strecken sal aen de Contributien van die van Hollandt'. De graaf van Leicester, die de reglementen van de Unie strikt wenste na te leven, verzette zich tegen dit standpunt van Holland. Hij heeft dit waarschijnlijk schriftelijk aan de Staten van Holland laten weten, maar zijn brief is verloren gegaan. Wij weten echter uit een opmerking in de eerdergenoemde resolutie van 1586 iets over de strekking ervan: '... niet tegenstaende 't schryvens van sijn Excellentie, van de selve Soldaten t'onderhouden op drie stuyvers daeghs sonder 'tzelve te mogen korten aen de quote van Hollandt'. Het gewest ging niet op de wensen van Leicester in. Niet alleen hield het voet bij stuk wat betreft de aftrekbaarheid van verpleegkosten van de quote, ook het voorstel de verpleegprijs van vier stuivers tot drie terug te brengen, werd van de hand gewezen. Dit laatste met als argument 'dat de Gasthuysen meest zyn belast, of van kleynder inkomsten' 65).

Het zal duidelijk zijn dat de Staten van Holland er groot belang bij hadden steeds nauwkeurig geïnformeerd te zijn over het aantal opgenomen soldaten, over de plaats waar zij verbleven en over de individuele verpleegduur. Ook de legerleiding was daarin uiteraard zeer geïnteresseerd. Afwezigheid door ziekte was een probleem waarmee de met de registratie belaste monstercommissarissen voortdurend te maken hadden. Er werd daarom een controlesysteem ingevoerd. Van de gasthuizen werd geëist dat zij een nauwkeurige administratie bijhielden van de aan hun zorgen toevertrouwde militairen. Soldaten mochten bovendien slechts worden opgenomen indien deze een schriftelijke aanvraag van hun commandant konden tonen. Dat briefje werd ingenomen door het gasthuis, daar tevens bepaald was dat een instelling geen vergoeding zou ontvangen voor de verpleegkosten van die soldaten, waarvan het geen bewijsje kon overleggen. Wanneer een soldaat uit het gasthuis werd ontslagen, kreeg hij van de gasthuismeester een verklaring voor zijn commandant mee, waarin vermeld stond hoelang hij in het gasthuis was verzorgd. Bovendien bevatte het briefje een gespecificeerde reke-

ning van de onkosten, opdat de compagniescommandant kon weten hoeveel bij een volgende betaaldag op de soldij moest worden ingehouden.

In 1585 besloten de Staten van Holland ook soldaten van 'de Engelsche en andere Natie' in deze regeling op te nemen. In een resolutie van 18 november werden speciaal voor hen de regels nog eens nauwkeurig vastgelegd.

2.3. Medische voorzieningen in het leger van de Staten-Generaal

In september 1576 kwamen, op instigatie van de Staten van Brabant, de Staten-Generaal op eigen gezag te Brussel bijeen. De Raad van State, die sinds de dood van Requesens de regering waarnam, bekrachtigde - inmiddels van Spaansgezinde elementen gezuiverd - omwille van de legitimiteit deze bijeenkomst. Reeds twee maanden later sloten afgevaardigden van de vertegenwoordigde gewesten, onafhankelijk van 's konings wil, onderling de Pacificatie van Gent. De belangrijkste bindende factor tussen de verschillende gewesten was de gemeenschappelijke afkeer van de Spaanse huurtroepen, die zich weinig bemind hadden weten te maken en aldus de anti-Spaanse sentimenten voedden. De aanwezigheid van dit bezettingsleger was voor de Staten-Generaal aanleiding zelf ook een leger op de been te brengen. Het gezag hierover ressorteerde in beginsel onder de Raad van State. Deze kreeg echter, zomin als de nieuwe landvoogd don Juan, die in november als opvolger van Requesens naar de Nederlanden was gekomen, werkelijk vat op de legerleiding. Ook de nieuwe regering die gevormd werd toen don Juan zich in juli 1577 door zijn onhandige politiek onmogelijk had gemaakt, slaagde er niet in het militaire oppergezag werkelijk uit te oefenen. Op 4 februari 1578 werd de zeggenschap over militaire zaken overgedragen aan een ten tweede male gealtereerde Raad van State, die nu 'nevens Matthias' opereerde⁶⁶). De aartshertog was door de Staten-Generaal als nieuwe landvoogd naar voren geschoven. De overdracht bleef - zoals te verwachten - echter grotendeels een dode letter: het werd de Raad praktisch onmogelijk gemaakt ook maar iets zelfstandig te regelen. Steeds weer moest bij al wat zich voordeed, eerst bij de Staten-Generaal worden aangeklopt. De benoeming van officieren en monstercommissarissen, de betaling van de troepen,

alles liep via de Staten-Generaal, die niet aarzelden zich zelfs met detailkwesties in te laten. Een van de weinigen met wie de Staten-Generaal 'in militaribus' overleg pleegden, was de prins van Oranje, die op grond van zijn 'expérience des affaires d'état tant de guerre tant de paix' in 1578 was aangesteld tot luitenant-generaal van het leger ⁶⁷⁾.

Met de medische verzorging van hun krijgsmacht hebben de Staten-Generaal zich aanvankelijk niet bezig gehouden; in de stukken over de jaren 1576-1577 werden daarvoor althans geen aanwijzingen gevonden. Wellicht lieten deze zo woelige jaren daartoe weinig tijd. Mogelijk werd aan zulke verzorging ook weinig behoefte gevoeld zolang het leger nog betrekkelijk klein van omvang was. Voor deze laatste veronderstelling pleit dat de Staten-Generaal wél aandacht aan de geneeskundige verzorging van de soldaten gingen besteden, toen in 1578 op grotere schaal troepen werden gelicht. Hoewel de Staten-Generaal bij de afhandeling van bestuurszaken in het algemeen nooit een opvallende haast aan de dag legden, hebben zij bij hun bemoeienissen met de militaire gewondenzorg blijk gegeven van een krachtige aanpak ⁶⁸⁾.

De directe aanleiding voor de Staten-Generaal om zich daadwerkelijk met de geneeskundige verzorging in te laten, lijkt gelegen te zijn geweest in de oprichting van een legerkamp bij Rijenam, een dorpje ongeveer acht kilometer ten zuidoosten van Mechelen, aan de Dijle gelegen. Hierin werden de door de Staten angeworven eenheden bijeengebracht. In de derde week van juli 1578 betrokken de eerste troepen het kamp ⁶⁹⁾. Spoedig daarop, op 9 augustus, stelde de prins de Staten-Generaal voor in steden in de omgeving 'certaines maisons' te bestemmen voor zieke en gewonde militairen ⁷⁰⁾. Blijkbaar was men, evenals de Staten van Holland, in beginsel dus niet van plan soldaten in reeds bestaande gasthuizen te laten verplegen.

Twee dagen later bepaalden de Staten-Generaal dat de verpleegkosten voor rekening van de Generaliteit zouden komen ⁷¹⁾. Waarschijnlijk werd dit besluit genomen op aandringen van de prins van Oranje, die, zoals later nog zal blijken, voorstander was van het dragen der ziektekosten door de Generaliteit. Vijf dagen nadat het voorstel van de prins door de Staten-Generaal was aanvaard, had

tussen de burgemeester van Mechelen en Gillis Martini, een afgevaardigde der Staten-Generaal, een bespreking plaats om, overeenkomstig de inzichten van de prins en van de graaf van Bossu, die in het legerkamp het commando voerde, het plan voor wat betreft de stad Mechelen nader uit te werken ⁷²⁾. Het resultaat van dit overleg is ons niet bekend. Wel weten wij dat de Staten-Generaal zich in financieel opzicht niet onbetuigd hebben gelaten: zij zegden de stad Mechelen per resolutie van 14 augustus voor het genoemde doel een bijdrage van duizend pond Vlaams per maand toe.

Zolang het leger bij Rijnmenam lag, werden geen verdere maatregelen genomen ter verzorging van zieken en gewonden. Pas toen het zijn volle sterkte had bereikt en zich marsvaardig maakte, trof men nadere voorzieningen. Op 6 september werd door de Staten-Generaal een commissie uit hun midden benoemd met de opdracht een reglement op te stellen 'selon laquelle l'on se reglera pour accommoder les soldats malades ensemble pour trouver moyens de les entretenir' ⁷³⁾. Hoewel de opdracht in algemene termen is gesteld, is het zeker dat men reeds voordat de commissie aan het werk ging, concrete voorstellingen had van wat nodig zou zijn. Want de dag tevoren noteerde de griffier van de Staten-Generaal, die gewoon was bij het sluiten der vergadering de agendapunten voor de volgende dag aan te kondigen: 'Premiers que pour le partement du camp convient destiner certaines maisons es villes situées sur les rivières, pour accommoder les malades lesquelz ne pourront suivre le camp' ⁷⁴⁾. Als leden van de commissie werden benoemd de hertog van Oirschot, de pensionaris van Mechelen, de proost van St. Bavo te Gent, en de gedeputeerde van Middelburg ⁷⁵⁾.

Hoewel geen aanwijzingen te vinden waren voor enige bijzondere ervaring van deze vier heren op het terrein der militair-geneeskundige verzorging, was de commissie reeds een dag na haar installatie met haar werk gereed. Op 7 september vermeldt het resolutieboek der Staten-Generaal dat de instructie betreffende zieken en gewonden 'est trouvée bonne et arrestée' ⁷⁶⁾. Gezien de snelheid waarmee de uit veertien artikelen bestaande instructie tot stand is gekomen, mag men vermoeden dat de commissie ofwel hulp van een deskundige heeft gehad ofwel beschikte over een buitenlands voorbeeld van een dergelijk voorschrift.

Het tweeledige karakter van de opdracht vindt men duidelijk in de instructie weerspiegeld. De eerste tien artikelen geven aan hoe men de verpleging der soldaten buiten het leger daacht te zullen organiseren, de laatste vier betreffen de financiële aspecten. Over de medische verzorging in engere zin, in het leger dan wel daarbuiten, laat de instructie zich niet uit. Zij beoogt in de eerste plaats een verbindende schakel tussen leger en verzorgende instanties in de steden tot stand te brengen.

Centraal in dit systeem stond blijkens het reglement de 'superintendent'. Deze functionaris had tot taak het tijdelijk ontslag uit het leger, gevolgd door transport naar de steden en de opname aldaar, te regelen 'quand le camp marchera'. Om 'despens superfluz' te vermijden, stelde de commissie voor de functie van superintendent als neventaak op te dragen aan de 'commissaire de vivres', aan de 'prévost du camp', of aan enig ander officier (art. I). In de marge staat bij het eerste artikel bijgeschreven: 'Samble que l'on doibt pouveoir d'ung superintendent, délaissant la dénomination à monseigneur le conte de Boussu'.

De functie van de superintendent komt in grote lijnen overeen met die van de 'Spitalmeister', zoals die door Fronsperger werd beschreven. De superintendent heeft blijkens art. III de beschikking over 'trois ou quatres aides' en over materieel om patiënten te vervoeren. In art. II wordt gesproken van enige wagens, schepen en 'autres commodités nécessaires pour le transport'.

De superintendent diende voortdurend overleg te plegen met de militaire commandanten, alsmede met de doctores en de chirurgijns. In art. IV is sprake van 'chirurgiens et médecins particuliers du chascun régiment'. Of er aan ieder regiment inderdaad artsen en chirurgijns verbonden zijn geweest, hebben wij niet kunnen achterhalen; de bewaard gebleven sterkte-lijsten geven hierover onvolgende inlichtingen.

De superintendent behoefde toestemming van zijn commandant en advies van medische zijde om een soldaat op transport te kunnen stellen. Hij moest er nauwlettend op toezien dat alleen die soldaten naar de steden werden afgevoerd, die te ziek waren om het leger nog langer te volgen (art. V). In art. VII werd bepaald dat de superintendent nauwgezet aantekening had te houden van de namen

van zieken en hun commandanten. Op de lijst moest ook worden vermeld waar en wanneer de patiënten waren opgenomen, op welke dag zij waren ontslagen 'et toutes autres circonstances ...'. Naar welke steden de soldaten konden worden gebracht, vermeldt de instructie zelf niet. In de taakomschrijving van de superintendent staat alleen dat hij de soldaten moest onderbrengen in de daarvoor aangewezen steden.

Het uitkiezen van de steden en het bepalen van het aantal bedden, dat elk van haar ter beschikking moest stellen, is ongetwijfeld een delicate aangelegenheid geweest, die met omzichtigheid ter hand moest worden genomen. De steden zullen niet erg ingenomen zijn geweest met de verplichting zieke en gewonde militairen op te nemen. Opneming in het gasthuis, maar ook in andere gebouwen bracht altijd overlast, en vaak financiële problemen met zich mee. Bovendien was de kans dat met de soldaten een of andere besmettelijke ziekte de stad werd binnengebracht, lang niet denkbeeldig. Juist vanwege het besmettingsgevaar probeerden de steden zieke soldaten zoveel mogelijk buiten de muren te verplegen. In dit verlangen kwamen de Staten-Generaal het stadsbestuur voor een groot deel tegemoet. Op voorwaarde dat het geen extra onkosten met zich zou meebrengen, dat de soldaten veilig voor de vijand zouden zijn en dat het hun aan niets zou ontbreken, was het de steden toegestaan - in de tekst staat zelfs 'il conviendra adviser' - de zieken en gewonden onder te brengen in onderkomens buiten de stadsmuren of in dorpen in de omtrek (art. VIII, IX en X) ⁷⁷⁾.

Het zal niet altijd even gemakkelijk zijn geweest met de provincies, en via deze met de steden, tot een voor alle partijen bevredigende regeling te komen. Deze taak werd overgelaten aan de prins van Oranje en de Raad van State. De prins stelde zelf een lijst van in aanmerking komende steden op, zoals blijkt uit een kanttekening in de instructie ⁷⁸⁾.

Daags nadat de instructie was goedgekeurd, gingen de Staten-Generaal accoord met het advies van Oranje over de aan te wijzen plaatsen en het aantal bedden dat ieder van haar ter beschikking moest stellen ⁷⁹⁾. In een lijst die aan de instructie is toegevoegd, staan zestien steden genoemd. Deze zijn: Brussel, dat 100 'lictz' moest leveren; Mechelen (idem); Lier (50); Antwerpen (150);

Rupelmonde (25); Dendermonde (50); Gent (200); Aalst (25); Geraardsbergen (20); Ninove (20); Aath (25); Oudenaarde (25); Bergen op Zoom (50); Lessen (15); Lillo (10); Maastricht, 'du costel du Moeuse' (100).

Alle genoemde steden liggen aan rivieren, waaruit kan worden opgemaakt dat men de voorkeur gaf aan het vervoer van gewonden over water. Verder blijkt uit de lijst dat de steden tezamen ongeveer duizend 'licitz' beschikbaar moesten stellen. Als daarmee geen verpleegplaatsen maar letterlijk bedden zijn bedoeld, is het totale aantal ligplaatsen veel groter dan duizend geweest: het was in die tijd namelijk gebruikelijk twee of zelfs drie patiënten in één gasthuisbed te leggen. Alleen patiënten die er zeer slecht aan toe waren, kregen een bed voor zich alleen.

In hoeverre dit aantal toereikend is geweest voor het leger, dat volgens Van Meteren in 1576-1577 zestigduizend man telde, is moeilijk te beoordelen ⁸⁰). Geconcludeerd kan slechts worden dat bij dubbel gebruik van een bed, voor iedere dertig soldaten in minstens één verpleegplaats was voorzien.

Het tweede gedeelte van de opdracht, het zoeken naar een financiële basis voor de verpleging, moet de commissie wel enige hoofdbrekens hebben gekost. Het leger kampte met geldgebrek en bovendien was het nog lang niet algemeen aanvaard dat soldaten op 's lands kosten moesten worden verpleegd ⁸¹). Iets van de tweeslachtigheid ten aanzien van deze kwestie komt in de instructie tot uiting. In beginsel hadden de Staten-Generaal - naar het schijnt vooral op aandringen van de prins - zich bereid verklaard om de verpleegkosten voor hun rekening te nemen ⁸²). In de archieven van dit college vonden wij echter slechts tweemaal het bewijs van een daadwerkelijke bijdrage. Deze werd verkregen uit een belasting ingesteld op het dragen van zijde, goud en zilver ⁸³). Dat de Staten tenminste een deel van de onkosten op de soldaten zelf hebben afgewenteld, kan men afleiden uit de regeling waarbij in het leger accijns ten bate van de zieken werd geheven op wijn en bier (art. XI). Bovendien werd bepaald dat zieke soldaten zichzelf van alle 'néccesitéz' moesten voorzien, zolang zij nog over enig geld beschikten (art. XII).

Het is de vraag of deze maatregelen toereikend zijn geweest om de geneeskundige verzorging daadwerkelijk te bekostigen. Even moeilijk is het om te beoordelen wat in de praktijk van de gewondenzorg terecht is gekomen. Zeker is wel dat tal van omstandigheden de gang van zaken ongunstig konden beïnvloeden. Soms waren de steden onwillig gemaakte afspraken na te komen. Omzichtig moest dan worden getracht zo goed mogelijk de belangen van zieke en gewonde soldaten te behartigen, zonder met de steden in conflict te geraken. Op een zeker moment moesten de steden Rupelmonde en Dendermonde rechtstreeks door de Staten-Generaal worden gemaand om zieken en gewonden op te nemen volgens de afgesproken verdeelsleutel. Rupelmonde had hiertegen ernstige bezwaren en de schepenen trachtten alsnog zich aan deze verplichting te onttrekken. Zij schreven een brief waarin zij verzochten van inkwartiering van zieke en gewonde soldaten te worden vrijgesteld. De Staten-Generaal wezen dit verzoek af. Wel werd het de stad toegestaan het haar toegewezen contingent patiënten te verspreiden over de naburige dorpen. Rupelmonde moet wel reële moeilijkheden hebben gehad met het onderbrengen van de zieken en gewonden, want voortaan - zo werd door de Staten-Generaal besloten - behoefde de stad nog maar acht bedden ter beschikking te stellen in plaats van de oorspronkelijk vastgestelde vijftientig. Bovendien beloofden de Staten-Generaal te zullen helpen met het onderbrengen van de soldaten aan wie geen onderdak kon worden geboden. Deze belofte kwamen de Staten-Generaal inderdaad na: reeds twee dagen later ging een brief uit aan 'de Heeren van het land van Waes', met het verzoek de zieken te Rupelmonde te willen 'gerieven' in het klooster van Waesmuyster ⁸⁴).

Het beleid dat de Staten ten aanzien van de steden voerden, was in het algemeen tamelijk soepel; men had zeker begrip voor de problemen waarvoor de steden zich door het opnemen van zieken gesteld zagen. Op 24 september 1578 bijvoorbeeld werd aan de graaf van Bossu opgedragen Brussel te ontlasten van een aantal zieken en gewonden wegens de lange 'oppression' der stad. De zojuist opgestelde lijst werd de graaf alsnog - of nog eens - toegezonden, teneinde hem in te lichten over het aantal zieken dat de stad officieel moest opnemen ⁸⁵).

Nadat in januari 1578 het leger van de Staten-Generaal bij Gem-bloers was verslagen, verzoende een aantal franstalige gewesten, nu verenigd in de Unie van Atrecht, zich een jaar later met de koning. Het leger werd door de afval van sommige gewesten en door de verovering door de vijand van andere, geheel opgelost ⁸⁶⁾. Het beeld van de geneeskundige verzorging in dit leger, dat slechts korte tijd als zodanig heeft bestaan, is verre van volledig. Wel is aangetoond dat de Staten-Generaal er evenals de Staten van Hol-land naar streefden de geneeskundige hulpverlening zoveel mogelijk in de steden te doen plaats vinden.

2.4. Het Soldatengasthuis te Amsterdam

Een instelling die aparte vermelding verdient, is het zogeheten Soldatengasthuis te Amsterdam. Dit - naar de landsaard van vele der daarin opgenomen patiënten - ook wel 'Engels Huys' geheten ge-bouw, werd in de jaren 1586-87 opgetrokken op het terrein van het St.Pietersgasthuis. Het bestond uit een ongedeelde langwerpige zaal van ongeveer vijftig bij acht meter. Over de lengte waren aan weerszijden vijfentwintig bedsteden opgesteld onder de vensters die in de negen meter hoge wanden waren aangebracht. In architec-tonisch opzicht komt het nog geheel overeen met de laat-middel-eeuwse gasthuizen ⁸⁷⁾.

De aanleiding tot het bouwen van dit gasthuis is volgens Hellinga 'de resolutie der Generale Staten geweest, waarin de stad Amster-dam opdracht kreeg van elke vijfhonderd zieken en gewonden er ze-ventig op te nemen'. Volgens deze auteur werd het stadsbestuur daarmee voor een ernstig probleem gesteld. Aanvankelijk stelde de magistraat zich voor zulke soldaten te laten opnemen in het Mannengasthuis, in de 'ordinarisbedden der krancke borgeren ende inwoonderen'. De regenten van het gasthuis verzetten zich echter krachtig tegen dit voorstel: 'die plaatse gelegen in 't gasthuys' was niet geschikt, omdat militaire patiënten 'reconvalescerend' in contact zouden komen met eveneens herstellende burgers op de 'vermaeckplaatsen'; bovendien had het Mannengasthuis ook zonder deze extra bezetting al met gebrek aan ruimte te kampen ⁸⁸⁾. Het is wel zeker dat het niet alleen de klachten van de gasthuis-regenten zijn geweest, die de magistraat van gedachten deden ver-

anderen. Het bezwaar dat militairen temidden van burgerpatiënten zouden komen te liggen, gold immers niet specifiek voor Amsterdam. Bovendien zou de bouw van een gasthuis voor soldaten het genoemde bezwaar niet onder alle omstandigheden kunnen ondervangen. Bij een groot aanbod van militaire patiënten zou zulk een gasthuis spoedig gevuld zijn, zodat men hen alsnog elders moest zien onder te brengen. Een tweede, wellicht zeker zo belangrijk motief lijkt gezocht te moeten worden in de min of meer toevallige omstandigheid dat het stedelijke pesthuis te klein was en moest worden vervangen. Deze overweging blijkt uit de resolutie waarin besloten werd een gebouw op te trekken

... daerin men nyet alleen voor deze tyt die Crancke Soldaeten sou moghen logheren, dan, also 't Pesthuys oleyen is, oock in toecomende tyden mede gebruyckt soude moghen werden tot een Pesthuys, mitsgaders tot Logement voor soldaeten, die enighe grote Meesters alhyer houden moghen; oock tot een Bayert ...

89)

Geconcludeerd mag worden dat de oprichting van het Soldatengasthuis niet voortkwam uit het verlangen een structurele wijziging in het systeem van de militaire gezondheidszorg tot stand te brengen, doch uit een aantal min of meer toevallige plaatselijke omstandigheden.

Overigens heeft het soldatengasthuis nooit als pesthuis dienst gedaan. Toen in 1645 een brand de Nieuwe Kerk had geteisterd, werd het Oudemannenhuis ingericht tot kerk en bestemde men het Soldatengasthuis tot gasthuis voor mannen ⁹⁰⁾.

Par. 3. Besluit

Uit het voorafgaande moge duidelijk zijn geworden dat men ten aanzien van de geneeskundige verzorging aan Nederlandse zijde van een ander beginsel uitging dan in het Spaanse leger. De Spanjaarden, die al ten tijde van Ferdinand van Aragon over een militair-geneeskundige dienst beschikten, onderhielden ook in de Nederlanden zulk een apparaat, compleet met veldhospitaal en permanent hospitaal. De opstandelingen daarentegen, die op eigen terrein streden en nooit ver van een stad wa-

ren verwijderd, konden volstaan met een veel eenvoudiger organisatie-vorm: zij maakten gebruik van voorzieningen die in de steden reeds aanwezig waren.

In het leger behoefde slechts voorzien te worden in transportgelegenheid. Veldhospitalen werden onnodig geacht. Behoeftte aan een eigen permanent hospitaal, zoals dat door de Spanjaarden te Mechelen was opgericht, bestond bij de opstandelingen al evenmin. Het zogeheten Soldatengasthuis te Amsterdam mag niet op een lijn worden gesteld met het centrale militaire hospitaal te Mechelen.

GASTHAUSEN - THAT IS HOUSES FOR THE GUESTSPar. 1. Het Staatse leger onder Maurits en Frederik Hendrik

1.1. Maurits hervormt het leger

De tijd van Maurits en Frederik Hendrik is in de geschiedenis van het Staatse leger een roemrijke periode geweest. Onder invloed van de hervormingsmaatregelen, die vooral door toedoen van Maurits en Willem Lodewijk werden getroffen, ontstond in de laatste twee decennia van de zestiende eeuw een armee die een vergelijking met andere Europese legers glansrijk kon doorstaan. Tekenend daarvoor is het gegeven dat het in die tijd voor de zonen van de Europese en vooral de Duitse adel gebruikelijk was een tijdlang onder de beroemde veldheer te dienen ⁹¹⁾. Zijn roem dankte Maurits vooral aan de nieuwe wijze van oorlogvoeren ⁹²⁾. Bovendien werd het militaire apparaat in de tien jaren tussen 1590 en 1600 op tal van punten verbeterd. Veel zorg kregen de bewapening van de soldaten en het brug- en treinwezen. Bijzondere aandacht werd geschonken aan de vestingbouw en aan de inrichting van magazijnen. Het landsmagazijn te Dordrecht werd met trots aan vreemdelingen getoond ⁹³⁾. De plakaten en instructiën op het krijgswesen, die in 1599 werden uitgevaardigd, vormen in zekere zin het sluitstuk van de hervormingsmaatregelen ⁹⁴⁾.

1.2. Structuur van het leger

De krijgsmacht te land vormde in die dagen reeds een betrekkelijk gecompliceerd geheel. Zij was niet alleen samengesteld uit militairen in engere zin zoals infanteristen en cavalleristen, die bijgestaan werden door ondersteuningsdiensten zoals die der artilleristen, ingenieurs en vuurwerkmakers, maar ook uit burgers die als schippers of wagenvoerders en vooral als ambachtslieden en zoetelaars het leger volgden ⁹⁵⁾. Deze burgers vervulden een zeer belangrijke functie in het leger, daar de intendance grotendeels in

hun handen lag. De hulpdiensten waren slechts in geringe mate geïntegreerd met de strikt militaire onderdelen van het leger, een toestand waarin door Maurits geen verandering werd gebracht ⁹⁶⁾.

Het landleger van de Republiek kende twee organisatievormen: het leger te velde en het leger in garnizoen ⁹⁷⁾.

Het veldleger had een tijdelijk karakter. Aan het begin van elke zomercampagne werden in een groot legerkamp reeds aanwezige troepen en eenheden die speciaal voor de zomercampagne waren aangeworven, bijeengebracht. Het kamp, opgebouwd uit woon- en handelswijken en doorsneden door wegen, vormde een stadje op zichzelf. In het centrum lag het kwartier van de legeraanvoerder. De verschillende afdelingen waren ieder in afzonderlijke wijken ondergebracht. Elke soldaat had daar zijn eigen tent, of vaker nog een hut uit hout of stro, die een betere beschutting bood tegen weer en wind. De burgers die het leger volgden, hadden eveneens hun eigen kwartieren, compleet met winkels en werkplaatsen. 'Noch is te weten', aldus Simon Stevin, die in zijn "Castrametatio" een uitvoerige beschrijving van zulk een legerkamp geeft,

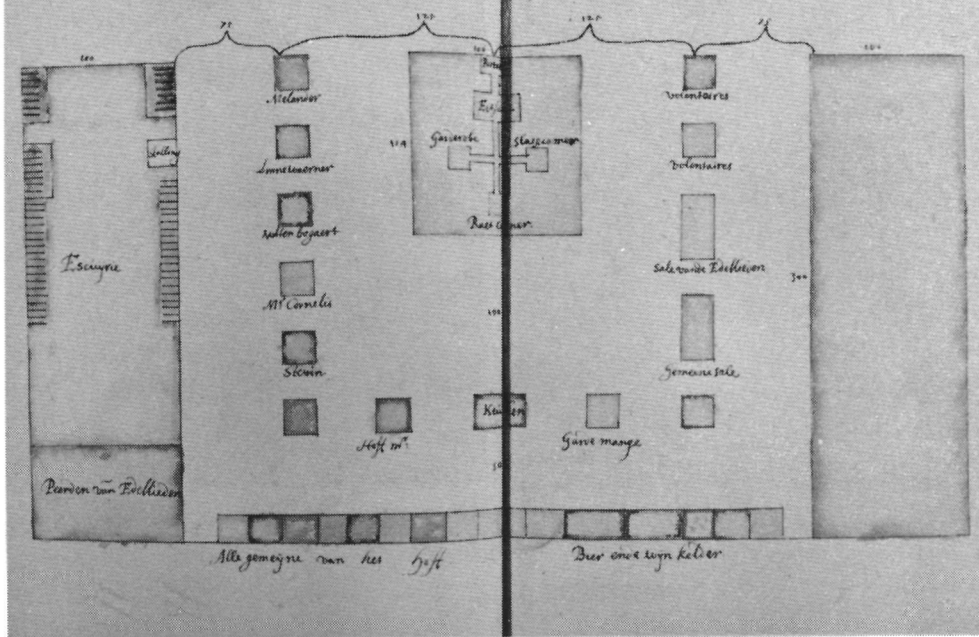
dat men tvolc twelc op de Marct gelogeert is, verdeelt in Kramers, Comeniers, Vleeschslachters, en Herbergen, legghende elcke soorte in bezondere rijen, en op de groote Marct de rijoste winokels, als van Kramers, Sydelakenkoopers en dierghelycke. Int legghen der Herberghen wort ooc onderscheyt ghemaect en opzicht ghenomen vande deghelicke by malkander te voeghen, en de Bordeelen by haers ghelijcke.

98)

Het valt op dat ook aan hygiënische voorzieningen enige aandacht werd besteed. Zo waren de soldaten verplicht gebruik te maken van openbare latrines ⁹⁹⁾.

In het najaar werd het veldleger steeds ontbonden, want veldtochten werden 's winters niet ondernomen. Aan overwintering te velde viel niet te denken, mede gezien de grote bezwaren die er uit medisch oogpunt aan kleefden. Toen graaf Maurits zich begin oktober 1604 nog steeds met het leger te velde bevond, schreven de Staten-Generaal hem:

Quartier de son Ex^{te} estant en campagne, Le front est de 600 pds.

dat d'ongelegentheyte des tijts ende 't saisoen van 't jaer, mitsgaders de swaere locht in die quartieren veele siekten in het leger veroirsaken, dat Haer Edelmogende (sic) daerom versoeken ende begeren, soeverre de saken dat eenichsins moegen lijden, dat Zijn Excellentie gelieve het leger op te breken ... 100)

Onder de 'veele siekten' waren vooral de besmettelijke gevreesd, die - zoals van vele zijden wordt bericht - het leger regelmatig teisterden ¹⁰¹⁾.

Bij ontbinding van het veldleger werden de soldaten die men in dienst hield, ter overwintering ondergebracht in de vestingsteden. Kazernes bestonden nog niet, de manschappen werden ingekwartierd bij burgers die daarvoor van de overheid een financiële tegemoetkoming in de vorm van het zogeheten serviesgeld kregen ¹⁰²⁾.

Par. 2. De geneeskundige verzorging

2.1. Algemene schets van de geneeskundige verzorging

In de vele instructiën en plakkaaten betreffende het krijgswezen, worden slechts weinig maatregelen aangetroffen die op de medische verzorging van de soldaten betrekking hebben.

Desalniettemin heeft vooral Maurits zich intensief met de geneeskundige verzorging van de soldaten bezig gehouden. Hij werd door zijn tijdgenoten gezien als een man die voor zijn manschappen bijzonder veel zorg had ¹⁰³⁾. Duidelijke aanwijzingen van zijn directe en persoonlijke bemoeienis met de medische hulpverlening vormen de brieven die hij ten gunste van aan te stellen chirurgijns schreef, alsook zijn brieven aan gasthuizen met betrekking tot de opnemings van soldaten. Niemand, aldus Daniël Heinsius, was tijdens en na de strijd meer bezorgd voor de gewonden dan de prins ¹⁰⁴⁾.

Op de keper beschouwd resulteerden de bemoeienissen van Maurits steeds in voorzieningen die gericht waren op het wegnemen van incidentele tekortkomingen. Pogingen om tot een meer zelfstandige medisch-militaire organisatie te komen, schijnt hij niet ondernomen te hebben. Hoewel de veelal door de omstandigheden ingegeven

maatregelen zeker wel enige verbetering in de geneeskundige verzorging zullen hebben teweeggebracht, bleef de opzet van het systeem in beginsel onveranderd. Het medisch apparaat in het leger zelf was nog steeds bescheiden van omvang. Het zwaartepunt van de geneeskundige verzorging bleef buiten het leger liggen. Doch meer nog dan in het begin van de opstand, werd thans naar het schijnt aan het verplegen in burgergasthuizen de voorkeur gegeven boven het inrichten van noodhospitalen in 'seeckere huysen'. Fynes Moryson, een Engelsman die de Republiek in 1594 bezocht, was vol bewondering voor dit systeem, dat in zijn vaderland onbekend was. Hij beschreef het als volgt:

all the sick and wounded persons (bedoeld zijn soldaten) are sent to their Hospitals vulgarly called Gasthausen - that is, houses for the guests - where all things for health, food, and clenliness of the body are phisically, plentifully, and neatly ministered to them; of which kinde of houses fairely and stately built they have one in each City. Also when they are recovered of their sicknesses and wounds, they are presently sent back to the Camp or their winter Garrisons. 105)

Pas wanneer de gasthuizen vol waren, werd naar andere mogelijkheden omgezien. Tijdens het beleg van Oostende (1601-1604) bijvoorbeeld, werden dagelijks zoveel zieken en gewonden naar Zeeland gevoerd, dat

daermede nyet alleenlick de Gasthuysen, alomme in Zeelant vervult syn, maar oock eenighe Steden bedwongen worden kerken ende plaetsen te accommoderen om de siecken en gequetsten daer inne te onderhouden ende cureren ... 106)

Wanneer een besmettelijke ziekte uitbrak, konden de gasthuizen en als zodanig in gebruik genomen kerken, kloosters en scholen niet in de gewenste opnamecapaciteit voorzien. In de nazomer van 1635 verbleven in Nijmegen zoveel zieke soldaten, dat het gasthuis 'ende andere publique plaetsen' overvol raakten met als gevolg dat de militairen

doorgaens langhs der straeten und voor de deuren
miserabelick [liggen] te sterven, causierende soedaenen
stanck ende besmettinghe, dat vele burgeren ende inwoon-
deren voor de voett sieck worden ende mede commen t'over-
lieden. 107)

Bij overvulling van het gasthuis werden de soldaten ook wel bij
burgers ondergebracht. De Staten-Generaal schreven op 29 oktober
1601 aan de Staten van Utrecht

dat de siecken ende krancken in sulcken menichte overoommen
(waarschijnlijk uit Oostende)
dat niet alleene die gasthuysen in alle die steden van
Hollandt ende Zeelandt vol zijn, maer dat die oyck dage-
lijcx opten Borger geleeght ende oyck in de verste pro-
vincoien, als namentlijck Vrieslant, gesonden moeten
worden ... 108)

2.2. De geneeskundige verzorging in de steden

- De burgergasthuizen

Opneming

De reeds in de tijd van Willem van Oranje gevolgde procedure bij
opneming in het gasthuis onderging geen duidelijke wijzigingen.
Kon in het vorige hoofdstuk door gebrek aan gegevens slechts in
algemene zin worden aangegeven hoe de verpleging in de gasthuizen
was geregeld, uit verschillende studies die aan een aantal gast-
huizen zijn gewijd, komt nu een gedetailleerder beeld naar voren,
dat laat zien hoe een en ander in de praktijk functioneerde.
Nadere bijzonderheden over de opneming van soldaten vernemen
wij uit de instructies voor het personeel van het Sint Catha-
rijne gasthuis te Utrecht ¹⁰⁹⁾. Zieke en gewonde militairen die
zich bij het gasthuis aanmeldden, werden ontvangen door de por-
tier. Deze waarschuwde de gasthuismeester, de centrale figuur
in het gasthuis. In diens instructie was nauwkeurig vastgelegd
wat hem te doen stond. Allereerst controleerde hij of de solda-
ten wel van een verlofbriefje van 'zijne Prinselijke Excellentie
ofte haren Colonel ofte Kapteyn daaronder zij staan' waren voor-

zien. Vervolgens nam hij het geweer van de soldaat in. Dit werd door de huismeester bewaard, 'met perfecte memorie eraan geatta-
cheerd', opdat ieder bij ontslag zijn eigen wapen zou terugkrij-
gen. Voordat een soldaat echter definitief werd opgenomen, moest
hij nog door de doctor of chirurgijn van het gasthuis worden ge-
zien 'opdat aldaar geene personen met peste, pokken of lazarije
besmet zijnde, ingebracht worden' ¹¹⁰). Patiënten die aan een
besmettelijke ziekte leden, werden waarschijnlijk in aparte in-
stellingen ondergebracht of anders in leegstaande kloosters of
kerken. Soms ook werden zij direct uit de dienst ontslagen ¹¹¹).
De doctor of chirurgijn diende er eveneens socherp op toe te zien
dat de militaire patiënten niet aan een chronische ziekte leden
of invalide waren. In dit geval werden zij evenmin opgenomen
'aangesien het Gasthuis alleen gefundeert is tot behulp van ko-
mende en gaande personen'. Uit deze laatste bepaling blijkt dat
gasthuisopneming reeds in de zeventiende eeuw - althans waar het
soldaten betrof - niet meer uitsluitend tot doel had om blijvende
verzorging te verschaffen, zoals Querido van mening is ¹¹²).
Voldeed de patiënt aan de gestelde voorwaarden, dan werd hij
opgenomen. De gasthuismeester noteerde de pas opgenomene in zijn
boeken, met 'alle namen, toenames ende qualiteit der siecken,
mitsgaders den dag harer incomste' ¹¹³). De legering der pati-
enten was althans in Utrecht in beginsel uitstekend geregeld.
Ofschoon het in die tijd alleszins gebruikelijk was om twee pa-
tiënten in één bed te leggen, wordt in de ordonnantie van de
Utrechtse gasthuismeester uitdrukkelijk gestipuleerd dat iedere
patiënt een eigen bed moest krijgen. In tijden van oorlog kon
aan het voorschrift lang niet altijd de hand worden gehouden.
Zo vindt men vermeld dat in 1629 in het Sint Catharijne gasthuis
vier patiënten één bed moesten delen ¹¹⁴).

Ontslag

Om te voorkomen dat de patiënt na genezing en ontslag uit het
gasthuis al stropend of bedelend naar zijn onderdeel moest te-
rugkeren, ontving hij bij vertrek een aantal stuivers reisgeld,
wat voedsel en zonodig ook enige kleding ¹¹⁵). Bovendien werd
hem een ontslagbriefje ter hand gesteld, waarop de duur van de

opneming en de kosten van de verpleging stonden gespecificeerd. Dit bewijs moest de soldaat bij terugkomst bij zijn onderdeel overleggen om de soldij, die hem na aftrek van ziektekosten nog restte, te kunnen innen ¹¹⁶). Het ontslagbewijs was voor de gewezen patiënt dus van het grootste belang, vandaar dat het gasthuispersoneel soms kans zag de soldaten bij hun vertrek geld afhandig te maken in ruil voor het ontslagbewijs ¹¹⁷). Dit bewijs speelde verder ook een rol bij de controle die de overheid trachtte uit te oefenen op het 'vagabonderen' van soldaten.

Getuige de vele resolutiën hierover, moet het zwerven van militairen na ontslag uit het gasthuis een steeds terugkerend probleem zijn geweest. In 1601 werd dan ook voorgesteld herstelde soldaten alleen nog groepsgewijs naar hun onderdelen te laten terugkeren ¹¹⁸).

Dagindeling

De instructies voor het Utrechtse gasthuispersoneel geven ook een vrij nauwkeurig beeld van de dagindeling die in het gasthuis werd gevolgd ¹¹⁹). Om zeven uur kwam de chirurgijn zijn eerste visite maken; hiervoor was één uur uitgetrokken. Om acht uur volgde het ontbijt. Daarna bezochten doctor medicinae en zielzorger de patiënten. Laat in de morgen werd het middageten rondgebracht. Vervolgens was er tijd voor verpozing. Reconvallescenten mochten met toestemming van de gasthuismeester wat gaan wandelen, en familieleden en kennissen konden op bezoek komen. Ook officieren kwamen dan wel naar het gasthuis om te zien of hun mannen goed werden verzorgd ¹²⁰). Om vier uur legde de chirurgijn zijn tweede bezoek af, dat wederom een uur duurde. Na afloop daarvan ving de avondmaaltijd aan, die om zes uur eindigde. Vanaf dat ogenblik diende op de ziekenzaal volstrekte rust te heersen:

En [zi.] sullen niet mogen zitten drinken na den maeltijd in den haart ofte voor haar bedden, maar 's avonds als zij gegeten hebben ten zes ure, daarna gaan slapen ...

Tucht

Het is begrijpelijk dat de soldaten nogal eens in botsing kwamen met de strenge voorschriften. Blijkens de instructie van de

Utrechtse gasthuismeester was het dan ook een belangrijk onderdeel van de taak van deze functionaris de soldaten er goed van te doordringen dat zij zich in het gasthuis stipt aan de regels hadden te houden. De militaire patiënten moesten zich 'heusch en stil' gedragen. 'Smijten stooten slaen ofte qualick toespreken van de maegden van het gasthuis' kon niet worden getolereerd. Beschadigingen en vernielingen moesten terstond aan de gasthuismeester persoonlijk worden gemeld.

Ongetwijfeld hebben de soldaten de gasthuismeester en het overige gasthuispersoneel heel wat last bezorgd. Het waren nu eenmaal ruwe lieden, menigmaal buitenlanders bovendien. Men kan zich voorstellen welke taferelen zich afspeelden wanneer er moeilijkheden rezen tussen de soldaten en het gasthuispersoneel en men zich over en weer niet of nauwelijks verstaanbaar kon maken. Geen wonder dat de meiden van het gasthuis, die 'ten gevolge van een eerlijke vrijagie' de Engelse taal enigszins machtig waren, extra loon kregen ¹²¹⁾.

Over de baldadigheden die de soldaten begingen, zijn heel wat klachten geuit. Zij vernielden meubilair en beddegoed en moleskeerden het personeel zowel als hun mede-patiënten. Als een kras staaltje staat opgetekend dat zij in Delft het orgel van de gasthuiskerk 'ontrampolineerden' ¹²²⁾.

Financiële perikelen

Grote aantallen gewonden, die vaak onverwacht werden binnengebracht, stelden de gasthuismeesters voor aanzienlijke problemen, en betekenden ook voor doctores en chirurgijns een buitengewone belasting. De soldaten hadden vaak ernstige verwondingen, die bijzondere aandacht vereisten, zoals blijkt uit enige bewaard gebleven ohirurgijnsrekeningen ¹²³⁾. Talrijk waren de rekwesten van geneesheren om extra vergoeding voor al hun overwerk, maar de overheid wenste hierop niet altijd even gunstig te beschikken ¹²⁴⁾.

Volgens vele klachten der gasthuismeesters vormde het opnemen van soldaten eerder een verlies- dan een winstpost. Brongeeest heeft de kosten die de opneming van een soldaat voor het gasthuis meebracht, trachten te berekenen. Daarbij kwam hij tot

de conclusie dat het bij zuinig beheer toch wel mogelijk moet zijn geweest de soldaten voor vier stuivers per dag - de gewone verpleegprijs - te verplegen ¹²⁵⁾. Dat er niettemin toch vaak financiële problemen ontstonden was, naar de mening van Schoute, een gevolg van de omstandigheid dat het verpleeggeld lang niet altijd vlot werd voldaan ¹²⁶⁾. Ook de aangerichte vernielingen zullen de balans van de gasthuizen nadelig hebben beïnvloed.

Afgezien van dit alles, verkeerden de gasthuizen in de zeventiende eeuw over het algemeen toch al in moeilijke financiële omstandigheden. Hoewel een kortstondige verbetering intrad door de secularisatie van kerkelijke goederen, hadden de meeste gasthuizen zulke tekorten, dat zij alleen met financiële hulp van de overheid konden voortbestaan ¹²⁷⁾. Had het gasthuis geen eigen bezittingen, dan was het geheel afhankelijk van de goedgeefsheid van burgerij en overheid. Dit maakte de financiële basis van het gasthuis zeer wankel. Dat de gasthuizen er - waarschijnlijk uit economische overwegingen - soms geen been in zagen om soldaten langer vast te houden dan strikt noodzakelijk was, wordt gesuggereerd door het feit dat de Staten-Generaal op zeker moment de gewesten Holland, Zeeland en Utrecht opdroegen de gasthuizen waarin soldaten werden verpleegd, te doen visiteren en degenen die niet meer ziek of gewond bleken te zijn, naar hun onderdeel terug te zenden ¹²⁸⁾.

De gewestelijke overheden hadden wel begrip voor de moeilijkheden van de gasthuizen. Een resolutie der Staten van Holland bracht op 21 maart 1603 de verpleegprijs van vier op zes stuivers per dag 'waarvan vier stuyvers de Soldaten of harer Capiteynen ghekort ende de andere twee stuyvers tot laste van de generaliteit gebracht sullen worden'. De regeling dat aan soldaten tot voor maximaal negen gulden aan kleren mocht worden verstrekt op kosten van de Generaliteit, werd daarbij afgeschaft, maar per resolutie van 16 juli 1603 weer in werking gesteld.

De overheden stonden de gasthuizen echter ook nog op andere wijze bij. De Staten van Zeeland steunden het Middelburgse gasthuis door het incidenteel een flinke som geld te schenken ¹²⁹⁾. Soms ontvingen gasthuizen giften in natura. Zo kreeg het Arnhemse Sint Elisabeth's Gasthuis in 1509 een hoeveelheid graan toege-

wezen uit 's lands magazijnen ¹³⁰⁾. Gasthuizen waarin ook matrozen werden opgenomen, deelden in de op zee gemaakte oorlogsbuit ¹³¹⁾. Het verlenen van belastingvrijdom was een algemeen toegepast middel ter ondersteuning. Voorts werd het gasthuizen vaak toegestaan collectes of loterijen te houden. Soms genoot een gasthuis - bijvoorbeeld dat in Gouda - inkomsten die uit het luiden der klokken voortvloeiden ¹³²⁾.

- Bijzondere gasthuizen voor soldaten

In de onderhavige periode werden in diverse steden speciaal voor soldaten hospitalen opgericht.

Breda

Hoewel het Bredase Stadshospitaal oorspronkelijk was bedoeld als 'sieck gasthuis' voor de inwoners van Breda, ging het reeds onmiddellijk na oprichting in 1637 dienst doen als hospitaal voor soldaten ¹³³⁾. Het moet niet onmogelijk worden geacht dat Frederik Hendrik, die het in 1625 teloor gegane Breda in 1637 weer had heroverd, persoonlijk het initiatief heeft genomen tot de oprichting van dit gasthuis en daarbij op de eerste plaats aan een hospitaal voor zijn soldaten heeft gedacht. Bij de collecte die op initiatief van de magistraat ten bate van het gasthuis door het gehele land werd gehouden, schonk de prins namelijk persoonlijk duizend gulden, een gift die in omvang slechts door die van de Staten van Holland werd overtroffen. Dat er - al meteen bij de oprichting - met opneming van militairen rekening werd gehouden, blijkt uit het 'Memorieboek' van dit gasthuis, waarin alle gevers staan vermeld met de bedragen die zij schonken ¹³⁴⁾. Het titelblad draagt als opschrift 'Memorieboek, inhoudende de liberale giften ... tot opbouwinghe van een gasthuis binnen deese Stadt Breda tot gerieff ende soulaas van de krancke soldaten ende andere elendige personen derselviger stadt'. Ook het feit dat in andere gewesten en steden werd gecollecteerd, mag erop wijzen dat het gasthuis van meet af aan in het bijzonder voor militairen was bedoeld; het is immers nauwelijks voorstelbaar dat andere steden en gewesten geld zouden hebben geschonken voor een gasthuis dat uitsluitend voor de armen en zieken van Breda was be-

stemd. Inderdaad staat achter de gift van de Staten van Zeeland vermeld: 'voor gequetste soldaten' en achter die van een zekere Schenk: 'voor het soldaten gasthuys'. Thomas van Goor laat er in zijn 'Beschryving der Stadt en Lande van Breda' (1744) geen twijfel over bestaan dat het gasthuis allereerst voor soldaten was bedoeld:

Vermits de Wethouderen der Stadt Breda, van tyd tot tyd, ondervonden, dat by gebreck van een Gasthuys, veele ziecke en gekwetste Soldaten, die tot dien tyd toe, in hutten en andere diergelycke plaetzen gelegd wierden, door 't ontbeeren van genoegzame hulp en toezicht, meerendeels verloren gingen, hebben zy hen, in 't jaar 1640, by de Algemeene Staten vervoegt, met verzoek, dat aan hen lieden mogte verlof vergunt worden tot 't doen van een collecte of inzameling van vrywillige en liefdadige giften ter oprechting van diergelyck Gasthuis ... 135).

Toch mag men deze instelling te Breda geen militair hospitaal in de strikte betekenis van het woord noemen, want nergens blijkt dat zij door de militaire overheid werd beheerd.

Amersfoort

Ook het zogeheten Soldatengasthuis te Amersfoort was geen militair hospitaal in de moderne betekenis van het woord. Deze instelling was door de magistraat gehuisvest in het voormalige 'St. Aagtenconvent', een klooster dat, nadat de stad zich had moeten aansluiten bij de Unie van Utrecht, was gesecculariseerd en onder toezicht van het stadsbestuur werd beheerd door de rentmeester van een andere Amersfoortse instelling, het Vrouwenconvent ¹³⁶). Wanneer precies het klooster tot hospitaal werd bestemd, is onbekend. Uit de resolutieboeken van het Amersfoortse stadsbestuur blijkt dat het in 1627 als zodanig dienst deed ¹³⁷). Volgens het 'Reglement ofte ordonnantie waar naar de Regeerders der Stad Amersfoort sich belasten die Regenten over het nieuwe opgerichte gasthuys in St. Aagten hen te reguleeren..' was dit gasthuis uitsluitend bestemd voor soldaten van het eigen garnizoen ¹³⁸).

Het algemeen bestuur van het hospitaal lag in handen van een

achtstal regenten, die door de stedelijke overheid werden benoemd. Zij vergaderden eens in de twee weken, 'om malkanderen ten oirbaer van desen huyse te helpen beraden'. Telkens voor twee jaar werden twee leden van het regentencollege belast met de dagelijkse leiding van het Soldatengasthuis. In onderling overleg werd bepaald wie van beiden zou optreden als 'boekhouder' en wie als 'rentmeester ofte dispensier'. De boekhouder hield de administratie der patiënten bij. Wat betreft de taak van de rentmeester vermeldt de instructie slechts dat hem de zorg over het meubilair en verdere huisraad van het gasthuis was toevertrouwd. Alle 'mobilen' waren gemerkt met een rood kruis 'tot een teyken van stadswapen'.

Zoals elk zeventiende-eeuws gasthuis, beschikte het Soldatengasthuis over een 'bequaam manspersoon ende een vrouw, die voor binnen vader en moeder sullen dienen', aan wie de directe zorg voor zieken en gewonden was toevertrouwd. Hoewel bij onverwacht grote aantallen patiënten de regenten extra personeel mochten inzetten, achtte men deze twee personen in beginsel voldoende om die taak te vervullen.

Het reglement besteedt weinig aandacht aan de louter medische aspecten van de zieken- en gewondenzorg. Volgens de instructie was het de bedoeling dat men 'deselve syecken niet anders sal verleenen dan bedding om te slapen, vuur en licht, en dunning ofte kuyt tot haren drank'. Alleen 'alsnooth zijnde' mocht door de regenten een doctor of chirurgijn worden ingeschakeld. Deze regeling is niet zo vreemd als zij op 't eerste gezicht wel lijkt, want omdat het gasthuis uitsluitend bedoeld was voor soldaten van het garnizoen, mag men aannemen dat die in het gasthuis gewoonlijk door de chirurgijn van hun eigen compagnie werden behandeld, hetgeen ook gebeurde wanneer de soldaten in hun logement ziek te bed lagen. Dat het gasthuis in het verlengde van het logement lag, blijkt uit het feit dat de verpleegkosten in het gasthuis voor een deel werden voldaan uit het serviesgeld (zie p. 33). De boekhouder van het gasthuis diende namelijk bij elke 'uijtdelinge' door de serviesmeester, de stedelijke ambtenaar die genoemde gelden beheerde, te worden gewaarschuwd 'om uyt zijn boeck vertoninge te doen, wat hem van ser-

vijfs is competerende, ende soo de servijismeester betaalt, afschrijvinge te doen'.

Interessant is dat een burger die een soldaat in huis had, verplicht was een gezonde mee terug te nemen wanneer hij de eerste ziek naar het gasthuis had gebracht.

Of het gasthuis ook aanspraak kon maken op de zes stuivers, die door de soldaat en de Generaliteit als regel voor de verpleging werden betaald, vermeldt de instructie niet. Wel mocht het Soldatengasthuis beschikken over het geld van overleden patiënten. Daarnaast genoot het gasthuis 'vrijdomb van impost'en kon het in noodgevallen een beroep doen op financiële bijstand van de stedelijke overheid. In hoeverre dergelijke kosten dan weer door de stad op de hogere overheid werden verhaald, is ons niet duidelijk geworden.

Utrecht, Arnhem

In 1603 bleek het Sint Catharijne gasthuis te Utrecht het grote aantal militaire patiënten niet meer te kunnen herbergen. De magistraat besloot toen de nabij dit gasthuis gelegen Driekoningenskapel tot hulphospitaal te bestemmen ¹³⁹). De overweging dat de soldaten dan gescheiden van de burgerij konden worden verpleegd, schijnt bij dit besluit geen rol te hebben gespeeld, dit in tegenstelling met de oprichting van het 'Soldatenhuis' te Arnhem. Toen aldaar in 1636 het oude middeleeuwse Sint Catharijne gasthuis moest worden verplaatst naar het praktisch leegstaande en veel ruimere Agnietenklooster, werd hierin een aparte zaal voor soldaten ingericht. Strikt genomen kan er in dit laatste geval eigenlijk niet van een soldatengasthuis worden gesproken ¹⁴⁰).

Ook aan Spaanse zijde werden soms afzonderlijke ziekenhuizen voor soldaten opgericht. Uit het contract, gesloten tussen de commandant van het Spaanse garnizoen te Breda en zekere Pieter van der Burcht blijkt dat men organisatie en beheer van een dergelijk hospitaal wel overliet aan particulieren ¹⁴¹). Voor zover bekend, zijn zulke contracten ten behoeve van het Staatse leger in deze tijd nooit afgesloten.

In het voorafgaande hoofdstuk is reeds gewezen op het belangrijke aandeel dat stedelijke chirurgijns hadden in de behandeling van zieke en gewonde militairen. Zal hun hulp in tijden dat er veel gewonden waren zeer welkom zijn geweest, wanneer een legeronderdeel in vredetijd in garnizoen lag, konden er wel eens wrijvingen ontstaan tussen burgerchirurgijns en hun militaire confraters ¹⁴²⁾. Geen van beiden toonde zich afkerig van eventuele bijverdiensten, die voortvloeiden uit de behandeling van patienten die zij niet tot de hunnen konden rekenen. Zo ook niet de Nijmeegse chirurgijn Hendrik Schatborn, die op zekere dag de bediening van een compagnie wist te verwerven. Dit was echter niet naar de zin van het chirurgijns-gilde, dat om begrijpelijke redenen contacten tussen militaire chirurgijns en burgerpatienten zo veel mogelijk trachtte tegen te gaan, maar daarom ook het omgekeerde moeilijk kon toestaan. Meester Hendrik had echter van de Nijmeegse magistraat toestemming weten te verkrijgen om de door het gilde weinig vaktechnisch als 'compagnie ruiters' aangeduide soldaten te bedienen. Blijkens de verslagen van de gildevergaderingen deed deze permissie in de kring van het gilde nogal wat stof opwaaien. In de notulen van de vergadering die op 15 februari 1648 werd gehouden, leest men:

is voor gebracht dat Mr.Hendrick Schatborn sich in dienst soude begeven hebben en [dat hij] selfs geseget en beloofte [zou hebben] hetzelfde voor hen en het ambt bij de Heeren (= de magistraat) te verkrijgen.

Had Schatborn al toestemming van de magistraat om militairen tot scheerklant te nemen, het gilde besloot toch tot een tegenmaatregel en verbood de chirurgijn nog langer onder de stedelingen te practizeren. Meester Hendrik trok zich van dit verbod echter niets aan:

den 23^{en} dito [februari] iss het Ampt vergadert geweest en heeft die bouchhouder de Meysteren angedient als dat Mr.Hendrick verboden is sijne beekens uit te houden tot naerder ordre, maer hij dartegen gedaen, is daarom in die breucke vervallen. 143)

Maar zelfs een boete kon meester Hendrik niet tot andere gedachten brengen. Hij wist van de magistraat toestemming te krijgen naast de ruiters zijn stadspraktijk te blijven bedienen. Als voorwaarde stelde de magistraat dat hij zijn plichten als burger der stad zou blijven vervullen. Bovendien werd hem niet toegestaan 'ordinaris ruiterdiensten' te doen, of bij monsteringen aanwezig te zijn. Wanneer het escadron sou wegtrekken tenslotte, mocht meester Hendrik het niet volgen ¹⁴⁴).

Niet alleen het gilde, ook de militaire chirurgijns protesteerden heftig wanneer burgerchirurgijns onder militairen klanten trachtten te winnen. Zo klaagde eens een militaire chirurgijn bij het Nijmeegse gilde dat een der plaatselijke meesters hem oneerlijke concurrentie had willen aandoen, door aan een bepaalde compagnie aan te bieden de manschappen tegen gereduceerd tarief te scheren:

Johan Drijwalt, chirurgijn van de militairen (aldus de notulen) claegt dat confrater Meyndert drie malen aende officieren heeft versoght omde nieuwe compagnie Switsers te scheren, seggende de selve voor minder te willen doen als den chirurgijn Drijwalt, dewelcke deselve hadden aengenomen yderman des weecks voor een halve stuver twelck doch geringe is, ende confrater Meyndert syde ick sall voor een rickxdaelder doen. De soldaten sijn sterck hondert vijf en vijftigh man.

145)

Aangezien Meyndert dit ontkende en verklaarde 'noyt versogt te hebben de compagnie te scheren, veel min voor een rickxdaelder', benoemde het gilde een commissie die de kwestie nader moest onderzoeken. Deze stelde Johan Drijwalt in het gelijk en veroordeelde meester Meyndert tot een boete van drie goudguldens. Deze straf stond de meester weinig aan:

notabene (vermelden de notulen) Confrater Meyndert op de aenclaght van Johan Drijwalt schelt deselve voor een schelm en eyscht hem buten de camer, en heeft op ons versoeck niet willen swigen, maar is met vuyl spreecken voort gevaren.

146)

Dat tussen de militaire chirurgijns en hun confraters in de stad

ook wel goede collegiale contacten hebben bestaan, wordt ge-
illustreerd door het feit dat te Nijmegen een burgerchirurgijn
samen met zijn militaire collega eens een burgerpatiënt behan-
delde. Zulke contacten werden door het gilde evenmin getolereerd
en een boete voor de burgerchirurgijn was het gevolg ¹⁴⁷⁾.

Over de verhouding tussen militaire chirurgijns en stadsdoctoren
zijn ons maar weinig gegevens bekend geworden. Zo blijft het een
open vraag of het legerchirurgijns die in een stad in garnizoen
lagen, was toegestaan zelfstandig operaties van enige omvang te
verrichten op de hen toevertrouwde militairen. Burgerchirurgijns
was het niet toegestaan moeilijke ingrepen te doen buiten aan-
wezigheid van de overlieden van het gilde en van de stadsdocto-
ren. Ook waar het inwendige ziekten betrof, waren zij verplicht
een 'medicinae doctor' in te schakelen.

Dat althans enige vorm van samenwerking tussen militaire chirur-
gijns en stadsdoctoren heeft bestaan, mag wellicht worden opge-
maakt uit het feit dat de Nijmeegse stadsarts Emmanuel de Man-
deville tevens arts van het garnizoen was ¹⁴⁸⁾.

Hoe zijn salariëring als garnizoensarts was geregeld, blijkt uit
een raadsignaat van 12 augustus 1636. Naast een vaste vergoe-
ding van honderd gulden per jaar, ontving hij van de twee stui-
vers die door de overheid in de verpleegkosten per dag werden
bijgedragen, nadat er de kosten voor medicamenten waren afge-
houden, één derde deel. De chirurgijn die de soldaten in het gast-
huis behandelde, ontving tweederde van de overheidsbijdrage ¹⁴⁹⁾.
Niet met alle doctores die soldaten behandelden, was een derge-
lijke overeenkomst gesloten. Uit een rekwest aan prins Maurits
van Arnoldus Victor 'ordinaris medicus der Stadt Bergen opten
Zoom', blijkt dat deze medicus jarenlang soldaten had behandeld
zonder daartoe officieel te zijn aangewezen.

In zijn verzoekschrift stelde hij:

dat hij meenighe soldaten gecureert heeft ende wederomme
gebracht tot haere voorgaende gesontheit, soo wel van
tselve Garnisoen, als van andere omleggende plaatsen,
grootlijcx tot des suppliants cost en de naerdeel,
sonder nochtans daer yet wat voor genoten te hebben ... ¹⁵⁰⁾

Uit de bij het rekest gevoegde 'attestatie' ten gunste van de 'medicijn' afgegeven door de krijgsraad te Bergen op Zoom, vernemen wij dat zijn enige vergoeding daaruit had bestaan dat 'de Capitaynes hem some plachten wat vuyt de Leeninghen toe te leggen'. Ook de magistraat en zekere Marcus Zuerius, 'Dienaer des Woorts', deden een goed woordje voor de menslievende geneesheer. Voor Maurits was dit reden een brief aan de Staten-Generaal te schrijven, waarin hij de aanbeveling deed de volijverige doctor een tractement toe te kennen.

- Zieken en gewonden in een belegerde stad

Het verdedigen van een belegerde stad stelde de bezetting voor grote problemen, niet in de laatste plaats op medisch gebied. Een beeld van de erbarmelijke toestanden die dan al spoedig ontstonden, schetst Frederik van der Mye, een arts te Breda, die zijn ervaringen tijdens het beleg van de stad door Spinola van augustus 1624 tot juni 1625 op schrift heeft gesteld ¹⁵¹).

De belegerden stierven in grote getale, niet alleen door gebrek aan medicamenten, maar ook ten gevolge van de onkundigheid van de militaire chirurgijns. Zij bestonden het zelfs de hun toevertrouwde soldaten onder deze benarde omstandigheden te bedienen ¹⁵²).

Tijdens dit beleg kwam scheurbuik zeer veel voor. Volgens Van der Mye zou dit bij uitstek een soldatenziekte zijn geweest ¹⁵³). Meer nog hadden bevolking en soldaten echter te lijden van besmettelijke ziekten, die vaak aanzienlijk meer slachtoffers eisten dan het vijandelijke vuur. Indien daartoe de mogelijkheid zich voordeed, voerde men patiënten dan ook zo spoedig mogelijk buiten de stad ¹⁵⁴).

Philippe Fleming vertelt in zijn beschrijving van het beleg van Oostende (1601-1604) dat er geregeld 'Smack-schepen' af en aan voeren, waarmee militaire patiënten naar Holland en Zeeland werden gebracht ¹⁵⁵). Het aantal zieken en gewonden was zo groot, dat de Staten van Holland zich in 1604 genoodzaakt zagen een bijzondere 'repartitie' te maken, volgens welke Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen en Utrecht elk 26, Dordrecht 15, Haarlem en Leiden elk 12, Gouda en Rotterdam elk 8 en Schiedam tusslote 4 soldaten

uit Oostende moesten opnemen 156).

Ook Fleming vermeldt dat scheurbuik naast pest en 'root melisoen' (zie noot 436) een veel voorkomende ziekte was 157). Evenmin als Van der Mye was hij te spreken over het gedrag van de doctor en de chirurgijns:

Ende gelyck wy sijne Excellentie verscheydelijck hadden ghebeden, ons eenen Dootoor in de Medicijne met eenen Chirurgijn van zijn Excellentie toegesonden, [werd] gheassisteert met verscheyden medicamenten mitsgaders vier okschoofden Fransche Wijn, op datse de rechte crancke ende siecke persooenen met ordre mochten uytghedeelt werden. Maer het was vreemt om ^{te} sien hoe dat tselve voor de miserable gemenageert wiert ende hoe overvloedelijck het by den Doctoor ende Chirurgijnen wel ghesuyckert voor gheruste slaep-drancken inghenomen wert. 158)

Werd een stad stormenderhand door de vijand ingenomen, dan was de zieke en gewonde soldaten veelal hetzelfde ongelukkige lot beschoren als de actieve verdedigers. Als zij zich echter 'op voorwaarden' overgaf, werd de bezetting meestal vrije aftocht toegestaan en werden ten dienste van de zieken en gewonden bijzondere voorzieningen getroffen. Jan Orlers meldt dat vooral Maurits in dit opzicht zeer edelmoedig was. Niet alleen stelde hij in vele gevallen karren en wagens ter beschikking voor het transport van de vijandelijke gewonden, maar bovendien stond hij toe dat ernstige zieken zolang achterbleven tot zij voldoende waren hersteld om de stad te kunnen verlaten. Of deze regeling ook gold voor patiënten met een besmettelijke ziekte, is niet bekend 159).

2.3. Het gewondentransport

Voor een goed functioneren der geneeskundige verzorging te velde waren de vervoersmogelijkheden naar de steden van vitaal belang. Wanneer de troepen in garnizoen lagen, was de situatie veel gunstiger: slechts een enkele keer moesten zieken en gewonden dan toch nog over grotere afstanden worden vervoerd om in een gasthuis te

kunnen worden opgenomen ¹⁶⁰⁾.

Het gewondentransport geschiedde per wagen en wellicht vaker nog per schip. Aan waterwegen was in de Republiek geen gebrek. Bovendien moet het vervoer over water voor de patiënt comfortabeler zijn geweest dan dat over slechte en hobbelige wegen.

Over hoeveel schepen het leger beschikte om gewonden te vervoeren, is niet bekend. Simon Stevin memoreert dat in 1600 bij het legerkamp ^{te} Gulik, dat plaats bood aan twaalfduizend man, zes 'kaeghschuijten' (kleine overnaadse vrachtscheepjes) lagen, 'om aen en af te varen voor Boden en gequetste Soldaten' ¹⁶¹⁾. Soms was het aantal beschikbare scheepjes veel groter. In een opgave van benodigdheden voor het leger te velde uit 1605 of 1606 vindt men

nogh sijnder ordinaris in dienst om aen en aff te vaeren
met de krancken en gequetsten ende oock met brieven soo
voor de Staten als Sijne Excellentie: Jaeghschuijten 20. 162)

De omstandigheid dat te Gulik slechts zes schepen voor het vervoer van gewonden beschikbaar waren, doet vermoeden dat het transport voor een belangrijk deel door particuliere schippers werd verzorgd. In deze richting wijzen ook de vrij talrijke resoluties der Staten-Generaal en van de Raad van State, waarin schippers worden gecontracteerd om gewonden te vervoeren ¹⁶³⁾. Door de gewonden waar mogelijk door chirurgijns te laten begeleiden, probeerde de overheid de risico's van het transport zo veel mogelijk te verkleinen. Toen eens tweeëntwintig zieken en gewonden van Bergen op Zoom naar Leiden moesten worden gebracht, droegen de Staten-Generaal zekere meester Henric op

mette gequetste soldaten die naar Leyden in 't Gasthuys
versonden worden, eenen chirurgijn mee te laten gaan,
of immers eenen mr. knecht, omme deselve onderwegen te
vermaken ende te cureren. 164)

2.4. De medische hulpverlening in het leger

De medische hulpverlening in het veldleger was opgedragen aan enkele medicinae doctores en meesterchirurgijns, en aan een wat groter aantal veldscheerders. Volgens een anoniem handschrift

getiteld 'Ruych ontwerp van krijchssaecken', dat dateert uit de tijd van het Twaalfjarig Bestand, waren aan de staf van het leger doctores medicinae , chirurgijns en apothekers verbonden ¹⁶⁵). Simon Stevin spreekt van één medicinae doctor en twee chirurgijns ¹⁶⁶).

Medicinae doctores

Inlichtingen over de stafarts zijn te vinden in een instructieboek van de Raad van State uit 1595. In het hoofdstuk 'Vanden Doctor ende Sirurgijns' staat daar te lezen:

volght noch int Leger een Doctor inde Medecyne die ordinarius by sijn Exoellentie is, hout des winters syn residentie inden Hage. Plagh ordinarius ter maent te hebben hondert gulden, ende inde leste Jaeren heeft hij niet meer gehadt als vijftigh gulden, ende te velde sijnde noch hondert gulden ten 32 daegen, ende defroyement van wagens en scheepsvrachten ende de Taeffel van sijn Excellentie.

167)

Niet zelden waren de artsen die aan de staf van het leger waren verbonden, geneeskundigen van naam. Willem van der Straten en Christiaan Rumpf bijvoorbeeld, hebben deze functie gedurende enige tijd bekleed ¹⁶⁸). 's Zomers trokken zij met het leger mee te velde, 's winters woonden zij in Den Haag of namen ook wel ontslag. Wel zeker waren deze medici als vanouds in de eerste plaats werkzaam als lijfarts van de opperbevelhebber en zijn staf. 'Aangezien Zyne Excellentie hem prepareert, omme mette eerste gelegenheyt, ende bequaamheit van tsaizoen hem te velde te be-geven, niettegenstaende hy alnoch beladen is mette quartaine, beducht zijnde dat hem yet ergers daervuer zoude mogen toeslaen', werd in februari 1594 'opt aangeven' van de prinses van Oranje goedgevonden Maurits op kosten van het land een 'experten medecyn toe te voegen' ¹⁶⁹). Van Oldenbarneveldt deelde de stadhouder dit besluit mede, en vroeg hem wie hij als arts verkoos. De resolutie van de Staten-Generaal van 5 februari 1594 vermeldt 'dat syne Excellentie d'Heeren Staten daerop voor haerluyder goede sorge ende affectie eerst bedanckt heeft, ende daernae Doctorem Buzenium gecozen heeft' ¹⁷⁰). Van Oldenbarneveldt begaf zich daarop naar Delft,

1569 maart
Recep: 1 may 1601

Receps

Wille, ges. stuge, ende mogende getu-
besunder goede grunde, Doctor
Situatus, fabri, etc. ons verzoont dat gy
verlegende seide roeffs etc. als twaende Doctor
ende apothecaris is v. d. dits. I te seide w
gebruyck, alsoo d. d. buyt. Junc. as ons
gepresente requit de sal getuig te beuend,
ende dit beuende op sijn verzoek te dispoont
als d. d. tot dits. I sande. Lande. felle
beuende noodig te roeffs, Ende
per more

Wille, ges. stuge, ende mogende getu-
besunder goede grunde, Jyt. Sal
stude, d. s. iantugag. d. d. d.
Marty. 1601

d. d. dits. d. d. d. d. d.
Marty. d. d. d.

de woonplaats van Buzenius om met hem tot een accoord te komen. Het resultaat van de onderhandelingen was dat Buzenius voor achthonderd pond per jaar plus nog honderd pond voor elke maand dat hij met het leger te velde verbleef, werd aangesteld tot lijfarts van 'Maurits, de prinsesse van Oranien en haar andere kinderen'¹⁷¹⁾. Of Buzenius zich ook met de zorg voor gewone soldaten inliet, is niet bekend. Uit de 'commissie' van Arnoldus Jacobi Caussens blijkt dat althans deze arts uitsluitend als lijfarts van de stadhouder en het hof fungeerde (zie bijlage I).

Op deze plaats zij een enkele opmerking vergund over de zielzorgers die aan de staf van de prins waren verbonden. Het was gebruikelijk dat de Hollandse dominees deze taak beurtelings gedurende twee maanden vervulden. In 1599 werd bij de gebruikelijke loting Johan Uitenbogaert aangewezen. Zijn autobiografie geeft tal van bijzonderheden over het leven te velde en over zijn werk als veldprediker. Zo vergezelde hij eens een chirurgijn die enige gewonden ging behandelen 'ligghende in de Trenchen', om de ongelukkigen te 'troosten en ... volgens sijner last ... lijnwaet' uit te delen. Terwijl zielzorger en chirurgijn bezig waren, trof een kogel een soldaat, die naast de dominee stond 'der maten het Hooft, dat het breyn Wtenbogaerts mantel besproeyde en de Soldaat ter zijden hem dood ter aerden viel'. De predikant zette zijn werk onverschrokken voort.

Maurits toonde zich door de houding van Uitenbogaert zeer geïmponeerd en wenste hem, toen de twee maanden waren verstreken, niet te laten gaan, maar hield hem gedurende de verdere campagne van 1599 bij zich. Het volgende jaar haalde hij de tegenstribbelende predikant over hem wederom te velde te vergezellen. Bij die gelegenheid werd Uitenbogaert tevens tot hofpredikant benoemd ¹⁷²⁾.

De chirurgijns van de staf

Volgens hetzelfde hoofdstuk in het bovenvermelde instructieboek van de Raad van State waren aan de staf van het leger drie chirurgijns verbonden:

Sijn noch in dienst drie Chirurgijns die gehouden sijn
het Leger te volgen, ende haer te vervoegen waer sij

gesonden worden, 't sij in de belegerde plaetsen off elders, en sijn deze gehouden tot haeren coste mede te nemen medicamenten voort geheele Leger tot drie verbanden buyten kosten vande gequetste; hebben ijdere Jaers acht hondert gulden boven defroyement van wagens ende scheepsvrachten, ende de vrije Taaffel te velde sijnde bij de Edelluyden van sijn Excellentie.

Aan deze chirurgijns was expliciet ook de zorg voor de gewone soldaten toevertrouwd. In de benoemingsacte van Adriaan van den Spiegel - door Anthonis Duyck als 'de chirurgijn van Sijne Excellentie' aangeduid - staat dat het tot zijn taak behoorde 'opzicht ende sorge te dragen over alle die gequetste ende krancke soldaten ende bootsvolc in 's lands dienst wezende, zoo te water als te lande, diesselve te visiteeren ende nae sijne goede experientie met Gods hulp te cureeren ¹⁷³⁾. In de practijk moet het 'visiteeren en cureeren' van alle gewonden en zieken een onmogelijke opgave zijn geweest. Zo letterlijk zal de opdracht ook wel niet moeten worden opgevat; waarschijnlijk had Van den Spiegel een superviserende functie. Zijn 'commissie' luidt dienaangaande dat hij 'oyck goede opsicht [dient] te hebben over de andere chirurgijnen aan onze compagnien te water en te land dienende, ten eynde sij sich totte gequetste ende krancken ernstelijk kwijten ende self niet versuijmen'.

Gewoonlijk waren slechts twee of drie meesterchirurgijns aan de legerstaf verbonden. Wanneer de situatie dat vereiste, bijvoorbeeld bij het uitbreken van een besmettelijke ziekte, werd hun aantal echter uitgebreid. Men trok dan chirurgijns aan die bereid waren als pestmeester dienst te doen. Een pestmeester werd wegens het grotere risico dat zijn werk meebracht, hoger bezoldigd. Zoals blijkt uit het aanstellingsbesluit van meester Johan Christiaens, werd zelfs voorzien in een aanzienlijk pensioen voor zijn echtgenote in geval hij kwam te overlijden.

Die Staten-Generaal hebben Mr. Johan Christiaens Chirurgijn in Beyerlant aangenomen als Chirurgijn (doorgehaald: van 't Lant) op een tractement van vyftich ponden van XL grooten, de cortte maendt, daervoren hij het Leger sal hebben te volgen, ende hem voorts te gebruycken, daer hem dat sal worden

gecommandeert, gelyck hem alsnu gelast wordt, hem te be-
geven binnen Oostende, omme hem aldaer te gebruycken als
Pestmeester, voordien tijt dat de peste aldaer sal grasseeren,
mits dat hij gedurende den selven tijt, ende als hij in an-
dere plaetsen inde Peste sal dienen extra-ordinaris per
maendt sal hebben, hondert vyftich gulden, ende stervende
inde pest off worddende binnen Oostende geschoten, dat syn
huyevrouwe tot last van de generaliteyt sal hebben ende ge-
nieten een pensioen van tweehondert gulden sjaers ... 174)

Bijzonderheden over de uitrusting van een stafchirurgijn te velde
geeft een verzoekschrift van meester Adriaan Sarazoomen aan de
Staten-Generaal ¹⁷⁵⁾. Hierin vraagt de chirurgijn een vergoeding
voor het verlies van zijn eigendommen. Hij was deze kwijtgeraakt
toen het vaartuig waarmee ze door een Dordtse schipper naar Oosten-
de zouden worden gebracht, door 'vyer galeyen des algemeynen
vyants' in de grond was geboord ¹⁷⁶⁾. Het rekwest ging vergezeld
van een lijst waarin het verlies nauwkeurig staat gespecificeerd.
De lijst begint met een opsomming van alle 141 medicamenten die
verloren waren gegaan. Zij vertegenwoordigden een waarde van onge-
veer 525 gulden. Dat het verlies van deze medicamenten, die de
chirurgijn zelf had moeten inkopen, een fikse schadepost voor hem
betekende, wordt duidelijk wanneer men bedenkt dat de waarde er-
van overeenkwam met ongeveer zestig procent van zijn jaarsalaris.
De rest van meester Adriaans' bezittingen, instrumenten en hand-
boeken enerzijds, zowel als kleren anderzijds, vertegenwoordigden
een waarde van ongeveer zeshonderd gulden (zie bijlage II). Niet-
temin kreeg hij van de Raad van State slechts een vergoeding van
tweehonderd gulden.

Uit de opsomming van instrumenten blijkt dat Sarazoomen een ruime
sortering bezat van nogal kostbaar uitgevoerde scheerbenodigdheden.
Voorts beschikte hij over instrumentarium voor trepanaties en am-
putaties. Opmerkelijk is dat er geen brandijzers worden vermeld.
De aanwezigheid van 'naelden om de arterien mee te ondersteken'
wijst erop dat Sarazoomen in plaats van de cauterisatie, reeds de
vaatligatuur toepaste om bloedingen te stelpen.

Interessant is het te zien welke boeken meester Adriaan in zijn
bezit had. In de eerste plaats noemt hij 'een Ambrosius Pare met

coper beslaeghen' ter waarde van acht gulden. Dit moet wel een kostbare uitvoering zijn geweest, want vijf andere werken, een van 'Ghielmeaju' en vier van de in zijn tijd zeer bekende Leonardo Fioravanti vertegenwoordigden tezamen slechts een waarde van 10 gulden. Behalve over deze zes boeken beschikte Sarazoomen over 'die methode Galieni in franchoijs ende noch eenen Josephus Duchene in franchoys tracte de harquebusades ende noch 3 psalm-boeckkens, 2 in franchoijs ende een in duijtsch' ¹⁷⁷).

Vastgesteld kan worden dat Sarazoomen over goede en gangbare vakliteratuur beschikte. Opmerkelijk is dat hij naast Duitse ook Franse en zelfs Italiaanse boeken bezat. Sarazoomen moet een man met grote ervaring zijn geweest: hij bezat 'noch andere gheschreven boecken ende een receptboeck, dien iok in 27 jaeren versamelt hebbe, dien iok meer estimeer als alle die rest; ende hier gheen summe voor ghestelt'.

Het valt op dat de chirurgijn te velde een uitgebreide en in vergelijking met zijn instrumenten, kostbare garderobe met zich meeveroorde. Uit het feit dat meester Adriaans nachtgewaad even veel waard was als zijn hele - kostbaar uitgevoerde - trepanatiebestek, zou men kunnen afleiden dat de positie van stafchirurgijn bij het leger ruime inkomsten met zich meebracht.

Dat deze positie, in tegenstelling tot die van oompagniesbarbier, door bekwame meesterchirurgijns dan ook wel werd geambieerd, blijkt uit de sollicitatie van zekere meester Cornelis van Moerbecke, die welhaast een opleiding op academisch niveau moet hebben genoten. 'Van kints been af', zo stelt de verzoeker, heeft hij zijn vader, die behalve chirurgijn ook 'schepen vanden Hage' was 'altoos geimiteerd'. Later heeft hij samen met zijn broer in Den Haag gepractizeerd en vervolgens gedurende een zestal jaren

verscheyden Landen ende Coninckrijcken doorrijst, ende sonderlinge in de heerlicke ende vermaerde Universiteyten in Vranckrijck met de geleerste ende geexperimenteertste Chirurgijns gesproken den tijt van omtrent vijff jaren soewel inde Latijnsche als Franchoysche tale, tot volcommen ondersouck ende versekeringe in syne practijcque ...

Vanzelfsprekend zou een aldus opgeleide chirurgijn gemakkelijk een bloeiende burgerpraktijk hebben kunnen opbouwen. Maar meester

Cornelis zag in de militaire dienst blijkbaar een goede mogelijkheid om meer ervaring op te doen. 'Soo ist', vervolgt hij namelijk, 'dat hij suppliant, synde noech een Jonckman van omtrent dertich jaren gaerne in synne oonste tot meerder renomme soude commen, voor ende aleer hij hem tot den huwelicksen staet van meeninge is te begeven ...' 178)

Regimentschirurgijns

In de "Krijgshandelinge" van de Heer van Praissac staat dat compagniesbarbiers zich steeds als assistenten van de regimentschirurgijn dienen op te stellen:

In elcke Compagnie moet een Barbier sijn om de Soldaten de scheyren, de Crancke te laten, de ghewonde te verbinden, sijnde als een hulpe vanden Chirurgijn des Regiments, hebbende goede medicamenten, om het bloet te stoppen, d'inflammatie te beletten ende de pijn te versachten. 179)

Het werk van Praissac, oorspronkelijk in het Frans geschreven, had echter wel zeker in de eerste plaats betrekking op het Franse leger. Het is de vraag of zijn woorden ook van toepassing zijn geweest op het Staatse leger.

In de taakomschrijving van de stafchirurgijn Adriaan van den Spiegel (zie blz. 52) is alleen sprake van toezicht op 'de chirurgijns die aan onze compagnien dienen'. Daaruit zou men kunnen opmaken dat in het Staatse leger aan de regimentsstaven géén chirurgijns verbonden zijn geweest. In dezelfde richting wijst het feit dat op de betaalstaten en monsterrollen - voor zover kon worden nagegaan - geen regimentschirurgijns worden aangetroffen.

Anderzijds vindt men in de door Stevin gepubliceerde lijsten van materiaal waarover het leger voor Gulik beschikte, dat van de dertien wagens waarover de regimentsstaf beschikte, er één aan de chirurgijn en de provoost ter beschikking was gesteld voor gezamenlijk gebruik 180). Misschien betrof het hier echter een heemeester die door de regimentscommandant persoonlijk was aangetrokken en die als chirurgijn van de 'compagnie collonelle' niet op de betaallijsten van de overheid stond. Dat dit wel voorkwam, kan worden afgeleid uit een resolutie der Staten-Generaal, waarin het

verzoek van kolonel jonkheer Diederik van Dordt om salaris voor de chirurgijn van zijn 'partioulriere' compagnie wordt behandeld ¹⁸¹). Aangezien een compagnie een aanzienlijke bron van inkomsten kon vormen, voerden de regimentscommandanten niet alleen het bevel over het hun toegewezen regiment, maar 'bezaten' zij veelal ook nog een eigen compagnie huursoldaten. Uit het feit dat de Staten Van Dordt's verzoek afwezen, blijkt dat dit college van mening was dat een chirurgijn aan een dergelijke compagnie verbonden, maar door de kolonel zelf moest worden betaald ¹⁸²).

Er bevonden zich overigens wel meer chirurgijns bij het leger, die niet van overheidswege werden bezoldigd. De chirurgijn van de trein bijvoorbeeld, kreeg maandelijks van elke voerman een bepaald bedrag als vergoeding voor zijn diensten ¹⁸³). Tekenend voor de sociale positie van deze chirurgijn is de bepaling dat hij pas van generaliteitswege een tractement zou krijgen wanneer hij 'meede voor conducteur passeerde' ¹⁸⁴).

Compagnieschirurgijns

Het - zeker in quantitatief opzicht - belangrijkste deel van het geneeskundig personeel in het leger werd gevormd door de barbierschirurgijns die bij de compagnieën dienden. Voor zover na te gaan, was voor aanstelling geen examen vereist ¹⁸⁵). Zodoende kon nagenoeg iedereen naar deze post dingen; de indruk die de kapitein of werfsergeant van een candidaat had, was de enige maatstaf. Niet zelden schijnen de veldscheerders als vanouds te zijn voortgekomen uit de rijen der ongeschoolden, want al te vaak werden goedkope beunhazen verkozen boven ervaren chirurgijns, 'omme een kleyne besoldiginghe of gagie te sparen' ¹⁸⁶). Het aanzien dat de veldscheerders in het leger hadden, kan niet groot zijn geweest. Op de monsterrollen worden zij weliswaar vermeld bij het compagnieskader, maar in rangorde staan zij steeds onderaan, nog onder de korporaals ¹⁸⁷).

Ook de soldaten zelf hielden zich soms met opvallende bekwaamheid bezig met het behandelen van gewonden. Per resolutie van de Staten-Generaal werd in 1609 aan de soldaat Leonard Genet 25 pond toegewezen als beloning 'voor verscheyden soone curen aan soldaten gedaan' ¹⁸⁸). De man moet overigens wel iets bijzonders gedaan

hebben; de overheid was in 't algemeen niet zo scheutig met het toekennen van geldelijke beloningen en het was van oudsher gebruikelijk dat soldaten elkaars wonden verzorgden.

Dat stedelijke chirurgijns die, zoals eerder is opgemerkt, wel bereid waren in de behandeling van militaire patiënten van het garnizoen een bijverdienste te vinden, er in het algemeen niet veel voor voelden hun stadspraktijk in de steek te laten voor een compagnie soldaten te veldde, komt heel sprekend naar voren uit een notariële acte uit het Leidse gemeente-archief. Hierin is vastgelegd hoe op zekere dag een paar Leidse chirurgijns in een herberg in gesprek geraakten met een werfsergeant. Waarschijnlijk om deze laatste eens uit te horen, liet een der chirurgijns zich ontvallen dat hij wel belangstelling had voor het baantje van compagniesbarbier. De sergeant bood hem hierop terstond vier pond Vlaams de lange maand (van zes weken) aan, wat overeenkomt met vier gulden per week. De chirurgijn vond dat te weinig en vroeg negen gulden per week. Toen na enig loven en bieden de prijs was gesteden tot vijf pond Vlaams per maand, stak in een onbewaakt ogenblik een andere chirurgijn - die al een 'vaen' bier had gedronken - zijn hand uit naar de werfsergeant en bood aan voor zes pond per maand mee te gaan. De slimme ronselaar greep onmiddellijk toe en wierp ter bevestiging van de overeenkomst 'den rosenobel' op tafel ¹⁸⁹). De chirurgijn die nu zag dat het menens was, riep de sergeant geschrokken toe: 'Ick en doet nyet', en nam de benen, waarop de ronselaar hem na riep: 'Gaet ghij vrij wech; ick sal U wel vinden. Ick houde U voor mijn soldaat ende ick zal U gelach betalen'. Hoe het avontuur voor de chirurgijn is afgelopen, is niet bekend ¹⁹⁰).

Waron meesterchirurgijns er moeilijk toe te bewegen hun vaardigheden ten dienste van een vendel soldaten te stellen, in sommige gevallen kon de krijgsmacht wel de beschikking krijgen over chirurgijnsleerlingen, die om de lange, slecht betaalde en niet altijd even leerzame opleiding bij een der stedelijke meesters te ontlopen, als veldscheerder dienst namen ¹⁹¹). Ongetwijfeld konden de chirurgijnsleerlingen in het leger veel ervaring opdoen. Tijdens het beleg van Oostende (1601-1604) konden de 'medecijnen en chirurgijnen' naar de mening van de geschiedschrijver Emanuel van

Meteren, daar in een week meer leren dan eldeis in een jaar ¹⁹²⁾. Deze bewering wordt enigszins bevestigd door de aantekening van Phillip Fleming in zijn "Dagverhaal" van die oorlog, dat in oktober 1601 - het beleg was toen een drietal maanden aan de gang - al honderden extremiteiten waren geamputeerd: 'die Chirurugijs deden verclaringhe datse over de vijf hondert persoonen armen ende beenen hadden afgheset ...' ¹⁹³⁾

De apotheker en zijn kist

Het overzicht van de medische functionarissen in het leger zou niet volledig zijn indien geen melding werd gemaakt van de apotheker die aan de staf was verbonden. Hondius beschrijft hem aldus:

Een Apotheker is mede het Leger volgende, met eenen winkel gestoffeert, volghens de Lijste daer van ghemaect, bij den Rade ende hem. Deze voorsiet oock de frontierplaatsen, van Medicamenten, heeft geen tractement, alleen defroyement van scheeps ende wagen-vrachten, ende die vrijheid dat niemant in 't Quartier van zijn Excellentie eenighe Specerijen mach verkopen dan hij alleen. 194)

De apotheker kreeg dus geen tractement van 's landswege, was vrijgesteld van vrachtkosten en had het alleenrecht tot verkoop van medicamenten. Met de 'winkel' die de apotheker meevoerde, moest de 'cista militaris' zijn bedoeld. Deze veldkist was een soort van grote reisapothek, bestaande uit een ruime kist met in vakken verdeelde laden. In 1595 werd nauwkeurig vastgelegd, met welke medicamenten de apothekerskist 'gestoffeert' diende te zijn ¹⁹⁵⁾. De samenstelling van de kist moet wel als heel bijzonder zijn beschouwd, want zij trok in die tijd alom de aandacht. Zelfs Fabricius Hildanus nam de moeite het campement van Maurits bij Moers te bezoeken, speciaal om de befaamde 'cista militaris' in oogen-schouw te nemen. De beroemde Duitse wondarts achtte de kist van een dusdanige kwaliteit, dat hij haar tot voorbeeld nam voor de 'cista' die hij zelf zou aanbevelen in zijn latere militair-chirurgische handboek ¹⁹⁶⁾. Voor de zo voortreffelijke uitrusting van de Staatse veldkist zijn verschillende verklaringen te geven.

Zeker zal de omstandigheid dat deze zaak Maurits persoonlijk zeer ter harte ging, zoals Hildanus meedeelt, een belangrijke rol hebben gespeeld. Volgens Hildanus liet de stadhouder er voortdurend op toezien dat de kist te allen tijde voldoende was voorzien en dat bedorven medicamenten steeds door verse werden vervangen. Een andere verklaring is misschien gelegen in de omstandigheid dat de Hollanders op zee veel ervaring hadden opgedaan met een dergelijke reisapotheek. In de geneeskundige verzorging aan boord nam de zee-kist immers een belangrijke plaats in. Men kan zich overigens moeilijk voorstellen dat één kist met medicijnen de behoefte van een heel leger kon dekken. Meer dan eens vindt men dan ook beschreven dat in het leger gebrek aan geneesmiddelen bestond. Anthonis Duyck, die in zijn "Journaal" over de jaren 1591-1602 zelden blijk geeft van belangstelling voor het lot van zieke en gewonde soldaten, vond het toch het vermelden waard wanneer in het leger eens gebrek is aan 'drogen en medicijns'¹⁹⁷). Constantijn Huygens, die in zijn brieven herhaaldelijk mededeelt dat er veel zieken in het leger zijn, spreekt een keer van de 'grande misère qu'il y a, à faulte de medicamens ...'¹⁹⁸)

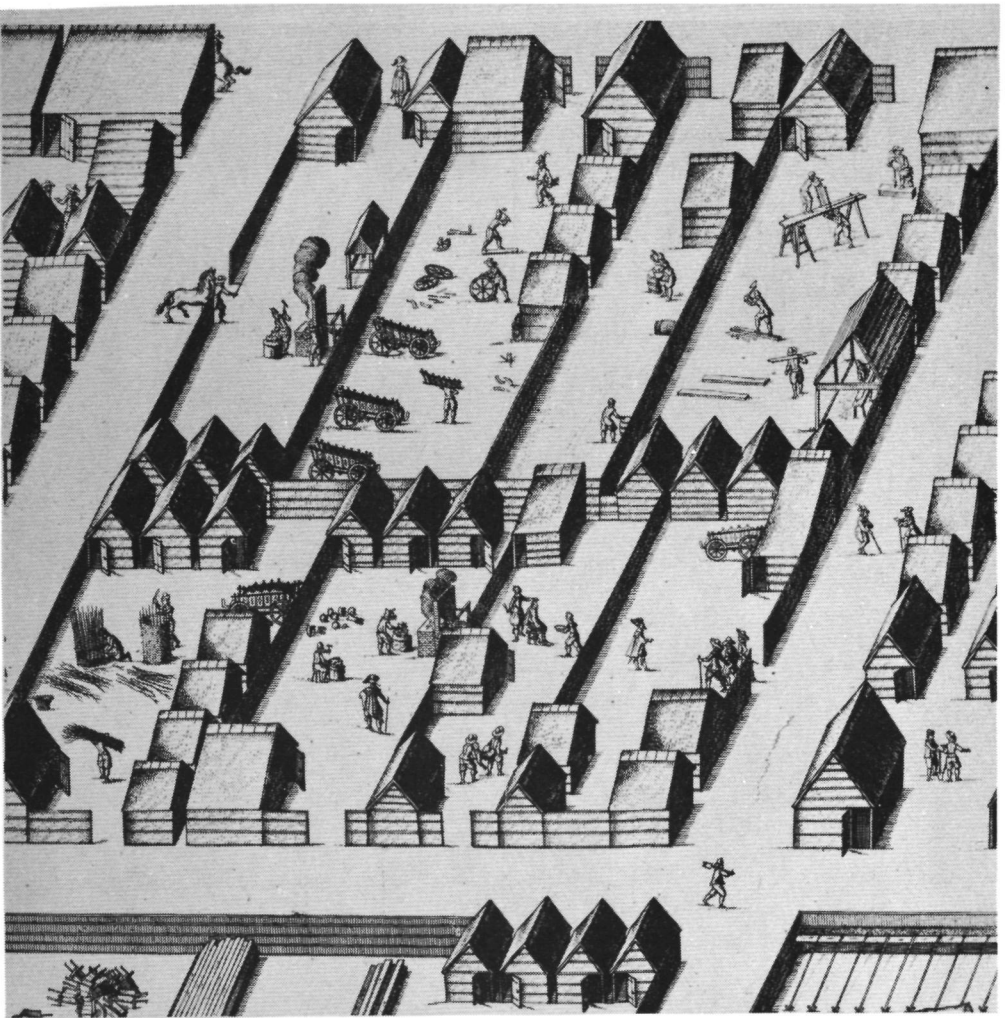
Veldhospitalen

De medische hulpverlening was, zoals eerder is gemeld, gebaseerd op het beginsel dat de patiënten zo snel mogelijk naar de steden werden afgevoerd. Dat transport in 't algemeen echter pas plaats had nadat eerste hulp was verleend, blijkt uit een mededeling van de geschiedschrijver Pieter Bor. Deze verhaalt dat tijdens de slag bij Nieuwpoort (1600) een schip in de havenmond op het droge lag, waarin zich artsen, chirurgijns en hulppersoneel bevonden¹⁹⁹). Bosscha is van mening dat het hier om een veldhospitaal, dit is een verplaatsbaar hospitaal of ambulance, gaat²⁰⁰). Het is wel zeker dat het hier een hulppost betreft à l'improviste op enige afstand van het vijandelijk vuur opgericht. Dit blijkt ook heel duidelijk uit de betreffende passage, waarin door Bor wordt verhaald hoe baron Van Ghent, door twee man ondersteund, op zijn paard naar het schip werd gebracht, om na verbonden te zijn naar Oostende te worden doorgezonden:

Maer alsoo hy ... veel bloets quijt geworden was, want hy tot twee maels deur sijnen luchteren arm gheschoten was, ende wel acht scheuten op sijne Wapenen kreech, dat oock mede de pluymen van sijn Helmet afgehouden werden, was hy genootsaecht hem te moeten laten verbinden. Daer toe [werd] hy geholpen van eenen die sijn Peert leyde, also hy vermits sijn quetsuyren inden arm den toom van sijn Peert niet houden en conde, ende ... aen elcke sijde van sijn Peerde was een, die hem op 't Peert hield dat hy niet af en viel. Ende werde alsoo voet voor voet ghebracht aen een Schip, het welcke t'eynde aende Haeven op het droghe lach, daer de Medecijns, Chirurrijns ende haer Dienaers mette Medica-menten inne waren. Alwaer sy hem so soet sy condon van het Peert holpen int voorszegde Schip, alwaer hy van sijne quetsuren verbonden werde, ende daer naer op een Waghen op Mantels ende anders geleyt ende binnen Oostende ghebracht, daer hy voorts van syne quetsuren ghecureert werde ...

Lodewijk Mulder meent een aanwijzing voor het bestaan van veldhospitalen te hebben gevonden in het "Journaal" van Anthonis Duyck. In een daarin genoemd accoord met aartshertog Albertus omtrent het uitwisselen van gevangenen is namelijk sprake van 'de officiers van het Gasthuis des Legers' ²⁰¹). Of het hier om een Spaans dan wel Staats hospitaal gaat, blijkt uit de passage echter niet. Zekere aanwijzingen voor het bestaan van veldhospitalen konden niet worden gevonden. Vooral ook omdat in Stevin's "Castrametatio", waarin uitvoerige inventarislijsten van legerbenodigdheden voorkomen, geen enkele opmerking of allusie over veldhospitalen is te vinden, mag hier worden geconstateerd dat deze instellingen binnen de gegeven opzet van de geneeskundige verzorging in het Staatse leger, ook onder Maurits en Frederik Hendrik niet noodzakelijk werden geacht.

De gevechtshandelingen droegen vooral ten tijde van Frederik Hendrik het karakter van een belegeringsoorlog. Zolang er geen grote veldtochten over langere afstand en door vreemd gebied werden ondernomen, zal de behoefte aan ruimere medische voorzieningen in het veldleger zelf wel nauwelijks zijn gevoeld. De omstandigheid dat de belangrijke ontwikkelingen op militair-geneeskundig gebied,

die zich van de jaren twintig af in het leger van Lodewijk XIII voordeden, geen navolging in het Staatse leger hebben gevonden, vormt een bevestiging van deze veronderstelling, temeer omdat Franse invloeden op het Staatse leger voor deze periode duidelijk zijn aan te wijzen ²⁰²).

Par. 3. Besluit

In de tijd van Maurits en Frederik Hendrik bleef de reeds bestaande organisatie, geleid door het beginsel dat zieken en gewonden zo spoedig mogelijk naar de steden dienden te worden gebracht, gehandhaafd. Blijkbaar werd, zolang de oorlog nog steeds voor het grootste gedeelte in de Noordelijke Nederlanden werd gevoerd, de bestaande vorm van hulpverlening toereikend geacht.

Het wat rijkere bronnenmateriaal uit deze periode wekt de indruk dat er nochtans aan zieken en gewonden veel aandacht werd besteed. De soldaten werden nu bij voorkeur in het stedelijk gasthuis verpleegd. In sommige steden richtte de magistraat ten behoeve van militaire patiënten zelfs een afzonderlijk gasthuis in. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw droeg de overheid bovendien in de verpleegkosten bij.

Ook al bleef het zwaartepunt van de militair-geneeskundige verzorging in deze periode buiten het leger liggen, toch werden ook de voorzieningen in het leger zelf op een aantal punten verbeterd. Het aantal doctores en chirurgijns in het leger lijkt te zijn toegenomen. Voorts verneemt men voor het eerst van een apotheker en van een 'cista militaris'. Het gewondentransport werd nu indien mogelijk begeleid door chirurgijns.

REDRES VAN SIECKTEN ONDER 'S LANDS MILITIE

Par. 1. De medische hulpverlening tijdens de eerste oorlog met
Frankrijk (1672-1678)-----

1.1. Militaire ontwikkelingen

In de tweede helft van de zeventiende eeuw begon Frankrijk zich meer en meer tot de belangrijkste mogendheid van West-Europa te ontwikkelen. Er heerste in dat land een betrekkelijk hoge welvaart, al kon deze een vergelijking met de voorspoed in de Zeven Verenigde Provinciën niet doorstaan. Vooral deze laatste omstandigheid was er de oorzaak van dat Frankrijk zich steeds vijandiger opstelde tegenover de Republiek met haar wijdvertakte handelsbetrekkingen. Dat Lodewijk XIV er niet tegen opzag zijn politieke en economische expansiedrang met militaire middelen te ondersteunen, bleek in 1667, toen hij met een groot leger de Spaanse Nederlanden binnenviel, die hem - naar hij meende - op grond van het zogenaamde devolutierecht toekwamen ²⁰³). De inval bracht in heel Europa een gespannen situatie teweeg. Vooral in de Noordelijke Nederlanden sloeg men de gebeurtenissen met zorg gade. De Republiek wilde de vrede bewaren; oorlog met Frankrijk kon haar handelsbelangen immers alleen maar schaden. Diplomatieke activiteiten resulteerden in de 'Triple Alliantie' (1668), waarbij Engeland, Zweden en de Republiek zich aaneensloten om gezamenlijk het hoofd te bieden aan de Franse agressie. Het bondgenootschap wist bij de Vrede van Aken, die nog in hetzelfde jaar werd gesloten, de koning ertoe te brengen zijn plannen met betrekking tot de Zuidelijke Nederlanden voorlopig op te schorten.

Het gevoel van opluchting, dat het tot stand komen van deze vrede algemeen teweeg bracht, had echter ten gevolge dat men van het toch al verwaarloosde leger nu ook nog een gedeelte ging afdanken. Terstond na het sluiten van de Vrede van Munster waren de Hollanders reeds begonnen het geldverslindende leger in te krimpen. Al

spoedig leidde dit tot moeilijkheden met Willem II, die gaarne de oorlog wilde hervatten. Nadat hij in 1650 aan de 'kinderpokjes' was overleden, raakte het eens zo roemruchte Staatse leger in diep verval.

De zogenaamde Grote Vergadering (1651) leverde geen benoeming op van een nieuwe kapitein-generaal, zodat de gewesten zelf het gezag over de troepen die onder hun repartitie stonden, overnamen en hun militaire aangelegenheden voortaan elk afzonderlijk bestierden. Daarmee verdween de voor een leger zo noodzakelijke centrale leiding. Weliswaar werd een veldmaarschalk aan het hoofd der gezamenlijke bevelhebbers gesteld, maar zijn bevoegdheden waren veel beperkter dan eertijds die van de kapitein-generaal.

De gewestelijke bestuurders waren nauwelijks of niet berekend voor deze nieuwe taak, hetgeen voor het leger funeste gevolgen had. Bij de benoeming van officieren bijvoorbeeld, werd meer gelet op familiërelaties dan op bekwaamheid of ervaring. De magazijnen werden onvoldoende en onregelmatig van oorlogsmateriaal voorzien. De vestingwerken werden slecht onderhouden. Toen in 1665 de bisschop van Munster een aanval ondernam op de Republiek, was zij niet in staat om meer dan zesduizend man in het veld te brengen en moest zij een beroep doen op buitenlandse hulp ²⁰⁴).

Toch vormde de dreiging van de kant van Frankrijk, die in de jaren volgend op de Vrede van Aken allerminst afnam, geen voldoende aanleiding de defensie te land weer op peil te brengen. Pas in 1670, toen de oorlog al vlak voor de deur stond, werd hieraan eindelijk wat meer aandacht besteed. Het was vooral raadpensionaris Jan de Witt die krachtig aandrong op een versterking van de landstrijdkrachten. Deze kwam door allerlei omstandigheden echter slechts moeizaam tot stand. Pas in het voorjaar van 1672 werd na veel touwtrekken eindelijk weer een kapitein-generaal benoemd: de eenentwintigjarige Willem III. De sterkte der beschikbare troepen bedroeg op dat moment niet meer dan vijftig- of zestigduizend man ²⁰⁵). Daar het defensiebeleid van de Republiek uitging van het beginsel dat het grondgebied het beste kon worden verdedigd vanuit versterkte steden en vestingen, was bijna al het krijgsvolk daarover verdeeld. De versterkingen verkeerden echter op enkele uitzonderingen na - Maastricht, dat in het verdedigingsplan een

belangrijke rol was toebedacht, was daarvan één - in slechte staat ²⁰⁶⁾.

De Franse koning daarentegen beschikte toen hij de Republiek in april 1672 aanviel, dankzij jarenlange voorbereidingen over een leger van naar schatting honderdtwintigduizend man, dat bovendien veel beter was uitgerust en geoefend ²⁰⁷⁾. Met deze overmacht wist hij binnen enkele maanden een groot deel van het grondgebied der Zeven Verenigde Provinciën te bezetten. Toen in juni de stad Utrecht viel, leek de ondergang van de Republiek nabij. Indien Lodewijk XIV nu met zijn leger zou zijn doorgestoten naar het hart van Holland, was het de Zeven Provinciën waarschijnlijk slecht vergaan. Maar de koning richtte zijn aandacht allereerst op de Betuwe. Hierdoor ontstond enig respijt. Willem III, in juli tot stadhouder benoemd, kreeg alsnog de kans Holland in staat van verdediging te brengen. In ongelooflijk korte tijd wist hij het leger, dat naar gemeld wordt aan alles gebrek had, te versterken, beter uit te rusten en vooral ook te reorganiseren. Hoewel veel minder bekend dan de legerhervorming die onder Maurits plaats had, is die welke nu volgde toch van grote betekenis geweest. Willem III vergrootte het aantal regimenten infanterie en cavallerie en verbeterde hun bewapening. Invoering van de handgranaat, vervanging van de piek door de bajonet en van het lont- door het vuursteen-geweer, maakte de uitgave van een geheel herzien "Manuaal" nodig, waarin aan de nieuwe wapenen aangepaste exercities stonden beschreven. In plaats van de voorheen gedragen sjerpen en veldtekens ter onderscheiding van vriend en vijand, voerde de prins reglementaire uniformen in. Dat het leger ook intern beter werd georganiseerd, kan men afleiden uit de vele voorschriften en instructies die ten behoeve van militaire functionarissen werden uitgegeven. Belangrijk is het te vermelden dat door de prins veel aandacht werd besteed aan de ontwikkeling van diverse paramilitaire 'hulpdiensten' tot zelfstandige, permanente legeronderdelen. Ingenieurs, pontonniers, mineurs en zelfs artilleristen waren in het verleden steeds op los-vaste basis aangenomen wanneer de omstandigheden dat vereisten. Nu werden aparte compagnieën pontonniers en mineurs en corpsen ingenieurs en artilleristen opgericht.

Weldra keerde het getij van de oorlog. Reeds in het najaar van 1672 was de prins in staat een veldtocht naar het zuiden te ondernemen, waarbij onder meer Maastricht werd ontzet. Ook in het jaar daarop ondernam hij verscheidene veldtochten, die tenslotte tot gevolg hadden dat aan het eind van 1673 het grondgebied van de Republiek geheel van Franse troepen was gezuiverd.

Inmiddels hadden de Nederlanden van verschillende zijden, onder meer van Spaanse, steun gekregen. Hierdoor groeide 'la guerre de Hollande' uit tot een coalitieoorlog tegen Frankrijk, die buiten de grenzen van de Republiek in de Zuidelijke Nederlanden werd uitgevochten ²⁰⁸). Het is niet nodig verder op het verloop van deze oorlog, die nog tot 1678 voortduurde, in te gaan. Hier zijn slechts enkele punten vermeld welke direct van invloed zijn geweest op de ontwikkelingen die zich op het gebied van de geneeskundige verzorging gedurende deze oorlog hebben voorgedaan.

1.2. Het eerste jaar van de oorlog

Over de geneeskundige verzorging van het leger tijdens het eerste jaar van de oorlog, konden maar weinig gegevens worden verzameld. Vermoedelijk werden zieken en gewonden als vanouds voornamelijk in de stedelijke gasthuizen behandeld en verpleegd, temeer daar het grootste gedeelte van de soldaten zich reeds in vestingsteden ophield ²⁰⁹). Of van de zijde der legerleiding nog andere maatregelen werden genomen, is niet bekend, maar gezien de slechte voorbereidingen die in het algemeen werden getroffen, is dat niet waarschijnlijk. In de resolutieboeken van de Raad van State, de Staten-Generaal en van de Staten van Holland van 1672, is ten aanzien van de militair-geneeskundige verzorging nagenoeg niets te vinden. Nader onderzoek in stadsarchieven, meer in het bijzonder in dat van Maastricht, welke stad toch in het verdedigingsplan zulk een belangrijke plaats innam, viel eveneens negatief uit; niets wijst erop dat door de overheid bijzondere medische voorzieningen werden getroffen ten behoeve van de bezetting aldaar.

Afzonderlijke vermelding verdient de hulp die Amsterdam in het Rampjaar heeft geboden aan Weesp en Muiden, beide gelegen in het geïndeerde gebied. Johan Maurits van Nassau schreef hierover vanuit Muiden aan Willem III:

Quant aux soldats malades, je puis assurer Votre Altesse que messieurs d'Amsterdam en font un (sic) grand oeuvre de charité, d'autant qu'ils n'espargnent rien et ont fait faire des hospiteaux icy et à Weesp, pourvus de toutes nécessités, palliasses, lits, et couvertures, quatre médecins, et autant de chyrurgins, avec des médicaments nécessaires, en sorte qu'on fait tout ce qu'est possible pour conserver et soulager les pauvres soldats, mais la situation du lieu, tout dans l'eau et si prooche de la mer, causent toutes ces incommodités; j'espère que Dieu le changera ...

210)

1.3. Een visitatieverslag uit 1673

In het najaar van 1672 brak in de steden Gouda en Schoonhoven, die beide vooraan in de waterlinie waren gelegen, onder de soldaten van het garnizoen een ernstige ziekte uit, die in veel gevallen dodelijk afliep. De prins maakte zich hierover ongerust en verzocht de Staten van Holland een onderzoek te doen instellen. Op 7 januari 1673 verzochten de Gecommitteerde Raden de op dat moment reeds tachtig jaar oude Utrechtse hoogleraar Willem van der Straten 'omme met een Chirurgyn, bij hem te assumeren, te visiteren ende inspecteren, in wat voegen en op hoedanige wijze de siecke soldaten wierden getraecteerd ...' ²¹¹⁾ Van der Straten toog hierop terstond naar Alphen om aan de prins, die daar zijn hoofdkwartier had van zijn opdracht 'punctuele notificatie te geven' en begaf zich vervolgens naar Gouda en Schoonhoven. Reeds een week later lag zijn rapport bij de Staten ter tafel ²¹²⁾ (zie bijlage III). Uit dit stuk blijkt dat in Gouda en Schoonhoven een besmettelijke ziekte heerste met een zeer hoog sterftecijfer. De epidemie werd niet veroorzaakt door pest, zo verklaarde Van der Straten, maar door 'quaed-aerdighe Coortsen' en door 'gallachtighe buijckloopen, ende weynighe bloedinghe'. Zeer waarschijnlijk zullen dit, mede gezien het jaargetijde en de bijzondere omstandigheden, malaria en buiktyphus zijn geweest en in mindere mate dysenterie. Een belangrijk probleem waarmee de steden te kampen hadden, was plaatsgebrek. In Schoonhoven werd de toestand nog verergerd door geldgebrek en door het feit dat de stedelijke chirurgijns weinig

bereid waren om zonder extra toelage hun aanmerkelijk verzwaarde taak uit te voeren.

Van der Straten beval maatregelen van hygiënische aard aan. Opvallend is dat het branden van vuren ter zuivering van de lucht, reeds door Hippocrates aanbevolen, nog steeds in zwang blijkt te zijn geweest. Ook werd geadviseerd de patiënten niet uitsluitend in het gasthuis te concentreren, maar elders in de stad voor hen aanvullende voorzieningen te treffen en zelfs tenten op de bolwerken te plaatsen. Ook ten aanzien van diëet en behandeling gaf Van der Straten adviezen. Voorts raadde hij aan de chirurgijns beter te betalen en bepleitte hij 'meerder assistentie van nodige medicamenten ...' Met betrekking tot de financiële zorgen die vooral Schoonhoven had, merkte hij op dat het gasthuis aldaar 'door de inundatie ende onbruycbaerheijt der landen' een groot deel van zijn inkomen derfde, alsook dat men 'vande bekende vier stuijvers' niet meer dan vijftig gulden had ontvangen. De burgemeester en de boekhouder klaagden dat zij het gasthuis uit eigen zak geld hadden moeten voorschieten. Dat beide heren niet ten onrechte op de benarde financiële toestand hebben gewezen, blijkt uit het feit dat de stad reeds in september 1672, en nog eens herhaald in januari 1673, een dringend verzoek om subsidie tot de Staten van Holland heeft gericht ²¹³⁾.

1.4. Het reglement 'tot voorcoominge ende redres van siekten onder 's lands Militie in 't leger ende elders'

Welke maatregelen de Staten van Holland op het rapport van Van der Straten in Gouda en Schoonhoven hebben genomen, is onbekend. Wel weten wij dat het rapport voor het gewest aanleiding was zich te beraden over maatregelen van verdere strekking. De Staten besloten om de gecommitteerden in het leger te gelasten 'met eenige voorname Hoofden ende Officieren van 't selve leger te overleggen ende overwegen, door wat wegen en middelen die sieckte onder 's lands Militie best soude konnen verden voorkomen en een ordre ofte reglement dienaengaende [te] concipieren, en op het papier te brengen...' ²¹⁴⁾

Zeven maanden later, op 30 september 1673, was het reglement gereed. Nadat het door de vergadering was goedgekeurd, werd besloten

'dat van wegen Haar Edel Groot Mogende de saecke ter Generaliteyt daer heenen sal werden gedirigeert, ten eynde het Reglement bij de gesamentlijke Bontgenooten gearresteerd, ende den Raedt van State vervolgens versocht mach werden, de onkosten die daer over staen te vallen, te brengen op den Staet van Oorlog voor den toekomende jare sestien hondert vier en seventich te formeren' ²¹⁵⁾

Ruim twee maanden later werd het Hollandse reglement ongewijzigd door de Staten-Generaal overgenomen en uitgevaardigd als het bekende plakkaat: 'Reglement ende Ordre, van de Hoogh Mogende Heeren Staten Generael der Vereenigde Nederlanden; tot voorkominge ende redres van siekten onder 's Landts Militie in 't Leger, ende elders' ²¹⁶⁾. In dit plakkaat dat, zoals uitdrukkelijk gezegd, 'met communicatie ende op het advis van Syne Hoogheydt' tot stand was gekomen, blijken de inzichten ten aanzien van de geneeskundige verzorging der soldaten een ingrijpende wijziging te hebben ondergaan.

Anders dan men op grond van Van der Stratens onderzoek zou hebben verwacht, hebben de vershillende artikelen voornamelijk betrekking op geneeskundige verzorging te velde. Blijkbaar was bij de opstelling van het reglement vooral rekening gehouden met de eisen gesteld door de veldtochten die door de prins werden voorbereid. Een leger te velde, dat zich bovendien door vreemd gebied bewoog, was in tal van opzichten op zichzelf aangewezen. Daarom richtte men zijn aandacht vooral op de vestiging van een eigen militair-geneeskundige organisatie, die minder afhankelijk was van medische voorzieningen buiten het leger. De tweeëntwintig artikelen geven tezamen een betrekkelijk goed beeld van de organisatie die men beoogde, al blijkt het reglement geen algemeen dienstvoorschrift te zijn; daarvoor is het te onvolledig. Het moet worden beschouwd als een verzameling van maatregelen die eensdeels waren gericht op de opheffing van aperte tekortkomingen in de dagelijkse practijk, ten andere een structurele verandering nastreefden, waardoor het medische apparaat beter zou beantwoorden aan de behoeften die zich tijdens de veldtochten zouden laten voelen.

In het eerste artikel werd vastgelegd dat voortaan tenminste twee 'medicinae doctores', ieder vergezeld van een 'bequaam apothekers-knecht', in het leger te velde aanwezig moesten zijn. Nader werd gestipuleerd dat zij 'continuelijk sullen moeten present zijn,

ende geduyrende de Campagne present blyven ...'

De volgende vijf artikelen betreffen de verstrekking van geneesmiddelen. Uit artikel 2 en 3 blijkt dat van 's landsewege aan elk regiment jaarlijks een kist met medicamenten werd verstrekt bij de aanvang van de zomercampagne. Dit geschiedde, voor zover kon worden nagegaan, toen voor het eerst. Alle kisten werden in Den Haag door één en dezelfde apotheker geleverd. Gezien de kostbare inhoud, die een waarde van zestig tot tachtig gulden vertegenwoordigde, werden uitvoerige maatregelen ter controle genomen. Door 'een ofte meer beëdigde doctoren in Den Hage' moesten de geneesmiddelen vóór verzending naar het leger worden gevisiteerd. Daarbij diende op de factuur van deze medicamenten 'den prijs, midts-gaders de quantiteyt ofte ghewichte van yeder specie ende soorte' te worden aangetekend. Alleen onder overlegging van zulk een geverifiëerde lijst, kon de apotheker aanspraak maken op betaling door het land. De geneesmiddelen moesten in het bijzijn van 's lands doctoren in kisten worden verpakt. Na verzegeling werden de sleutels aan de doctoren ter hand gesteld, die ervoor hadden te zorgen dat ze in het bezit kwamen van de doctoren te velde. Ook werd bepaald - men kon niet nauwkeurig genoeg zijn - dat de apotheker onder ede zou beloven 'dat hy t'elkens op yder leverantie pertintelijck sal volghen ende oompletelijck voldoen de Lijste der Medicamenten, soodanigh als hem die bij voorszegde beëdigde Doctoren sullen zijn geprescribeert ...' Zulke maatregelen waren echter niet voldoende. Na de dood van François van Zevenhuizen, die van 1658 tot 1697 's lands apotheker was geweest, ontdekte de rekenkamer dat hij het land voor tienduizenden guldens had bena-deeld ²¹⁷⁾.

Artikel 6 bepaalde dat de medicamenten die aan het eind van de zomercampagne waren overgebleven, door de apotheker tegen kostprijs moesten worden teruggenomen.

Artikel 7 betreft de chirurgijns-generaal: 'Ende wat belanght de twee Chirurgijns-Generael van het Leger, de selve sullen gehouden zijn geduyrende de Campagne continuelijck in 't Leger te verblyven'. Ook ten aanzien van de chirurgijns werd dus nadruk gelegd op de verplichting daadwerkelijk in het leger aanwezig te zijn

wanneer zich dat te velde bevond. Men zal zich de grote moeite hebben herinnerd, die het kostte hen in mei 1672 ertoe te brengen zich uit Den Haag bij het leger te voegen ²¹⁸⁾.

Is het niet duidelijk geworden of er in de vorige periode chirurgijns aan de afzonderlijke regimenten waren verbonden, thans was dit zeker wel het geval. In artikel 8 staat:

Dat daer en boven bij yder Regiment sal moeten zijn een
Regimentschirurgijn, en bovendien ook bij elcke twee Compagnien op het minste een Chirurgijn. 219)

De regimentschirurgijns worden in dit reglement 'Chirurgijn Majoor' genoemd, een benaming die omstreeks deze tijd in het Staatse leger in gebruik moet zijn gekomen ²²⁰⁾.

Over een maatregel die voor zover na te gaan eveneens geheel nieuw was, handelt artikel 10. Met de aanstelling van een intendant beoogde men de administratieve problemen met betrekking tot de zieken en gewonden op te lossen. Deze functionaris diende voortdurend door doctoren, chirurgijns en verplegend personeel op de hoogte te worden gehouden van het aantal der zieken en de aard van hun aandoening. Op zijn beurt stelde hij de legerleiding dagelijks hiervan in kennis, aldus een schakel vormend tussen medische staf en militaire overheid:

Ende sal voorts een Persoon tot Intendant werden geselecteert, aen de welcke de Doctoren en Chirurgijns van 't Leger mitsgaders die gene, die op de Siecken en Gequetsten in 't Leger sullen passen, gehouden zijn pertinentelijck op te geven het getal, of de quantiteyt van de Siecken, ende de qualiteyt van de haer Sieckte ofte ongemacken; welcken Intendant mede gehouden sal zijn, ten minsten eens daeghs rapport te doen aen den Generael, of een ander Officier, 't Leger ofte Quartier commanderende, met pertinente expressie, onder wat Compagnie de selve Siecken en Gequetsten zijn, ende waer de selve gevonden konden werden.

Nadere bijzonderheden over de in artikel 10 reeds terloops genoemde ziekenoppassers, geeft artikel 11:

Dat wijders bequame Persoonen sullen werden gedespicieert om de Siecken ende Gequetsten in het Leger op te passen; sullende het getal der selver Persoonen moeten werden gereguleert naer het getal van de Sieken en Gequetsten, onder behoorlijk Reglement, Ordre ende Eede, welcke Persoonen mede ghehouden sullen zijn de Sieken van Spijse ende Dranck te voorsien.

Ook de hospitaalmeester die in artikel 12 ten tonele wordt gevoerd, kvamen wij in het Staatse leger eerder niet tegen:

Sullende oock ge-eligeert en aangesteldt werden een Hospitaal-meester van het Leger, de welcke gehouden sal zijn van de inkoop ende de uytleveringh van de Spijse ende Dranck te doen pertinente aanteeckeninge als mede reeckeninge te houden van de onkosten daer toe van tijdt tot tijdt gedebourseert werdende; ende oock dagelijks met de Doctoren van 't leger, ofte een der selver, de Siecken en Gequetsten te gaan visiteren van Bedde tot Bedde, dien aengaende de ordres van de selve Doctores te ontfangen, ende ter executie te stellen, soo in 't reguard van de geordonneerde Medicamenten, als van het distribueren van Spijse en Dranck aan de Siecken en Gequetsten.

Pas in het volgende artikel wordt melding gemaakt van het onderdak dat de patiënten te velde moest worden verschaft:

Gelijck mede eenige Huysen ofte Tenten in het Leeger sullen werden geapproprieert voor de Siecken en Gequetsten ...

Verderop wordt gesproken over afzonderlijke afdelingen voor lijders aan besmettelijke ziekten, voor andere zieken en voor gewonden, en zelfs voor 'reconvalescenten'. Het vermelden van herstellenden houdt in dat men bepaalde patiënten tot hun volledig herstel in behandeling hield. Patiënten wier genezing langere tijd zou vergen, werden als voorheen 'hoe eer hoe liever', zoals artikel 15 stelt, afgevoerd naar gasthuizen in de stad. Daartoe maakte men gebruik van 'Wagens, Karren, Schepen ofte Schuyten' die door de commissaris van 's lands legerschepen en de wagenmeester-generaal beschikbaar werden gesteld. Aan opneming en behandeling in de stedelijke gasthuizen wordt in het reglement weinig aandacht besteed. In ar-

tikel 16 wordt bepaald dat de verpleegprijs vier stuivers per persoon per dag zal bedragen. In artikel 17 wordt de reeds bekende en nog steeds van kracht zijnde procedure van opneming nog eens samengevat.

Voor het overige bevat het reglement enige voorschriften ter voorkoming van besmettelijke ziekten. Slechts op deze punten lijkt het geïnspireerd te zijn door het rapport van Van der Straten. Artikel 18 betreft enkele algemeen bekende maatregelen van hygiënische aard:

Gelijc mede voor al goede sorge sal moeten werden gedragen, dat de Hospitalen ende Gasthuysen dagelijks naer behooren werden gereynight, gewasschen, en met Azijn, Genever-bessen, Wieroock, ofte andere diergelijke Kruyden werden beroockt ende gesuyvert.

In artikel 19 wordt bepaald

dat publicque Wegen ende Advenues van 't Leger inagelijks werden gesuyvert van alle Vuylichheyt, doode Beesten ende andere stinokende materie.

Artikel 20 voegt hier tenslotte nog aan toe

dat de doode Lichamen tydelijk (= tijdig) in diepe Kuylen, op afgelegene Plaetsen werden begraven, tot voorkominge van alle infectie ende besmettelijkheydt.

Als fundamentele vernieuwing treedt in dit stuk naar voren een hospitaal te velde, een instelling die wij hier voor het eerst ontmoeten en die zeer wel past in het streven van Willem III het leger van eigen hulpdiensten te voorzien, waardoor het minder afhankelijk zou zijn van voorzieningen daarbuiten.

- De practische uitvoering van het reglement

De arrestatie van het reglement werd gevolgd door concrete maatregelen. Op 18 februari 1674 werden de doctoren P. Rumpf en J. Noldenius door de Raad van State aangesteld als 'doctores te velde voor de aanstaande campagne'²²¹). Veertien dagen later werden twee chirurgijns-generaal - Godefroy en François - en 'vier apotheeckersknegts totopassers' in dienst genomen²²²).

Tezelfdertijd kreeg de thesaurier-generaal de opdracht tenten voor het hospitaal te velde te laten vervaardigen en werd de apotheker Zevenhuizen opgedragen medicamenten te prepareren 'in conformité van de twee generale lijsten'. Om welke medicijnen het ging, kon niet worden achterhaald: de genoemde lijsten waren onvindbaar ²²³⁾.

Over de inhoud der instructies die ten behoeve van de diverse functionarissen werden opgesteld, verkeren wij al evenzeer in onwetendheid, alleen die voor de apothekersknechts kon worden teruggevonden. Met betrekking tot verdere maatregelen was alleen de resolutie van de Raad van State van 17 april 1674 te achterhalen. Hierin werden de tractementen vastgelegd van het personeel dat was aangetrokken. De twee 'doctoren in de medicina' verdienden elk 1200 gulden per jaar, evenals de beide chirurgijns-generaal. Anders dan in de burgermaatschappij, werden in het leger de chirurgijns, of althans zij die in hoogste rang dienden, blijkbaar even hoog aangeslagen als de geneesheren. De intendant ontving 1000 gulden per jaar, de hospitaalmeester 800 gulden. De kok verdiende 30 stuivers per dag (ongeveer 500 gulden per jaar), de twee apothekersknechts 25 stuivers de man per dag (ongeveer 450 gulden per jaar), de twee oppassers ieder 20 stuivers per dag (ongeveer 365 gulden per jaar) en de wasvrouw tenslotte 'inagelijcsx'. Of het verschil in specificatie van het salaris per jaar dan wel per dag inhield dat het hogere personeel voor langere tijd werd aangesteld en het lagere met de dag kon worden ontslagen, is onbekend. Wel lijkt het dat althans bij de aanstelling van de doctores, ten aanzien van dit punt enige discussie moet zijn gevoerd. In de minuutresolutie, waarin de salarissen werden vastgesteld, zijn namelijk in de zinsnede '... de twee doctoren in de medicina geduyrende den tydt dat deselve effective werden geemployeert naer advenant van yder twaelf hondert guldens int jaer' de door mij onderstreepte woorden doorgehaald en vervangen door 'geduyrende den oorlog'.

In dezelfde resolutie werd de 'Camerbewaerder' van de Raad van State opgedragen 'omme te besorgen het gereedschap voort gasthuys der siecken te velde totte keucken alsoock mede een tonne bescuylt, gepelde gerst, havergort, Vriesse booter ende een hondert pont bruyne suyker'. Een resolutie van twee jaar later geeft nadere

informatie over de samenstelling van de keukenuitrusting. Naar aanleiding van een rapport van Dr. Rumpf kreeg de kamerbewaarder opdracht om behalve '350 haire deeckens' een aantal artikelen 'tot supplement vant gunt int hospitaal gerequireert wert in plaetse vant geene vermist werd off versleten is ...', opnieuw in te kopen ²²⁴).

- Financiële verwickelingen

De kosten verbonden aan bovengenoemde maatregelen werden, zoals in het Hollandse reglement reeds stond aangegeven, op de Staat van Oorlog gebracht ²²⁵). Niettemin verliep de financiering niet zonder problemen, daar de andere gewesten - als vanouds - bij Holland achterbleven in het voldoen van hun bijdrage. Daarom werden de benodigde gelden geput uit de bijdragen van Holland aan de centrale oorlogskas, terwijl de overige gewesten dringend werden gemaand ten spoedigste aan hun verplichtingen dienaangaande te voldoen ²²⁶). In een brief aan Zeeland, Friesland en Groningen heet het 'de penningen hier promptelijk werdende gerequireerd, soo ist Ons gans ernst en de serieuze versoeck dat U Edel Mogende derselver contingent ten spoedigsten in baren gelde gelieven te doen fourneren'. Veel effect had het schrijven niet: twee maanden later werd opnieuw 'opt alderserieuste' verzocht het geld zo spoedig mogelijk in de oorlogskas te storten ²²⁷).

De traagheid waarmee de gewesten hun financiële verplichtingen nakwamen, zal zeker samenhangen met de economische situatie, die in het rampjaar en in de daarop volgende jaren nu eenmaal verre van rooskleurig was. Ook de gasthuizen maakten moeilijke tijden door. Voor zover zij zich in steden bevonden aan de Hollandse waterlinie, ondervonden zij groot nadeel van de inundatie. Veel gasthuizen betrokken een belangrijk deel van hun inkomsten uit landerijen, die zij buiten de stad in eigendom hadden. 'Sonderlinge, dewijle de Landen tot onderhoudinge van 't voorschreve Gasthuys behorende, voor den dienst van 't Land waren geinundeerd', verzocht Schoonhoven, als gemeld, in 1672 en '73 ten behoeve van het gasthuis bij de Staten van Holland een subsidie van drieduizend carolusguldens. Het verzoek werd echter afgewezen ²²⁸).

Het 'Reglement' van 1673 stelde bovendien de verpleegprijs vast

op vier stuivers per persoon per dag, af te trekken van de soldij van de patiënt. De subsidie van twee stuivers die de overheid sinds 1603 per patiënt had verstrekt, waardoor het gasthuis op zes stuivers per verpleegdag kon rekenen, kwam te vervallen. Deze laatste bepaling werd niet voetstoots aanvaard, maar zelfs protesten van belangrijke steden als Dordrecht, Delft en Rotterdam haalden aanvankelijk niets uit ²²⁹⁾. De overheid bleef op haar stuk staan en eiste dat aan de procedure van opneming 'met de biljetten' strikt de hand zou worden gehouden. Wanneer uitsluitend patiënten werden opgenomen, die van een pasje waren voorzien, kon het gasthuis zeker zijn van gerede betaling. Het moest met vier stuivers kunnen uitkomen, was blijkbaar de mening van de Staten ²³⁰⁾.

In de praktijk bleek het echter niet altijd mogelijk aan de voorwaarde met betrekking tot 'het briefje' te voldoen, vooral niet wanneer oorlogshandelingen of besmettelijke ziekten tot een toevloed van spoedgevallen leidden. De Staten zagen dit op den duur ook wel in en op 18 december 1676 viel het besluit om 'aangaande het probleem breder onder de notulen van 18 september gementioneerde, ses stuivers goed te doen, vier door den soldaat en twee door het land'.

Hoewel daarmee aan het verlangen van de gasthuizen was voldaan, betekende dit niet dat zij nu van alle financiële zorgen waren bevrijd. Het was namelijk niet gemakkelijk om de vier stuivers die door de soldaten zelf moesten worden betaald, werkelijk in handen te krijgen wanneer de compagniescommandanten nalieten de op de soldij ingehouden penningen af te dragen. Dat het systeem herhaaldelijk aanleiding gaf tot moeilijkheden, wordt geïllustreerd door een brief van de gedeputeerde te velde aan de Raad van State, waarin bericht wordt 'dat Sijne Excellentie geduyrich geimportuneert wierde van de gasthuizen van Bergen in Henegouwen, Brussel, Leuven, Mechelen ende andere overt geen deselven competeert van weegen de siecke soldaten in het voorleden jaar bij haar ingenomen ende getracteerd'. In zijn antwoord adviseerde de Raad van State de gedeputeerde te trachten 'met deselve in meesten redelickheyt te accordeeren, met toeseegginghe dat tot der selver voldoeninghe ende satisfactie hier in den Hage naar ingenomen rapport sooveel doenlijk is sal genomen worden de vereyschte ordre ...' ²³¹⁾

Ienenwertiger ge. Conzelte. Von Capitein, Steinwechem, Welcher
 sich befindet, wolle der Gasthaus Vatter, ein Notiz
 nunt, alles gutes thun, damit he waier gesunt mag
 werden - Gouda, den 11 Martij 1674

Jurgs Ewincx.

GASTHUIZEN
 GOUDA

21. 11. 1666

D E Heeren Regenten van't Arme Gast-huys binnen Gorinchem, geseleinerz voer de Ziecke ende
 gequeeste Soldaten, ten dienste van de Ed: Hog: Mog: Heeren Staten Generael deser Vereenig-
 de Nederlanden, Doen te weten: dat thoonder deser Gendel Velling Soldaat
 onder de Compagnie van Kapiteyn Orayen leggende met zijn
 Compagnie van der hier in't voorz. Gast-huys gelegen heeft, van den 19.
~~afte~~ afte tot desen dage, zijnde den 26. De daer aen volgende,
 makende afte Dagen, tot vier st, 11. Daeghs: Sulcks dat dese hem alleenlijcken is
 dienende om naer sijn Compagnie ter voorz. plaetse in Garnisoen te trecken. Achtum 26. 11. 1674

Ter Ordonnantie van de Regenten voornoemt,
 als Reutmeester van't voorz. Huys,

H. B. 1674

GASTHUIZEN
 GOUDA

21. 11. 1666

Enige maanden later werd inderdaad onderzocht welke bedragen de verschillende officieren aan genoemde gasthuizen nog schuldig waren ²³²⁾. Blijkbaar leidde dit niet tot het gewenste resultaat. De advocaat, die door de Brusselse Alexianen en Cellebroeders naar Den Haag werd gezonden, keerde na negen maanden procederen om achterstallige betaling, onverrichterzake huiswaarts ²³³⁾.

1.5. Overheid en gasthuizen

Zoals Van der Straten in zijn rapport al opmerkte, waren de aan het gasthuis verbonden medici soms onwillig om de extra last te dragen van een grote toevloed van militaire patiënten. De Raad van State trachtte dit te ondervangen door in verscheidene steden een eigen arts aan te stellen die, tegen een vergoeding bestaande uit de twee stuivers landsbijdrage, militairen in het plaatselijk gasthuis moest behandelen en van geneesmiddelen voorzien. Op deze basis werd bijvoorbeeld in 1675 Dr. Benjamin van Broeckhuysen aangesteld in Den Bosch ²³⁴⁾. Van Broeckhuysen was tijdens de veldtocht van 1673-'74 'doctor bij den trayn der Artillerie' geweest en in 1675 gedurende een tweetal maanden 'doctor-generaal' te velde ²³⁵⁾. De aanstelling stuitte echter op verzet van de zijde van het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, deels omdat zij niet in overleg met de magistraat tot stand was gekomen, maar meer nog waarschijnlijk omdat Van Broeckhuysen bij die gelegenheid tevens werd benoemd tot 'professor philosophiae' aan de Illustere School, eveneens buiten medeverken van de magistraat ²³⁶⁾. De twist die hieruit tussen magistraat en Raad van State voortvloeide, liep zo hoog op, dat het stadsbestuur dreigde soldaten de toegang tot het gasthuis te ontzeggen ²³⁷⁾.

Deze Van Broeckhuysen bood de Staten-Generaal in 1676 het ontwerp voor een uitgebreid reglement aan

waer naer sich de Doctoren, Apothecarissen en Chirurgyens in de respective Hospitaelen ofte Gasthuysen van desen Staet, nopende het ouderen van Siecken ende gequetsten Ruyteren ende Soldaeten mitgaders oock den Inspecteur Generael ofte Intendant over deselve daertoe te stellen, sich sullen hebben te reguleren. 238)

Aangezien deze aanhef op enkele orthografische verschillen na, gelijkluidend is aan die van een ongedateerd en anoniem concept-reglement, dat in 1928 door Peeters is gepubliceerd, mag worden aangenomen dat dit laatste het concept van Van Broeckhuysen is ²³⁹⁾. Wij hebben het stuk zelf in de archieven van de Raad van State en van de Staten-Generaal niet kunnen terugvinden. Het concept-reglement van Van Broeckhuysen werd door de Staten-Generaal, na ingewonnen advies bij de Raad van State, tot wiens bevoegdheden en verantwoordelijkheid een aangelegenheid als deze behoorde, niet aanvaard ²⁴⁰⁾. Wat betreft de inhoud van het voorstel willen wij volstaan met de vermelding dat in de eerste plaats de aanstelling werd bepleit van een inspecteur-generaal met verregaande bevoegdheden over de stedelijke doctores, chirurgijns en apothekers voor zover het de behandeling betrof van soldaten in de 'Hospitaelen van den Staet'. De formulering van Van Broeckhuysen is voor tweeërlei uitleg vatbaar: verstond hij onder 'den Staet' de centrale overheid of bedoelde hij 'het land'? De Raad van State heeft in het advies, dat na enig wikken en wegen aan de Staten-Generaal werd uitgebracht, met beide mogelijkheden rekening gehouden. Met nadruk wees het college erop

dat in desen Landen geen gasthuijsen van den Staet en sijn bekend, maer dat de siecke en gequetste Ruijteren ende Soldaten worden gebracht ende gecoureert in de gasthuisen, gefundeert in ende bij de particuliere Steden, staende onder het bewindt, directie ende opsicht van de gemelte Steden privatelijck, met exclusie van allen anderen, in diervoegen dat de gasthuijsen meergenoemt ten behoeve van 's lands militie alleen werden geemployeert door bewillinge en concessie van de respectie Steden meergenoemt voor ende onder seeckere somma van penningen voor yder soldaat dewelke daarin worden gebracht ...

Van Broeckhuysen heeft zeer waarschijnlijk alle gasthuizen in den lande bedoeld. Zo moet het ook wel door de Raad van State begrepen zijn, want het college stelde dat het niet wenselijk was een man aan te stellen die zeggenschap over de stedelijke gasthuizen zou krijgen:

dat mitsdien te beduchten staat dat wellicht de Regenten van de Steden ende gasthuizen voornoemt tegens het invoeren vant voorszegde reglement met hetgeene daarvan dependeert wel eenige difficulteit souden moghen komen te maken, insonderheyt geconsidereert dat deselve al bereyts aen ons haer ten hoogsten beklagen dat deselve niet en weten te bekoomen betalinge van de gecureerde soldaten ...

De Raad van State zag dus, anders dan Van Broeckhuysen, weinig heil in directe bemoeienis van de landelijke overheid met het stedelijke gasthuis. Bovendien was de Raad van mening dat de wijze waarop de soldaten in de gasthuizen werden 'getracteerd' geen aanleiding gaf tot het ondernemen van stappen:

ende eyndelijk, dat aen ons noyt eenige klachten syn ingekomen dat de militie in de gasthuizen meergenoemt niet naar behoren soude syn gecureert, ende dat derhalven het versoeck van suppliant soude konnen en de behooren te werden gedeclineert.

Uit deze laatste passage kan men opmaken dat de medische hulp aan soldaten in de stedelijke gasthuizen, in beginsel weinig problemen met zich meebracht ²⁴¹⁾.

De medische verzorging te velde bleef daarentegen voortdurend de aandacht van de overheid vragen. Geheel bevredigend bleek de uitvoering van het reglement van 1673 namelijk niet te zijn verlopen. Vooral de prestaties van de lagere chirurgijns blijken tot klachten aanleiding te hebben gegeven, hetgeen begrijpelijk is als men bedenkt dat de compagnieschirurgijns nog steeds op de eerste plaats barbiers waren, die daarnaast min of meer in de heilkunde bedreven waren ²⁴²⁾.

Daer moet mede een bequaem Barbier onder de Compagnie zijn, om de Soldaten te scheeren, en die verstandig in de Chirurgie is, op dat hy als de Compagnie in de aproches of loopgraven is ofte anders daer prijckel en gevaer komt, by der hant moet zijn, om in absentie des Regiments Chirurgijn de ghequetste Soldaten te verbinden, en soo wanneer hy sulokx doet, is hy van alle andere diensten vry die de Compagnie aengaen, terwijle hy een Officier is die op de Monsterrolle

staet, maer moet hem voor al voor den dranck wachten, want anders zijn Ampt niets weerdigh is, om dat hy in noot dan onbequaam soude zijn de Chirurgie aen yemant te doen.

Aldus Johan Boxel in 1670 ²⁴³⁾.

1.6. Het reglement betreffende de geneeskundige verzorging te velde uit 1677.

De behoefte aan bekwame chirurgijns te velde werd in 1674 door Willem III in een placcaat onder woorden gebracht. Voortaan dienden aan elk regiment tenminste één chirurgijn-majoor en zes andere 'goede' chirurgijns te zijn verbonden ²⁴⁴⁾. Drie jaar later verscheen een 'Reglement voor de Meesterchirurgijns te velde' waarvan de aanhef voor zichzelf spreekt:

Alsoo de experimentie geleerd heeft, dat de negligentie ende onbequaemheijt van eenighe Chirurgijns in het cureren der krancke en gequetste Soldaten, ende het verwaerlosen van de Medicamenten als anders, die van 's landtswegen jaarlycks soo int Hospitaal als aen de Regimenten te velde worden verstrekt, verschoeydene abuysen zijn gepleeght, ende meerder soudén kunnen comen voor te vallen, en om daer inne soo veel in ons is te voorzien, is goed gevonden ende verstaen ...

245)

Veel nieuws biedt dit reglement voor het overige niet. Het bevat een aantal herhalingen en nadere preciseringen van instructies uit het reglement van 1673 ten aanzien van chirurgijns en medicamenten. De belangrijkste aanvulling was wel dat vier 'wel geexperimenteerde meesterchirurgijns', elk voorzien van een hulpmacht, boven de bestaande sterkte werden aangetrokken. De kosten verbonden aan de aanstelling van deze chirurgijns kwamen niet ten laste van de overheid, doch van de militairen zelf. Iedere regimentscommandant moest maandelijks aan het tractement van de heelmeeesters een bijdrage leveren van zes gulden. Dit bedrag mocht hij verhalen op de compagniescommandanten, die op hun beurt deze uitgave wel van de soldij van hun manschappen zullen hebben ingehouden. Omtrent het hospitaal te velde zegt het nieuwe reglement niet

veel meer dan dat de staf ervan zo nodig kon worden versterkt met één of meer van de extra aangestelde chirurgijns. Voorts blijkt dat een legeronderdeel, dat zich van de hoofdmacht afsplitste, begeleid zou worden door een chirurgijn, die dan uit de voorraad van het veldhospitaal een hoeveelheid medicamenten mocht meenemen.

Het effect van de maatregelen die in dit reglement worden opgesomd, valt niet te beoordelen. Toen het jaar daarop, in 1678, in Nijmegen vrede werd gesloten tussen Frankrijk en de Republiek, kwam de behoefte aan geneeskundige verzorging te velde immers te vervallen.

Par. 2. Voorzieningen na de Vrede van Nijmegen

2.1. Een ziekenfonds-systeem in 's-Hertogenbosch

De betrekkelijk overzichtelijke situatie die er bestond wanneer in vredetijd een garnizoen permanent in een stad was gelegerd, maakt het mogelijk regelingen te treffen die meer in overeenstemming waren met de wensen en behoeften van de verschillende belanghebbenden. De financiering van de opnemings van militairen in het gasthuis, die in het verleden steeds tot ongenoegen had geleid, werd in de garnizoensstad 's-Hertogenbosch georganiseerd op een wijze die enigszins doet denken aan de moderne fondsverzekering. Door wekelijks een bepaald bedrag te storten in de kas van het stedelijk gasthuis, kon iedere compagnie zich het recht verwerven haar soldaten in geval van ziekte daarin te laten opnemen en verplegen. Het gasthuis zou dan bij opnemings genoeg nemen met een vergoeding van vier stuivers daags 'voor montcoost'. John Scott, soldaat in een der Schotse regimenten, heeft deze bepaling vastgelegd in zijn journaal:

They have an hospital where they put in al the poor of
the toun that fals sick.

The sojors that go there they pay for ther share aught and
twentie stivers by the week.

246)

In de overeenkomst die in 1681 werd gesloten en die nog een aantal malen is verlengd, wordt gestipuleerd dat 'de militie betalen sal per compagnie van seestich koppen of naer verhouding min of meer

een daalder ofte dertich stuivers per week'. Dit bedrag werd als volgt bijeengebracht:

een capiteyn	9	stuivers	
een luytenant	2	"	
een vaendrager	2	"	
twee sergeanten elk 0-1-0	2	"	
zestig soldaten van het ser-			
viesgeld van 3 stuivers per			
week elk een oortje	15	"	247)

De regeling gold uitsluitend voor soldaten die tot het garnizoen behoorden. Zo is bekend dat in Breda, waar het 'fonds-systeem' ook werd ingevoerd, met betrekking tot soldaten die niet tot het garnizoen behoorden, de verpleegprijs op de vanouds gebruikelijke wijze werd vereffend ²⁴⁸⁾.

2.2. Het militaire hospitaal te Maastricht

Uit onze naspeuringen is gebleken dat zulk een regeling ook in andere garnizoenssteden werd getroffen. Daarbij kwam aan het licht dat in Maastricht voor een heel andere organisatievorm werd gekozen en wel voor een in hoge mate zelfstandige vorm van ziekenverpleging, die veel minder op samenwerking met de burgerij was aangewezen. In 1681 besloot de Raad van State namelijk - op aanvraag van magistraat en krijgsraad - ten behoeve van het Maastrichtse garnizoen een hospitaal op te richten dat door de militaire overheid zelf zou worden beheerd ²⁴⁹⁾. Twee jaar tevoren had de Raad van State in zijn advies betreffende het concept-reglement van Van Broeckhuysen nog met nadruk uitgesproken dat 'Hospitaelen van den Staet' niet bestonden. Het is daarom aannemelijk dat de instelling in Maastricht het eerste militaire hospitaal van het Staatse leger in de strikte zin van het woord is geweest: een hospitaal dat niet alleen uitsluitend voor soldaten was bestemd, maar bovendien door de militaire overheid werd beheerd.

Uit het archief van de Raad van State kan enigszins worden gereconstrueerd hoe dit hospitaal functioneerde ²⁵⁰⁾. De algemene leiding lag in handen van een 'ontvanger'. Hij zorgde ervoor dat een kok, twee verplegers en twee 'dienstmaegden' aanwezig waren,

inde de verpleeggeld en deed de inkopen. Blijkens zijn instructie was hij alleen aan de gouverneur der stad rekenschap verschuldigd. Hij diende deze maandelijks zijn boeken te overleggen; hem ook moest hij raadplegen wanneer zich bijzondere problemen voordeden. De aan de verpleging verbonden onkosten werden op dezelfde wijze over de militairen omgeslagen als in Den Bosch geschiedde. Opmerkelijk is dat de doctor en de chirurgijn-majoor met zijn knecht volledig in dienst van het hospitaal waren, iets wat in die dagen nog geheel ongebruikelijk was.

Ook de taak van de hospitaalmeeester is in een instructie vastgelegd. Hij diende, met zijn vrouw, die kennelijk als 'gasthuismoeder' fungeerde, te wonen in het hospitaal. Hij voerde de administratie van de patiënten en zag erop toe dat niemand zonder briefje van zijn commandant werd toegelaten of zonder ontslagbewijs vertrok. Bij overlijden van een soldaat stelde de hospitaalmeeester de betreffende compagniescommandant daarvan in kennis en deed hem tevens de bezittingen van de overledene toekomen. Hij vergezelde de arts bij diens zaalvisites en zag erop toe dat de voorschriften voor het diëet inderdaad werden uitgevoerd en dat het de patiënten ook anderszins aan niets ontbrak. Voorts droeg hij de verantwoordelijkheid voor alle meubilair, huisraad en beddegoed. Hij zorgde voor de nodige aanvullingen door tussenkomst van de ontvanger. In gevallen waarin het reglement niet voorzag, was hij gehouden diens aanwijzingen op te volgen.

Het militaire hospitaal werd ondergebracht in een gedeelte van het Minderbroederklooster, dat op dat moment deels in gebruik was als gereformeerd weeshuis en anderdeels nog steeds onderdak bood aan een aantal monniken. Deze laatsten moesten nu plaats maken voor het hospitaal. Dit breidde zich in de volgende jaren echter zodanig uit, dat ook het weeshuis in de verdrukking kwam, zoals blijkt uit een verzoekschrift dat de regenten van deze inrichting in 1689 aan de Staten-Generaal richtten ²⁵¹).

Par. 3. De geneeskundige verzorging tijdens de Negenjarige Oorlog
(1688-1693)

3.1. Militaire ontwikkelingen

De Negenjarige Oorlog is te beschouwen als een voortzetting van de eerste oorlog met Frankrijk. Een grote Europese coalitie, de Liga van Augsburg, gevormd door de keizer, de koningen van Spanje en van Zweden, de keurvorsten van Beieren, Brandenburg en de Palts, in 1690 met Engeland - waar Willem III in 1688 de troon had bestegen - en de Republiek versterkt tot het Groot Verbond van Wenen, verzette zich onder leiding van de koning-stadhouder tegen de expansiedrang van Lodewijk XIV.

De vijandelijkheden begonnen in oktober 1688, toen de Franse koning de Palts binnenviel, op welk gebied hij aanspraak maakte ten behoeve van zijn schoonzuster, de hertogin van Orléans. Willem III maakte van de gelegenheid dat de Franse legers in Duitsland stonden gebruik om de Noordzee over te steken en de katholieke koning Jacobus II uit Engeland te verdrijven. Na de Palts te hebben verwoest, vielen de Franse legers onder aanvoering van Luxembourg de Zuidelijke Nederlanden binnen. Honderdduizend Fransen kwamen tegenover honderdtwintigduizend man geallieerde troepen te staan.

De oorlog te land verliep voor de verbondenen niet zeer gunstig. Op 1 juli 1690 werden de Nederlandse, Spaanse en Engelse legers onder George Frederik van Waldeck bij Fleurus verslagen, in 1692 ging Namen verloren. Op 29 juli 1693 moest Willem III bij Neerwinden een nederlaag tegen Luxembourg incasseren, op 3 augustus van hetzelfde jaar werd de bloedige slag bij Steenkerke eveneens ten voordele van de Fransen beslist. Op de oorlogshandelingen in Italië en Spanje, waar de Republiek althans te land niet bij betrokken is geweest, wordt hier niet ingegaan. Frankrijk raakte financieel echter uitgeput en was niet in staat wezenlijk voordeel uit deze militaire successen in de Zuidelijke Nederlanden te trekken.

3.2. De voorbereidingen op medisch gebied

Een maand vóór de officiële oorlogsverklaring werden een doctor te velde en een chirurgijn-generaal voor de op handen zijnde cam-

pagne aangesteld en werden de veldkisten die in 's lands magazijnen in Den Haag waren bewaard, opnieuw in gereedheid gebracht ²⁵²⁾. Veel verder schijnen de geneeskundige voorbereidingen niet te zijn gegaan. In een brief aan de Staten-Generaal gaf de 'Vorst van Waldeck, Generaal en chef' onder meer de wens te kennen 'dat van gelijken den Anstaldt van een Leegerhospitaal met de noodige requisitien versorgt moest werden ...' De Staten-Generaal gaven dit verzoek door aan de Raad van State. Waarop dit college Waldeck antwoordde dat men wegens gebrek aan financiële middelen voorlopig was gedwongen van de oprichting van zulk een hospitaal af te zien ²⁵³⁾. Wederom waren de provincies nalatig geweest in het nakomen van hun geldelijke verplichtingen ²⁵⁴⁾.

3.3. Het reglement van 1690

Een hospitaal te velde is er enige tijd later wel gekomen, maar het lijkt niet erg bevredigend te hebben gefunctioneerd. Begin januari 1690 verzocht namelijk de Raad van State een van de gedeputeerden te velde, de vrijheer van Amerongen, een onderzoek in te stellen naar de tekortkomingen in het veldhospitaal. 'Naer ingenomen advijs van eenige Medicijns, Chirurgijns en Apotheeckers' stelde de gedeputeerde een reglement op, dat op 27 februari 1690 door de Raad van State werd overgenomen ²⁵⁵⁾. Hoewel dit reglement veel informatie biedt en een belangrijke fase in de ontwikkeling van de geneeskundige verzorging te velde weerspiegelt, heeft het in tegenstelling tot de placcaten van 1673 en 1677 tot dusver niet die aandacht gekregen die het verdient.

Op duidelijke en overzichtelijke wijze schetst het stuk, bestaande uit een zestal artikelen gevolgd door acht instructies voor verschillende functionarissen, het geneeskundige apparaat te velde in al zijn geledingen. Als belangrijke structurele vernieuwing, die stellig gezien moet worden als een gevolg van het streven van Willem III de verschillende hulpdiensten onder eigen militair beheer te brengen, is sprake van de oprichting van een zogenaamd groot hospitaal naast het reeds bekende hospitaal te velde. Beide werden zo mogelijk 'onder huysdak' ingericht. Het veldhospitaal werd in het hoofdkwartier opgeslagen 'omme de Siecken en Gequetsten die dagelijx komen sieck ende geblesseert te worden, voor soo lange

te kunnen versorgen tot der tijdt dat deselve naer genoemde groot Hospitaal vervoerd kunnen werden', het groot hospitaal op enige afstand van het leger 'in ofte onder soodanigen Stadt en Plaetse als by den Generael bequaemst sal werden geoordeelt'. Het groot hospitaal diende uit verschillende vertrekken te bestaan, opdat patiënten met besmettelijke aandoeningen afgezonderd van de anderen konden worden verpleegd en de reconvallescenten een eigen afdeling ter beschikking kon worden gesteld.

Vanzelfsprekend vormde in een opzet als deze het vervoer een zeer belangrijk element. Voor het gewondentransport werden wagens en schepen door de legerleiding ter beschikking gesteld. Met een burgervoerman werd overeengekomen dat hij een tiental Brabantse wagens '... met huyven gedeckt en van drie paerden getrokken' zou leveren voor het vervoer van het hospitaal zelf. Zonodig kon de intendant van het veldhospitaal door bemiddeling van de wagenmeester-generaal en de commissaris van 's lands schepen de beschikking krijgen over een groter aantal wagens en schepen, doch verzoeken daartoe werden alleen ingewilligd wanneer een 'attestatie' van doctor, chirurgijn of apotheker kon worden getoond. Bovendien moest de aanvrager nog beschikken over een 'ordre' van de gedeputeerde te velde en moest zelfs de opperbevelhebber persoonlijk in de aanvraag zijn gekend.

In artikel IV wordt zeer summier de materiële uitrusting van de hospitalen opgesomd. Naast enige tenten ten behoeve van het veldhospitaal worden voor beide hospitalen genoemd:

Eenige Kisten met interieure Medicamenten staende onder den toeversicht van de Apotheecker ...

Dito met Chirurgicale Medicynen ten gebruycke van den Chirurgijn-Generael, die mede gehouden sal zijn daervan behoerlycke verantwoordinge te doen.

Dito halfleete Hembden, tot verschooningh.

Dito met alderhande oudt Lijnwaet tot Bandages, Plaesters, carpi &c. ten gebruycke van den Chirurgijn-Generaal voornoemt. Item een goet aental Matrassen ende Paillassen, mitgaders haire Deeckens ofte Kleeden.

In hetzelfde artikel wordt ook de personeelsbezetting van de beide

hospitalen vastgesteld. Voor het veldhospitaal staan in de instructie genoemd:

Den eersten intendant ofte generaalbesorger ende opsiender
1 chirurgijn met zijn knechts
1 apothecar met zijn knecht
1 tweede hospitaalmeeester
3 hospitaal knechts
1 kock
2 vrouwen soo tot het wasschen ende schoonmaecken van het Lijnwaet ende andere Meubilen van het Hospitaal, als tot bewaringh van het selve.

De staf van het groot hospitaal onderscheidt zich in zoverre van dit van het veldhospitaal dat aan eerstgenoemde instelling een 'tweede intendant' en een 'eerste hospitaalmeeester' waren verbonden terwijl in het veldhospitaal een 'eerste intendant' en een 'tweede hospitaalmeeester' waren aangesteld. In het groot hospitaal waren voorts vijf hospitaalknechts en drie schoonmaaksters aanwezig tegen drie respectievelijk twee in het veldhospitaal. Deze verschillen in bezetting hangen samen met het feit dat het veldhospitaal patiënten slechts voor korte tijd ontving, maar daarnaast het centrum van de militair-medische organisatie te velde vormde, terwijl het groot hospitaal meer in het bijzonder een taak in het verplegen en behandelen van grote aantallen was toegedacht. Groot en veldhospitaal waren zo nauw op elkaar afgestemd en vormden organisatorisch zelfs één geheel.

Nadere inlichtingen over het veldhospitaal als centrum van de dienstverlening te velde verschaft artikel V, waarin de regimentechirurgijns alsmede de doctor en de chirurgijn van de artillerie wordt opgedragen tenminste tweemaal per week in het veldhospitaal te verschijnen om met doctor en chirurgijn-generaal hun patiënten te bespreken. Tijdens deze bijeenkomsten werd tevens overlegd welke patiënten alsnog in het veldhospitaal moesten worden opgenomen. De chirurgijns-majoor mochten voor patiënten die niet werden opgenomen, maar in hun kwartieren werden verpleegd, medicamenten 'als tot de Cure van soodanighe siecken of ligt geblesseerde sullen vereyscht worden' meenemen uit de apotheek van het veldhospitaal.

Zoals nog zal blijken, werd het groot hospitaal gezien als een aanvulling op de burgergasthuizen of een vervanging daarvan, wanneer om welke reden dan ook niet op zulk een instelling kon worden teruggevallen.

In overeenstemming hiermee is het laatste artikel van dit reglement, waarin de mogelijkheid onder ogen wordt gezien dat het groot hospitaal te ver verwijderd raakt van het zich voortdurend verplaatsende legerkamp. Bepaald werd dat in zulke gevallen de plaats van het groot hospitaal 'niet noodsaeckelijck juyst op deselve uyr en stonde ... maar te gelegener ende bequamer tyt' aangepast moest worden aan de nieuwe positie van het leger. Daarbij dienden de patiënten bij voorkeur per schip te worden afgevoerd, en niet 'per assche', daar dit laatste 'niet als met de uytterste dangier ende merokelijck toevallen ... waer van veel exempelen bekend sijn' kon geschieden.

Op de artikelen volgt een aantal instructies, waarin de taak van diverse functionarissen nader wordt omschreven. Helaas bieden zelfs de instructies van de twee intendanten weinig gegevens waaruit iets naders kan worden opgemaakt over het functioneren van de hospitalen. Hoewel de eerste intendant in artikel II zelfs 'generaalbesorger ende opsiender' en in artikel VI 'eerste lid vant selve hospitaal' wordt genoemd, is zijn taak slechts summier aangegeven. In artikel VI staan 'enkele notabele ende profitabele punten', waaruit alleen maar blijkt dat de eerste intendant een belangrijke rol speelde bij de aankoop en het verdelen van 's lands medicamenten, alsook verantwoordelijk was voor 'alle verdere requisitiën tot de Hospitalen'.

De instructie voor de tweede intendant is nog veel korter: zij stipuleert enkel dat hij in het groot hospitaal op alles nauwkeurig 'regard' moest nemen en dat hij de eerste intendant voortdurend schriftelijk op de hoogte diende te houden.

De twee doctores te velde moesten beurtelings bij een van de twee hospitalen dienen. Zij waren verplicht hun verblijfplaats 'in of ontrent' het hospitaal te kiezen 'omme ten allen tyde bij de hand te zijn'. 's Morgens en 's middags deden zij de ronde 'van bedde tot bedde', vergezeld door de intendant, de chirurgijn-generaal en

de hospitaalmeester. Ook 'geduyrende den gantschen tijt van de verbanden' moesten de doctores aanwezig zijn, ten einde met de chirurgijn-generaal te kunnen overleggen. In de tijd die hen daarna nog restte, mochten zij het hospitaal verlaten 'omme bij siecke Officieren, die sich buyten de respective Hospitalen in de Armée soude bevinden, te gaen visiteren'.

Evenals in voorgaande reglementen wordt ook hier de doctores op het hart gedrukt zorgvuldig en vooral zuinig met de medicijnen om te gaan.

De instructie van de chirurgijns-generaal is wat scherper geformuleerd. De chirurgijns-generaal mochten niet 'in of omtrent' maar moesten 'in' het hospitaal verblijf houden. Met 'interieure medicamenten' mochten zij zich 'int minst niet bemoeien, maar hetzelfde laten aan de respective doctores'. Moeilijke en gevaarlijke ingrepen mochten zij alleen doen in aanwezigheid van de doctores. Voorts dienden de chirurgijns zich te voorzien van 'bequame dienaers'.

Het loon van de knechts kwam ten laste van de heelmeesters zelf. Blijkens het laatste artikel van hun instructie hadden zij evenals de doctores het recht gewonden buiten het hospitaal te behandelen, mits zij daarbij uitsluitend medicamenten gebruikten die zij zelf hadden ingekocht.

De lagere chirurgijns komen in dit reglement niet duidelijk uit de verf. De overheid nam, anders dan tijdens de eerste oorlog met Frankrijk, geen enkele belangrijke maatregel in deze richting. Wel kan worden gemeld dat er rond de eeuwwisseling verschillende leerboeken speciaal ten behoeve van legerchirurgijns werden geschreven. In 1687 kwam de eerste druk van Johan Verbrugge's "Examen van land- en zeechirurgie" uit. In 1696 verscheen "Nieuwe veld-medicine en chirurgie" van de hand van Salomon Rusting. De afmetingen van het boekje waren zo gekozen dat chirurgijns te veld het gemakkelijk in hun tas konden meenemen.

In 1703 publiceerde Steven Blankaard "Een nette verhandeling van leger-ziekten". De drie boeken verschenen te Amsterdam bij Jan ten Hoorn.

De apothekers die aan beide hospitalen waren verbonden, maakten de geneesmiddelen klaar, die door de doctores werden voorgeschreven.

Wanneer in het hospitaal voor hen niets te doen viel, mochten de apothekers medicijnen 'prepareren' uit door hen zelf ingekochte grondstoffen 'omme in de Armee te distribueren ende verkopen ...'

Tot de taak van de hospitaalmeesters behoorde het 'omme de siecken en gequetsten die dagelijcx in de voorszegde hospitalen gebracht werden te ontvangen ende te doen plaetsen, als ook omme deselve met ende nevens diegenen, die reets enige tijt in de voorszegde hospitalen zijn geweest, behoorlijk te doen alimenteren, verbedden, verschonen ende soodanighe verdere handreykinge gemack ende behulp te doen erlangen als tot een spoedige reconvalescentie werde vereyscht'. Dit was echter niet hun enige werk. Zij dienden ook de patiëntenadministratie bij te houden, de benodigde proviand in te kopen en zorg te dragen voor meubilair en huisraad.

Uit het hierboven besproken reglement blijkt dat de geneeskundige verzorging te velde in 1690 wederom een belangrijke ontwikkeling doormaakte. Naast het hospitaal te velde, dat in 1673 of daaromtrent werd ingevoerd, komt nu het groot hospitaal te staan met een taak die tevoren uitsluitend was toegefallen aan het burgergasthuis.

3.4. De nieuwe voorzieningen in bedrijf

Enkele inlichtingen over het functioneren van de medische voorzieningen in de praotijk verschaffen brieven van J. Hulft, gevolmachtigde van Hunne Hoog Mogenden te Brussel. De resident voelde zich nauw betrokken bij de geneeskundige verzorging der troepen. Uit een brief die hij in juni 1690 aan de Staten-Generaal schreef, blijkt dat de soldaten niet uitsluitend in het groot hospitaal werden verpleegd, maar als vanouds ook 'in de publique gasthuizen soo te Brussel als in Brabant als elders' voor het bedrag van vier stuivers, waar de Spaanse overheid twee stuivers per dag bijlegde. In dezelfde brief staat 'dat de Spaanse koning voor de siecken en gequetsten die in de voorszegde Hospitaelen geen plaats souden vinden, soude furneren stroo, plaets, brand en ligt', maar dat 'de Staet der Nederlanden ... de noodige nourriture medicyn en lijnwaet soude moeten geven alsook onderhouden doctor en chirurgijn ...' Behalve het veld- en het groot hospitaal kende men blijkbaar nog noodhospitalen die door de militaire autoriteiten

in het leven werden geroepen wanneer de omstandigheden dat vereisten. Zulke omstandigheden deden zich voor na de slag bij Fleurus (1 juli 1690), waarin de verenigde Nederlandse, Spaanse en Engelse troepen onder George Frederik van Waldeck door de Fransen waren verslagen. Naar dezelfde briefschrijver berichtte, was het aanbod van gewonden te groot om in bestaande hospitalen te kunnen worden ondergebracht. Hij drong erop aan dat

derhalve daeromtrent in korte de vereyschte voorzorge diende te werden gesteld alsoo bij ontstentnisse van dien de sieken welhaast over den hals souden moeten kommen, sonder dat men soude moeten weten waer deselve te laten ende te accomoderen als sijnde tot Brussel het hospitaal reeds vol ... Dat den Heere Prince van Waldeck daarom seer presseerde om tot Naamen daar gants geen ordinaris hospitalen waren een considerabel Hospitaal op te rechten.

256)

Na de slag werden zieke en gewonde soldaten ook wel door burgers in huis genomen. Dit blijkt uit een aantekening die Govert Bidloo maakte bij zijn vertaling van "William Cookburns Siecktens ter see voorvallende":

dat warme bieren, vleeschnatten, goed dekzel en rust, der zoldaten siektens ... genezen, heb ik onnoembaar dikmaals toch best na de veldslag van Fleurus gezien. Wanneer veel aanzienelijke perzonen tot Nievelle en Bruszel, uit een godvrugtig medelyen, eenige zoldaten in hunne huizen naamen of elders besteeden, dezelve bezorgden en genezen te rugge aan hunne oversten zonden. Ik deede de eere van den huizen van Aarschot, Egmond, Valsassines en sommiger burgerlijke lieden te kort indien ik dit aldus den nakoomeling niet in geheugen hield.

257)

De omstandigheden na de slag bij Fleurus, beschreven door Hult, waren voor de Staten-Generaal aanleiding een arts met bijzondere volmachten naar het zuiden te zenden. De keuze viel op de zojuist genoemde Govert Bidloo, die na het verschijnen van zijn schitterende atlas "Anatomia humani corporis" (Amsterdam, J. à Someren, 1685) in 1688 tot professor in de ontleed- en heelkunde te

's-Gravenhage was genoemd ²⁵⁸). In zijn jonge jaren zou Bidloo enige tijd als chirurgijn in het leger hebben gediend ²⁵⁹). Bovendien genoot hij op grond van zijn boek een grote reputatie en woonde hij - evenals 's lands doctoren - in Den Haag, wat het overleg met de regering aanzienlijk vergemakkelijkte. Het door Banga vermelde gegeven dat Bidloo op voorspraak van koningstadhouder Willem III in 1690 tot 'superintendant-generaal van alle doctoren, apothekers en chirurgijns bij de Nederlandsche hospitalen en ziekenhuizen der militie' werd benoemd, hebben wij althans in deze formulering niet bevestigd kunnen vinden ²⁶⁰). Wel blijkt hem door de Staten-Generaal 'speciale last en authoriteit' te zijn verleend om in de hospitalen te Brussel orde op zaken te gaan stellen. Deze opdracht werd hem op 20 juli 1690 door de Staten-Generaal verstrekt na een gesprek, dat 'twee gedeputeerden tot de militaire saecken nevens eenige heeren gecommiteerden uit den Raad van State' de dag tevoren met Bidloo hadden gehad naar aanleiding van een inspectietocht, die hij kort tevoren - blijkbaar eveneens in opdracht van de Staten-Generaal - naar Brabant had gemaakt ²⁶¹). Volledig de vrije hand werd hem echter niet gelaten: volgens dezelfde instructie diende hij in alles overleg te plegen met de resident Hulft. De verslagen die Bidloo regelmatig aan de Staten-Generaal heeft doen toekomen, lichten ons vrij nauwkeurig in over de toestand in Brussel en over zijn werkzaamheden aldaar ²⁶²). Hij heeft zijn opdracht met voortvarendheid uitgevoerd. Hij begon met alle soldaten die zich naar zijn oordeel niet met recht in het hospitaal bevonden, te ontslaan. Reeds drie dagen nadat hij zijn opdracht had ontvangen, zond hij een verslag naar 's-Gravenhage. Daarin heet het 'dat ick gisteren hier gekoomen, aanstonds de Hospitaalen &c. gevisiteert en heden de volgende Soldaaten afgeschikt heb'. Onder: 'geneesen na de armee gezonden met een sergeant uit het pesthuis', volgen de namen van een dertigtal soldaten. Onder: 'uit hetzelfde hospitaal genaamt het pesthuis den zelfden 23 juli gezonden naar hun Regiment of Guarnizoen eerlang bequaam om te dienen', nog eens eenzelfde aantal. Hij eindigde zijn brief met: 'op morgen sal ick de Laackenpoort ende andere plaetsen visiteren, doende als boven'. In een volgende brief, gedateerd 26 juli, meldde hij: 'Ingevolge U Edel Hoog Mogende ordre diene tot onderdaanig bericht dat ik den 24ten deeser

veel Soldaaten geneesen naer het leger of hunne guarnizoenen hebbe afgeschikt, van twee hospitalen een gemaakt en alzoo veel kosten verminderd heb' ²⁶³).

Aan het eind van het jaar hield de stroom van brieven uit de Zuidelijke Nederlanden op, wat er mede op wijst dat zijn commissie van tijdelijke aard is geweest. Dat Bidloo in 1691 niet langer de supervisie over 's lands hospitalen voerde, blijkt uit het feit dat Hulft in dat jaar met die taak werd belast, bij welke gelegenheid de resident een 'recognitie' van 1800 gulden kreeg voor alles wat hij voor de gasthuizen en de soldaten had gedaan ²⁶⁴). De resident had op de dagelijkse gang van zaken in de militaire hospitalen nogal wat aan te merken. In september 1691 klaagde hij in een brief aan de Raad van State dat de bestaande voorschriften onvoldoende werden nageleefd. De eerste en de tweede intendant, die zich respectievelijk in het groot en in het veldhospitaal zouden moeten bevinden, hadden op eigen gezag van plaats geruild. De doctor en de chirurgijn-generaal bevonden zich beiden in het groot hospitaal, hetgeen eveneens in strijd was met het reglement. Naar de mening van de resident zou het in dit geval beter zijn het reglement aan te passen aan de praotijk dan de doctoren te capitelen, want de gewonden en zieken werden van dag tot dag naar het groot hospitaal overgebracht, zodat in het veldhospitaal slechts weinigen werden verpleegd en het zwaartepunt van behandeling en verpleging in het groot hospitaal lag. Van samenwerking tussen de verschillende functionarissen was volgens de resident nauwelijks enige sprake. De slechte onderlinge verstandhouding maakte dat de hospitalen slecht werden beheerd en leidde er zelfs toe dat het personeel het materiaal onbekommerd verloren liet gaan. De eerste intendant had geen gezag en ook de hospitaalmeester was een 'slap mensch' die niet wist op te treden, hetgeen er onder meer al toe had geleid dat de controleur uitmaakte wat aan de officierstafel zou worden gegeten. Vooral het gedrag van laatstgenoemde ging de perken ver te buiten. Permitteerden de officieren het zich om aan tafel wijn uit de apotheek te drinken, waarbij zij onpasselijkheid voor een 'praetext' gebruikten, de controleur die tegen zulke misstanden had moeten optreden, ging zelf zo ver dat hij drank en etenswaren uit het hospitaal meenam om die thuis aan zijn vrienden voor te zetten. Zelfs had hij het bestaan met de apothekersknecht

op de vuist te gaan toen deze hem eens iets weigerde ²⁶⁵⁾. Groot waren ook de financiële moeilijkheden. Deze gaven in 1692 aanleiding tot het uitvaardigen van een reglement 'op het ontfangen van Siecken en Gequetsten in 's Lands groot Leger Hospitaal en op de betalinge van 't geen deselve daer in verteeren'. Met name richtte dit zich op een aantal administratieve problemen die een bevredigend beheer van de financiën ernstig in de weg stonden ²⁶⁶⁾ (zie bijlage IV).

Het is wel zeker dat het reglement nauwelijks effect gehad heeft. In de laatste jaren van de Negenjarige Oorlog gingen de hospitalen gebukt onder grote schulden. De vijftig resoluties, die de Raad van State in 1697 aan de militair-geneeskundige hulpverlening wijdde, betroffen bijna zonder uitzondering de financiën. De uitgaven van het hospitaal te Maastricht waren vele malen groter dan de inkomsten. Het groot hospitaal te Brussel had met zulke tekorten te kampen, dat men gedwongen was 'ter ontlasting en vermindering der dagelijkse kosten' een groot gedeelte van de patiënten naar stedelijke gasthuizen in Holland over te brengen. De schuldenlast liep zo hoog op, dat zonder financiële steun uit Engeland het hospitaal niet langer gaande was te houden ²⁶⁷⁾. De Generaliteit, die bij voortduring te weinig geld van de provincies kreeg, was nauwelijks bij machte haar eigen aandeel te betalen en al zeker niet in staat om uit het oorlogsbudget de tekorten aan te vullen. Wel stelde de Raad van State in 1697 een ' 's lands apotheker' aan met de opdracht bezuinigingen door te voeren in het gebruik van geneesmiddelen ²⁶⁸⁾.

Par. 4. Veranderingen tijdens de Spaanse Successieoorlog (1701-1713)

4.1. Militaire ontwikkelingen

De vrede die op de Negenjarige Oorlog volgde, was in feite niet meer dan een adempauze, waarin grote diplomatieke activiteiten werden ontwikkeld ten aanzien van de opvolging van de ziekelijke en kinderloze Karel II van Spanje. Uiteindelijk had de Spaanse koning zelf Filips van Anjou, een kleinzoon van Lodewijk XIV, als zijn opvolger aangewezen.

Kort na Karel's overlijden hield de hertog van Anjou zijn intocht in Brussel. Lodewijk XIV nam, nu de Spaanse Nederlanden aan zijn kleinzoon waren toegevalen - met diens toestemming - de vrijheid om Franse garnizoenen te leggen in een aantal steden in de Zuidelijke Nederlanden (1701)²⁶⁹). Voorts bevestigde hij de rechten van zijn kleinzoon op de Franse troon. De koning-stadhouder, die het evenwicht in Europa wenste te bewaren, bracht de sterkte van het Staatse leger, dat in 1697 45.000 man had geteld, op 104.000 man en verbond zich nu met de Duitse keizer Leopold I van Habsburg, die gaarne zijn eigen zoon Karel op de Spaanse troon had gezien. Zo kwamen Engeland en de Republiek, tezamen met de keizer, tegenover Frankrijk en Spanje te staan²⁷⁰).

De bezetting van Milaan door de Fransen in 1701 betekende het begin van de strijd. Voor wat betreft de krijgsverrichtingen in de Zuidelijke Nederlanden kan eraan worden herinnerd dat in de jaren 1702-1705 het geallieerde leger gedeelten van het door Frankrijk ingepalmd gebied heeft teruggewonnen. Na de slag bij Ramillies (23 mei 1706) werden Brabant en Vlaanderen door de Fransen ontruimd. Een Frans offensief in 1708 liep uit op een nederlaag bij Oudenaarde (11 juli 1708). Na mislukte vredesonderhandelingen resulteerde een nieuwe Franse aanval in de slag bij Malplaquet (11 sept. 1709), het bloedigste treffen uit de Spaanse Successieoorlog. De slag werd door de Fransen weliswaar verloren, maar kwam met name de Staatse op zware verliezen te staan²⁷¹). Daarna werd de strijd nog enige jaren met wisselende krijgskans voortgezet. Pas nadat in Engeland een regeringsomwenteling had plaatsgevonden, waardoor het bondgenootschap feitelijk uit elkaar viel, werd in 1713 eindelijk de Vrede van Utrecht gesloten. Hierbij werd onder meer bepaald dat de Republiek het recht verkreeg in een aantal Zuid-Nederlandse steden garnizoen te leggen²⁷²).

4.2. Invoering van het systeem van aanneming

In deze oorlog onderging de opzet van de medische hulpverlening in het Staatse leger een belangrijke wijziging. De overheid ging ertoe over voeding, verpleging en soms ook de medische verzorging in de hospitalen waar mogelijk uit te besteden aan particuliere ondernemers. Reeds in het begin van de oorlog werd het systeem

van aanneming, dat in andere takken van de militaire dienstverlening zoals de intendance al veel langer werd gevolgd, ook op de hospitalen toegepast.

In de zomer van 1701 werd het leger op voet van oorlog gebracht. Het veldleger werd opgesplitst in vier onderdelen die respectievelijk werden gedirigeerd naar Zeeuws-Vlaanderen, Noord-Brabant, Gelderland en Maastricht ²⁷³). De maatregelen op medisch gebied beperkten zich voorlopig tot het klaarmaken van 91 kisten met medicamenten voor de regimenten te velde. Wat betreft de hospitalen, verzocht men 's lands doctoren opgave te doen van wat daarvoor nodig zou zijn ²⁷⁴).

Reeds op 9 augustus verzocht de prins van Nassau-Saarbrücken, die de troepen in Noord-Brabant aanvoerde, en bij Oosterhout zijn tenten had opgeslagen, aan de Raad van State met spoed een veldhospitaal op te richten, omdat in dit kamp veel zieken waren ²⁷⁵). De Raad van State antwoordde dat 'het formeren van legerhospitaalen tijd en groote kosten eischt'. Het college sprak de hoop uit dat de ziekte snel zou 'cesseren' daar zij 'naa alle apparentie' werd veroorzaakt door de 'siltigheid vanden gront van het quartier en andere oorsaaken', die weldra niet meer van invloed zouden zijn, daar ieder moment het opbreken van het kamp kon worden verwacht. De prins kreeg de raad aan de gasthuizen te Breda en Geertruidenberg te vragen hoeveel zieken zij wilden opnemen en tegen welke prijs. Niettemin zond men een doctor en een apotheker met medicamenten naar het kamp ²⁷⁶).

Op 15 augustus werd uit Dieren een brief ontvangen van Adriaan van Borssele van der Hooge, gedeputeerde te velde, waarin deze als zijn mening te kennen gaf dat de Raad van State hoognodig te Breda en Nijmegen een hospitaal moest oprichten of liever nog met de gasthuizen in die steden overeenkomen dat daarin soldaten konden worden opgenomen. Dit laatste was 'beeter voor de militie ... en merkeliijk profitabelder voor het land als formeele hospitaalen te erigeeren'. De gedeputeerde verklaarde zelf bereid te zijn met de 'directeurs' van de gasthuizen in genoemde steden in onderhandeling te treden. In afwachting van het resultaat hiervan besloot de Raad voorlopig zelf geen hospitalen op te richten ²⁷⁷).

Op 16 augustus werd echter andermaal een brief van Nassau-Saarbrücken ontvangen. In het legerkamp bij Oosterhout was blijkbaar een epidemie uitgebroken, want de prins maakte melding van vijftienghonderd zieken, 'welke in schuuren op stroo leggen, sonder deeckens of medecinen'. Spoedige inrichting van een hospitaal was hier derhalve dringend gewenst. De Raad zond hierop de doctores Jacobus de Bye en Adrianus Overschie en een apotheker met twee knechts en medicamenten 'met den allereerste' naar het campement. De doctores moesten zo snel mogelijk aan de Raad melden welke ziekten daar heersten en 'of er apparentie is dat deselve eerlang zullen afnemen en cesseren'. Zij dienden vooral aandacht te besteden aan de 'lijftogt, die geconsumeert' werd, in bijzonder het 'bier ende fruiten'. Wanneer de kwaliteit hiervan te wensen overliet, moest de bevelhebber onverwijld worden medegedeeld dat de oorzaak van het grote aantal zieken wel hierin moest worden gezocht. Voorts diende hem te worden overgebracht dat de Raad met ongeduld het resultaat van zijn besprekingen te Breda en Geertruidenberg tegemoet zag ²⁷⁸⁾. Of deze besprekingen ertoe hebben geleid dat er soldaten te Breda en Geertruidenberg werden opgenomen, is niet bekend. Wel staat vast dat een aantal soldaten uit het campement in het gasthuis te 's-Hertogenbosch onderdak hebben gevonden ²⁷⁹⁾.

De intendant van de hospitalen, een functionaris die de Raad blijkbaar reeds in dienst had om, wanneer gewenst, direct tot de oprichting van een hospitaal te velde over te kunnen gaan, kreeg eveneens opdracht 'een keer te doen' naar het campement. Samen met de doctores had hij te bezien wat ten behoeve van de zieken kon worden gedaan, 'sonder een formeel hospitaal op te regten' ²⁸⁰⁾.

De Raad wilde dus indien enigszins mogelijk de oprichting van zulk een hospitaal vermijden: het liet zich aanzien dat het leger spoedig op mars zou gaan en 's lands middelen waren nog steeds zorgelijk omdat de gewesten als vanouds slechts traag hun financiële verplichtingen nakwamen. ²⁸¹⁾ De gezondheidstoestand in het kamp te Oosterhout was echter dermate slecht dat aan het oprichten van een hospitaal niet viel te ontkomen. Op 19 augustus werd met de inmiddels teruggekeerde intendant overlegd wat daartoe nodig zou zijn.

Gezien de slechte toestand van de staatskas moest aan de minst

kostbare maatregelen de voorkeur worden gegeven. Drie dagen later schreef dr. De Bye van het kamp te Oosterhout uit een brief, waarin hij de Raad van State een mogelijkheid aan de hand deed 'de sieken onder te brengen sonder een formeel hospitaal op te rechten'. Helaas is zijn brief, zoals bijna alle missiven aan de Raad van State uit het jaar 1701, verloren gegaan. Het is echter wel zeker dat De Bye - wellicht geïnspireerd door Spaans of Frans voorbeeld - heeft voorgesteld om de medische behandeling in handen te laten van militaire artsen en chirurgijns en de soldaten te doen voeden en verplegen door een daartoe te contracteren aan-nemer.

Bijna per kerende post verklaarde de Raad van State zich met het plan van De Bye accoord. De dootor kreeg opdracht om volgens zijn eigen voorstel te Oosterhout, Dongen en Terheijden hospitalen in het leven te roepen. Van de officieren moest per patiënt per dag 4 stuivers worden gevorderd, waar van staatswege 3 stuivers per dag zouden worden bijgelegd. Met dit geld kon de doctor de aannemer betalen. De Raad van State zou van zijn kant zorgen dat spoedig in elk hospitaal een doctor, apotheker, apothekersknecht, een schrijver, twee knechts en twee 'vrouluiden' werden 'besorgt'. Ten behoeve van de medische behandeling werden de reeds eerder naar Oosterhout gezonden doctores ingezet. De apotheker en de verdere 'bedienden' moesten door de intendant ter plaatse worden aangetrokken, 'allen op soo lagen dagloon als hem moogelijk wesen sal'. Uit 's lands magazijn kreeg de intendant paljassen, peluwen, dekens, napjes en lepels toegestuurd, terwijl 's lands apotheker voor kisten met medicamenten voor de hospitalen zou zorgen ²⁸²). Hoe de aanneming van deze hospitalen in bijzonderheden was geregeld, weten wij niet. Schriftelijke overeenkomsten dienaangaande werden niet gevonden.

De drie hospitalen hebben slechts korte tijd bestaan. Uit een aanvraag van de doctor uit het hospitaal te Dongen voor brandewijn en 'lijnwaet' ten behoeve van honderddertig patiënten, maakte de Raad op dat het aantal zieken inmiddels sterk was teruggelopen en gelastte twee van de drie hospitalen te doen sluiten ²⁸³). De intendant liet echter weten dat tot sluiting nog niet kon worden overgegaan, waarop de Raad zijn opdracht voorlopig introk ²⁸⁴).

Eind november werden de drie hospitalen gesloten ²⁸⁵⁾.

Ook in de andere legerkampen liet zich de behoefte aan hospitaal-ruimte gevoelen. In Maastricht werd aan het reeds bestaande militaire hospitaal een 'extra-ordinaris hospitaal' toegevoegd, waarin een 'entrepreneur' voor de voeding en verpleging zorgde ²⁸⁶⁾.

In Gelderland had men kans gezien soldaten onder te brengen in Arnhem ²⁸⁷⁾. Blijkbaar kon op deze wijze voorlopig in de behoefte worden voorzien, want Van Borssele, die zoals gemeld op 15 augustus 1701 reeds had beloofd zich in verbinding te stellen met de Nijmeegse magistraat, bracht zijn voornemen pas in april van het volgende jaar ten uitvoer. Hij verzocht doctor-generaal Helvetius en chirurgijn-generaal 'Birre' zich naar Nijmegen te begeven, niet echter om over opnemng van soldaten in het gasthuis te onderhandelen, maar om er naar een geschikt pand om te zien dat als 'veld-hospitaal' dienst kon doen ²⁸⁸⁾. In een schrijven stelde Van Borssele de magistraat van hun komst op de hoogte en vroeg tevens om 'vrijdomb van accijns' op al wat in het hospitaal zou worden genomen. Het is niet onwaarschijnlijk dat gedeputeerde naar het voorbeeld van Noord-Brabant ook te Nijmegen tewerk heeft willen gaan volgens het plan van De Bye, want hij sprak nu niet meer over de 'profitabelder' opnemng van soldaten in het gasthuis, maar over het zoeken naar een gelegenheid om een militair hospitaal op te richten. In dezelfde richting wijst ook het antwoord dat de stadsbestuurders gaven op zijn verzoek om belastingvrijdom. Zij wilden zich hierover niet uitspreken, voordat bekend zou zijn 'wat persoon tot de alimentatie en versorging sal werden geemployeert' ²⁸⁹⁾. Ongetwijfeld is de Nijmeegse magistraat zeer ingenomen geweest met het plan van de overheid zelf een hospitaal in te richten. Een jaar eerder hadden de stadsbestuurders reeds bij de Raad van State aangedrongen op de stichting van een militair hospitaal voor het garnizoen. De Raad van State was er toen echter - De Bye's voorstel moest nog komen - niet op ingegaan, 'sustineerende' dat het opnemen van soldaten een taak voor de steden was ²⁹⁰⁾.

Nadere gegevens over het militaire hospitaal, dat aanvankelijk aan de 'Caetsbaen' zou komen te staan, maar tenslotte in de schuur van het 'spinhuis' schijnt te zijn ondergebracht en op 600 man was berekend, werden niet gevonden ²⁹¹⁾. Wel is bekend dat de

Raad van State het hospitaal reeds na een jaar weer wilde opheffen en de soldaten die er nog lagen, in het stedelijk gasthuis onderbrengen. De stad had hiertegen echter bezwaar: niet eens voor haar eigen burgers was voldoende plaats ²⁹²⁾. De Raad van State herinnerde er nogmaals aan dat het van oudsher de plicht van de steden was geweest zieke en gewonde soldaten op te nemen en adstrueerde dit met enige resoluties, alle uit het begin van de zeventiende eeuw. De Nijmeegse vroedschap bracht hier tegen in, dat dit vroeger inderdaad het geval was geweest, maar dat deze verplichting sinds het instellen van 'formeele sLands hospitaalen' niet langer bestond ²⁹³⁾. Niettemin werden de soldaten nadat 'slands hospitaal was opgebroken, toch in het stedelijk gasthuis opgenomen, zij het niet dan nadat een poging van de magistraat om de verpleging uit te besteden was mislukt. Men had geen aannemer kunnen vinden die op de door de magistraat voorgestelde verpleegprijs was ingegaan ²⁹⁴⁾.

In Staats-Vlaanderen werden de troepen geteisterd door de beruchte Zeeuwse koortsen. 'Het is te beklagen', schreef generaal Andreas van Harboe, 'de slechte verpleeginge en hulpe voor de soldaten, die als honden crepeeren moeten, indien geen doctours zich hier vinden, en de arme luyden op de aarde leggen moeten, uit mangel van een hospitaal' ²⁹⁵⁾. In het begin van 1702 werden hospitalen opgericht in Hulst, Sluis en Sas van Gent nadat dit door Willem III 'ernstelijk [was] gerecommandeert' ²⁹⁶⁾. Ook te Bergen op Zoom en te Breda werd een hospitaal opgericht. Over het hospitaal te Bergen op Zoom konden geen gegevens worden gevonden. Het hulphospitaal voor 200 man te Breda werd ingericht in het 'gasthuyskerkje staende op den hoeck van de Boschbrug' ²⁹⁷⁾.

Bij de oprichting van de hospitalen in Staats-Vlaanderen ging men eveneens te werk volgens het systeem van aanneming. De Raad besliste dat 'het onderhoud soo mogelijk aanbesteed [moest] worden op diergelyken voet als in het voorlede jaer geschied is in het oampement te Oosterhout' ²⁹⁸⁾. Een voorlopig contract te Hulst, gesloten tussen doctor J.J. Helvetius en een zekere Jan van Balveren, werd door de Raad 'geimprobeerd', daar de hierin overeengekomen verpleegprijs, te weten twaalf stuivers, ver boven het normale daggeld lag. De Raad van State stuurde de intendant Elias Schooock

naar Hulst om de doctor bij te staan in het 'herbesteden van het oppassen, spijzen en reinigen van de sieken en gequetsten, gelijk mede de besteding ... in Sas van Gent te doen claerder als gedaen is'. Doctoren en chirurgijns moesten, anders dan tevoren in Oosterhout, ter plaatse worden aangetrokken ²⁹⁹). Ook hier had Helvetius echter niet de uiterste zuinigheid betracht. Schoock moest in plaats van de doctor die te Hulst zijn diensten voor 800 gulden per jaar had aangeboden, een andere zien aan te trekken. Verdere gegevens over de contracten die tenslotte werden afgesloten, konden niet worden achterhaald. De contracten zijn, waarschijnlijk omdat ze niet door de Raad van State zelf, maar door doctor en intendant werden afgesloten, niet in de actenboeken opgenomen. Wel blijkt uit brieven van gedeputeerden te velde dat ten behoeve van het hospitaal te Hulst met een zekere Anna Overheij een overeenkomst werd gesloten betreffende de levering van 'mondcost' ³⁰⁰). De hospitalen te Sluis, Sas van Gent en Hulst functioneerden op ongeveer dezelfde wijze als de instelling die in 1681 in Maastricht ten behoeve van het garnizoen was opgericht. Het beheer lag ook hier in handen van een ontvanger.

De financiële aangelegenheden werden 'naa bestuderinge van de reglementen op de contributie van de militie leggende in 's-Hertogenbosch en Maastricht' nu overal op de daarin aanbevolen wijze 'in train gebracht'. Een kapitein betaalde wekelijks aan de ontvanger een premie van 12 stuivers, een luitenant en een vaandrig ieder 3 stuivers, een sergeant 1 stuiver, lagere kaderleden en soldaten acht penningen. De soldaten moesten betalen 'op den voet van complete compagnien, 't sij se compleet sijn of niet' ³⁰¹).

De hospitalen waren ieder berekend op tweehonderd man. Meubilair en linnengoed werden door de centrale overheid ter beschikking gesteld ³⁰²). Met de oprichting van de drie ziekenhuizen waren aanzienlijke bedragen gemoeid, 15.000 gulden in totaal, reden waarom de Raad van State aan Zeeland vroeg deze som te fourneren 'op de leegerlasten, soo niet van het voorlede, ten minste van het lopende jaer' ³⁰³).

4.3. Het contract voor een hospitaal te Roermond

Van 1704 af bevatten de commissiën en actenboeken van de Raad van State een toenemend aantal contracten die de aanneming van hospitalen regelen. Zij werden voortaan steeds door de Raad zelf afgesloten.

Een van de vroegste overeenkomsten die wij vonden, betreft de op-richting van een garnizoenshospitaal te Roermond in 1704 (zie bijlage V). Met zekere Johan Schutter werd een contract gesloten 'wegens het oppassen, spijsigen en reijnigen der siecken en ge-quetsten soldaten'. Het blijkt dat de aannemer te zorgen had voor de voeding van de patiënten alsook voor vuur en licht. Hiervoor ontving hij van de ontvanger van het hospitaal vijf en een halve stuiver per patiënt per dag, plus nog driehonderd gulden per jaar. Bovendien genoot hij vrijdom van bepaalde belastingen.

Ten behoeve van het Roermondse hospitaal werden voorts, evenals in Vlaanderen, overeenkomsten gesloten met een arts, een chirurgijn en een apotheker in de plaats zelf. De verbintenis van de apotheker hield in dat hij tegen vergoeding van twee en een halve stuiver per patiënt per dag, de medicijnen en verbandmiddelen zou leveren. Ging het in zijn contract om levering van bepaalde goederen door een vrije ondernemer, de overeenkomsten die met doctor Reipkens en de chirurgijn Ferdinand Arts werden gesloten, betekenden veeleer een dienstverband, waarbij rechten en plichten nauwkeurig werden omschreven.

Over de ontvanger, die zoals uit de contracten blijkt, de verpleeg-gelden inde en daaruit onder meer doctor, chirurgijn, apotheker en aannemer betaalde, konden geen bijzonderheden worden gevonden. Wel doet het feit dat hij toezicht op de aannemer Schutter hield, vermoeden dat hij evenals de ontvangers in het Maastrichtse en in de Vlaamse hospitalen verantwoordelijk was voor de gang van zaken ³⁰⁴).

4.4. De medische hulpverlening in de praktijk

In de volgende jaren werden nog in tal van andere plaatsen hospitalen aanbesteed, waarbij soms alleen de voeding, een enkele maal ook de medische behandeling door niet-militairen werd overgenomen. In 1706 werd een hospitaal te Meenen opgericht, in 1707 een te

Oostende en te Brussel en opnieuw een in Sas van Gent. In 1708 werd te Mechelen een hospitaal aanbesteed, in 1709 een te Antwerpen en een te Douai. Na het sluiten van het barrière-tractaat in 1713, werden in verschillende barrière-steden eveneens hospitalen opgericht ³⁰⁵). Zou men geneigd zijn de bovengenoemde inrichtingen in de eerste plaats als garnizoenshospitalen te beschouwen, zij fungeerden wanneer in de omgeving ervan zich een gewapend treffen voordeed, tevens als veldhospitaal. Het tweeslachtige van hun functie komt ook in de archiefstukken tot uiting: één en hetzelfde hospitaal wordt nu eens hospitaal voor het garnizoen genoemd, dan weer aangeduid als veldhospitaal.

Het aantal van zulke inrichtingen dat in deze oorlog werd opgericht, werd al spoedig zo groot dat behoefte werd gevoeld aan een functionaris die speciaal was belast met het toezicht daarop. Als 'ontfanger of inspecteur' van 's lands hospitalen werd in 1702 de reeds eerder genoemde intendant Elias Schoock aangesteld ³⁰⁶). Na hem werd de functie bekleed door zekere Peter Fellinok en na diens benoeming in 1711 tot auditeur en administrateur van de fortificatiepenningen, dr. Jacob de Bye. Ofschoon de taak van inspecteur geen medische, doch een administratieve was, had dr. De Bye verzocht hem met de inspecteursplaats 'en de emolumenten daertoe staende te benifiteeren'. Daarbij voerde hij aan 'dat hij den Staat lange jaren gediend had als doctor van derzelver leegers zelfs met verwaarlozing en krenking van zijn gezondheid, doch dat hij naa proportie van de andere hospitaal-bediendens, het minst daervoor beloond werd, als maar alleenlijk genietende een tractement van 500.- sjaers en 1000.-voor de campagne ...' ³⁰⁷). Blijkbaar werd het ambt van inspecteur beter gehonoreerd dan dat van doctor te velde. Wat het precies inhield, is niet bekend, daar de instructie die enige dagen na de aanstelling van De Bye werd 'geexhibeert ende na deliberatie gearresteert', niet kon worden teruggevonden ³⁰⁸).

Ook het veldhospitaal viel onder het toezicht van de inspecteur over de hospitalen. Dit werd niet uitbesteed; voeding en verpleging werden er verzorgd door een intendant en een hospitaalmeester ³⁰⁹). Met betrekking tot het veldhospitaal zijn uit de periode 1701-1713 geen gegevens gevonden die meer inzicht in dit instituut geven dan wij reeds bezaten. Het veldhospitaal, hoewel verplaats-

baar, was niet altijd tijdig aanwezig, noch bevond het zich steeds in de onmiddellijke nabijheid van het slagveld. Drie dagen voor de slag bij Rammillies klaagden de gedeputeerden te velde er bij de Raad van State over dat het nog steeds niet aanwezig was ³¹⁰). Tijdens het treffen bij Malplacquet stond het helemaal bij Rijssel. De vervoersdienst was daarom nog steeds van het allergrootste gewicht in de zorg voor zieken en gewonden. Geen enkele voorziening is echter opgewassen tegen de enorme aantallen gewonden die bijna gelijktijdig het slagveld bedekken, zeker niet in deze oorlog waarin het Staatse leger aan grotere en bloediger veldslagen deelnam dan ooit tevoren. Na de slag bij Malplacquet moesten broodwagens worden gerequireerd, hetgeen er op zijn beurt toe leidde dat de ravitaillering vastliep ³¹¹). Drieduizend geallieerde gewonden bij Rammillies, meer dan elfhonderd Nederlandse gewonden bij Oudenaarde en zesduizend gewonde Staatse soldaten bij Malplacquet, voor zulke aantallen zijn nu eenmaal geen werkelijk toereikende maatregelen te treffen.

Evenals in de vorige oorlog was tijdens de Spaanse Successieoorlog een groot hospitaal aanwezig als centrum van de militaire geneeskunde ten behoeve van het leger te velde. Het is niet bekend of het gedurende deze oorlog ononderbroken heeft gefunctioneerd, wel dat het als voorheen steeds in Brussel was gevestigd ³¹²). Net als het veldhospitaal werd het groot hospitaal niet aanbesteed. Na de slag bij Malplacquet werden hierin meer dan drieduizend gewonden ondergebracht, ongeveer de helft van het aantal dat het Staatse leger na die slag had te betreuren.

De patiënten waren, zoals ook na de slag bij Fleurus het geval was geweest, ondergebracht in drie gebouwen, respectievelijk staande bij de Hallepoort, de Leuvense poort en op een ons niet nader bekende plaats in een pand 'Bethlehem' genaamd. Het groot hospitaal is in de winter 1709-10 voortdurend in bedrijf gebleven. Onder de medici die er hebben gewerkt, moet Laurens Heister worden genoemd, de latere hoogleraar in de anatomie en chirurgie te Altdorf en Helmstedt en schrijver van een destijds zeer bekend leerboek der heelkunde ³¹³). Ook Hendrik Ulhoorn, die Heisters' 'Chirurgie' in het Nederlands vertaalde, is werkzaam geweest in dit hospitaal, waar zoals hij zegt een soldaat 'niet als een gewoon mens', maar

als een 'braaf gegoed burger' werd behandeld. Ulhoorn had zich als zeventienjarige chirurgijnsleerling, omdat hij het volgen van lessen in zijn geboortestad Leiden 'zijn doen te gering achtte', naar het strijdtoneel in de Zuidelijke Nederlanden begeven, niet 'om zich in het armoedige leven bij de Regimenten op te houden', maar om zich in de hospitalen te bekwamen 'in zwaarwichtige konstzaken'. In Brussel werd hem, hoewel hij nog geen enkele bevoegdheid bezat, toegestaan operaties te doen in de militaire hospitalen. Hierin lagen - zo meldt Ulhoorn - na Malplacquet zoveel patiënten 'dat ieder heelmeeester, hoe onbequaam ook, als een heilige werd aanbeden' ³¹⁴).

Aan de toestand waarbij elke chirurgijnsleerling zonder meer in het leger dienst kon nemen werd tegen het einde van de Spaanse Successieoorlog een einde gemaakt. In 1711 besloot de Raad van State dat elke chirurgijn, die door een regimentscolonel werd aangetrokken, eerst in 's-Gravenhage ten overstaan van 's lands doctoren en ohirurgijn een examen diende af te leggen. Nadere gegevens hierover werden niet gevonden. Opmerkelijk is de bepaling dat chirurgijns, die werden aangetrokken door regimenten in de Spaanse Nederlanden verblijvend, aldaar door een plaatselijk gilde moesten worden geëxamineerd ³¹⁵). De nieuwe regeling ontsloeg militaire chirurgijns die een burgerpraktijk wilden beginnen overigens niet van de verplichting alsnog ten overstaan van het gilde opnieuw examen af te leggen ³¹⁶).

Par. 5. Besluit

In dit hoofdstuk werd de periode 1672-1713 besproken. Hierin deden zich belangrijke ontwikkelingen voor, waardoor verantwoordelijkheid en daadwerkelijke zorg voor zieke en gewonde militairen meer en meer bij het leger zelf kwam te liggen. De omstandigheid dat het Staatse leger in deze tijd niet langer op eigen grondgebied opereerde, heeft hiertoe in belangrijke mate bijgedragen.

Tijdens de eerste oorlog met Frankrijk werd aanvankelijk nog het oude systeem gevolgd. Na het terugtrekken van het leger achter de waterlinie deden zich ernstige problemen voor met betrekking tot de gezondheids-

zorg. De troepen werden bezocht door ziekten, die hier en daar een epidemisch karakter aannamen. Dit is waarschijnlijk voor de stadhouder en de Staten van Holland de aanleiding geweest zich intensief met de militaire gewondenzorg te gaan bezig houden. In 1673 verscheen - voor zover was na te gaan - het eerste reglement van de centrale overheid met betrekking tot de militair-medische hulpverlening. Dat dit meer was toegespitst op hulpverlening in het leger zelf, hangt ten nauwste samen met het feit dat de verdedigingsoorlog inmiddels was overgegaan in een aanvalsoorlog.

Veel aandacht werd in dit leger geschonken aan de aanwezigheid van voldoende medisch personeel. In dit reglement tekent zich voor het eerst een duidelijke hiërarchie af. Behalve van twee doctores-generaal en twee chirurgijns-generaal, die althans onder die naam eerder niet voorkwamen, verneemt men voor het eerst van regimentschirurgijns. Dezen werden voortaan chirurgijns-majoor genoemd. Zij verzorgden, daarbij geassisteerd door de compagniesbarbiers, het zieke en gewonde krijgsvolk zolang het niet in een hospitaal was opgenomen, waarbij zij gebruik konden maken van veldkisten die aan ieder regiment werden verstrekt.

Het belang dat onder de veranderde omstandigheden werd gehecht aan een voldoende aantal bekwame chirurgijns te velde, komt eveneens naar voren uit de placcaten die in 1674 en 1677 dienaangaande werden uitgevaardigd.

De veldtochten die de stadhouder naar het Zuiden ondernam, waren voorts aanleiding tot het oprichten van een hospitaal, dat in staat zou zijn het leger te volgen op vreemd gebied. Deze instelling beschikte niet alleen over een eigen medische, maar ook over een administratieve en verpleegkundige staf. Een intendant had de financiële verantwoordelijkheid en voerde de patiëntenadministratie. Een hospitaalmeester droeg zorg voor de verpleging van de patiënten, deed inkopen, hield toezicht op de keuken alsook op de inventaris. Vermelding verdient tenslotte ook dat het hospitaal over een eigen apotheker beschikte.

Zodoende kan men in het leger voortaan twee echelons onderscheiden, namelijk de regimentschirurgijns en de compagniesbarbiers enerzijds en het hospitaal te velde anderzijds. Het derde echelon dat definitieve behandeling kon bieden, bestond als tevoren uit het stedelijk gasthuis.

Meer en meer ging de centrale overheid zich inlaten met de verzorging van haar soldaten in de burgergasthuizen. In sommige garnizoensplaatsen werden artsen aangesteld met de opdracht op de behandeling van militai-

ren in het gasthuis toe te zien.

In Maastricht werd in 1686 ten behoeve van het garnizoen zelfs overgegaan tot de oprichting van een militair hospitaal in engere zin, dat de traditionele taak van het burgergasthuis in deze plaats overnam. Dit hospitaal stond onder leiding van een 'ontvanger', een militaire functionaris, die alleen aan de gouverneur der stad verantwoording was verschuldigd. De instelling beschikte over een arts en chirurgijn, die volledig in dienst van het gasthuis waren, wat op dat moment in de burgergasthuizen nog nergens het geval was. De onkosten van het hospitaal werden bestreden door een soort van ziekenfondssyteem, dat ongeveer te zelfder tijd in 's-Hertogenbosch voor het eerst schijnt te zijn toegepast.

Eveneens met het oogmerk de taak van de burgergasthuizen ten dele over te nemen, werd tijdens de Negenjarige Oorlog te Brussel het zogeheten groot hospitaal opgericht, ten behoeve van de troepen te velde.

Zo was een militair-geneeskundig apparaat geschapen, dat uit drie geledingen bestond en in staat was ook buiten het territorium van de Republiek min of meer zelfstandig geneeskundige hulp te verlenen. Het veldhospitaal en het groot hospitaal waren nauw op elkaar afgestemd, vormden organisatorisch zelfs een geheel. Het veldhospitaal, dat steeds zo dicht mogelijk bij het hoofdkwartier van het leger werd geplaatst, vormde het centrum van de geneeskundige dienst te velde, van waaruit de medische hulpverlening werd gecoördineerd. De eraan verbonden 'eerste intendant' en de medische staf droegen - in overleg met de legerleiding - zorg voor een goede samenwerking tussen de verschillende geledingen van het militair-geneeskundig apparaat. Het groot hospitaal had het uiteindelijk behandelen en verplegen van de patiënten ten doel. Daarom was de intendant van het groot hospitaal lager in rang dan die van het veldhospitaal, maar de hospitaalmeester van het groot hospitaal hoger in rang dan die van het veldhospitaal. Opmerkelijk is dat er nochtans aan het groot hospitaal slechts vijf ziekenoppassers waren verbonden, twee meer dan aan het veldhospitaal.

Het transport van het veldhospitaal werd verzorgd door een particuliere vrachtrijder. Voor het vervoer van gewonden naar het veldhospitaal en vandaar naar het groot hospitaal werd door het leger zelf zorggedragen. Over de toestand in het groot hospitaal worden wij ingelicht door de verslagen van J. Hulft, de resident te Brussel, en van G. Bidloo, de

bekende anatoom. Laatstgenoemde maakte in opdracht van de Staten-Generaal verscheidene inspectiereizen naar de Zuidelijke Nederlanden.

In de Spaanse Successieoorlog werd het in andere takken van de militaire dienstverlening al langer bestaande systeem van aanneming ingevoerd, zonder twijfel om praktische redenen. Het probleem dat op korte termijn voorzieningen moesten worden getroffen voor onvoorspelbare duur en voor een vaak sterk schommelend aantal patiënten, leek het beste te kunnen worden opgelost door de materiële - soms ook de medische - verzorging toe te vertrouwen aan ter plaatse goed bekende personen. Het systeem van aanneming bood bovendien het voordeel dat een hospitaal kon worden opgeheven zodra er niet langer behoefte aan bestond, en wel zonder dat dit grote financiële consequenties met zich meebracht. De overheid zag zich door hospitalen uit te besteden aan derden, bovendien ontslagen van de verplichting investeringen te doen op lange termijn, die slechts gedurende beperkte tijd vruchten zouden kunnen afwerpen.

Een belangrijke ontwikkeling in deze periode is tenslotte de invoering van een examen voor aspirant-regimentschirurgijns in 1711.

DE HOSPITAALEN VAN DEN STAATPar. 1. Militaire ontwikkelingen 1740-1748

Toen in 1740 de Habsburgse keizer Karel VI overleed, volgde zijn enige dochter, de drieëntwintigjarige Maria Theresia, hem op in zijn erflanden. Hierin ligt de aanleiding tot het uitbreken van de zogeheten Oostenrijkse Successieoorlog. Hoewel de grote mogendheden de Pragmatieke Sanctie, waarin haar erfopvolging was vastgelegd, successievelijk hadden erkend, betwistten Saksen en Beieren, daarbij gesteund door Frankrijk, Maria Theresia nu toch de troon. Anderen trachtten, gebruik makend van de momentele zwakte van Oostenrijk, dat aanvankelijk alleen van de zijde van Engeland enige steun ontving, hun positie ten opzichte van het oude Rijk te verbeteren. Zo nam de Pruisische koning Frederik II de gelegenheid waar zich van het rijke Silezië meester te maken.

De Republiek was aanvankelijk niet in de oorlog betrokken. Sinds de Vrede van Utrecht was haar streven er steeds op gericht in internationale conflicten de neutraliteit te bewaren; haar betekenis als grote mogendheid was sterk aan het afnemen. Onzijdigheid kwam dan ook meer neer op afzijdigheid, waarbij vóór alles werd getracht militaire krachtmetingen te vermijden ³¹⁷).

In 1741 werden de Verenigde Provinciën echter gedwongen deze tot dan toe met redelijk succes gevoerde politiek los te laten. In dat jaar verzocht Maria Theresia namelijk om de militaire hulp, die haar bij de erkenning van de Pragmatieke Sanctie in 1731 door de Republiek was beloofd. Mede omdat het leger wederom in een verregaande staat van verwaarlozing verkeerde, werden pogingen gedaan zich aan deze verplichting te onttrekken. In plaats van de aan Wenen beloofde vijfduizend soldaten werd een financiële steun van 840.000 gulden voor het Oostenrijkse leger gezonden ³¹⁸).

Voorals om dat de Republiek zich in de volgende jaren steeds meer door Frankrijk bedreigd ging voelen, werd in 1743 na veel wikken en wegen besloten 'de Koningin van Hongarije' - de enige titel die niemand

Maria Theresia betwistte - te steunen met een legermacht van twintigduizend man, zonder Frankrijk daarbij officieel de oorlog aan te doen ³¹⁹).

Pas in de herfstmaand kwamen de 'auxiliaires troupes' in Duitsland aan, te laat om nog aan de slag bij Dettingen (27 juni 1743) deel te nemen. Zonder in actie te zijn geweest, keerde het leger na enige tijd uit Duitsland terug, teneinde samen met een aantal Engelse en keizerlijke legereenheden in de Oostenrijkse Nederlanden, die inmiddels door Frankrijk werden bedreigd, in garnizoen te gaan. Veel effect heeft hun aanwezigheid daar niet gehad: toen in het voorjaar van 1744 Lodewijk XV een aanval op de Zuidelijke Nederlanden ondernam, viel al snel een aantal barrièresteden in Franse handen. Deze ontwikkeling veroorzaakte in de Republiek zo'n grote ongerustheid, dat besloten werd een tweede corps hulptroupen, wederom twintigduizend man sterk, uit te rusten en naar de Zuidelijke Nederlanden te zenden. Ook deze extra 'secours' kon de Franse opmars niet stuiten, temeer omdat Engeland en Oostenrijk in het volgende oorlogsjaar het grootste gedeelte van hun troepen uit de Zuidelijke Nederlanden terugriepen. Na de slag bij Fontenoy (11 mei 1745), waarin Frankrijk een belangrijke overwinning behaalde, werd het geallieerde leger gedwongen zich terug te trekken in Brabant. In 1746 wonnen de Fransen nog verder terrein en moest het leger de wijk nemen naar het Land van Luik. Ook daar kon het zich niet staande houden. Na de slag bij Rocourt (11 oktober 1746), die wederom een overwinning voor Lodewijk XV betekende, werd het Staatse leger genoodzaakt zich over de Maas op eigen grondgebied in veiligheid te brengen. Daarmee was de Franse bezetting van het gehele gebied der Oostenrijkse Nederlanden een feit ³²⁰).

Met de Fransen zo dicht aan de landsgrenzen zag de toekomst er voor de Republiek allesbehalve rooskleurig uit. In de maanden april en mei van het volgende jaar liet de koning bovendien Zeeuws-Vlaanderen bezetten - naar het schijnt eerder om de Republiek tot vrede te dwingen dan om nog meer grondgebied te veroveren ³²¹).

Deze inval verwekte grote opschudding in de Republiek. Evenals in 1672 riep men als laatste redmiddel een Oranje te hulp, en wel Willem IV, die als eerste Oranje stadhouder van alle gewesten werd ³²²). Maar hoewel hij meer volmachten kreeg dan een van zijn voorgangers ooit had bezeten, kon hij geen uitkomst brengen. De slag bij Lafeld (2 juli 1747)

liep uit op een nieuwe Franse overwinning en kort daarna vielen zelfs Bergen op Zoom en Maastricht in Franse handen. Spoedig zag Willem IV in dat hij - vooral wegens geldgebrek - nooit tot een krachtig tegen-offensief in staat zou zijn. Toen Engeland hierin aanleiding zag om van verdere oorlogshandelingen af te zien, was het pleit snel beslist. In 1748 werd te Aken vrede gesloten ³²³⁾.

Par. 2. De zorg voor zieken en gewonden

2.1. Bronnen

De gegevens die over de militair-geneeskundige organisatie konden worden opgespoord, tonen aan dat het systeem zoals dat in de laatste drie decennia van de zeventiende eeuw was ontwikkeld, in grote lijnen bleef gehandhaafd, en geven bovendien een gedetailleerder beeld van de geneeskundige voorzieningen dan tot dusver het geval is geweest.

De belangrijkste bron wordt gevormd door de archieven van de Raad van State, die in 1588 immers was belast met zaken betreffende de oorlogvoering. Hiertoe werd ook de geneeskundige zorg van de troepen gerekend. Blijken in de zestiende en zeventiende eeuw ook de Staten-Generaal en de afzonderlijke gewesten zich hiermee te hebben ingelaten, sedert het begin van de achttiende eeuw werden medische zaken vrijwel uitsluitend door de Raad van State behartigd. In de resolutieboeken van de Staten-Generaal en in die van de Staten van Holland zijn voortaan bijna geen besluiten dienaangaande meer te vinden, des te meer daarentegen in die van de Raad van State ³²⁴⁾.

Een tweede belangrijke bron vormt de uitgave van Donald Monro's "Observations on the means of preserving the health of soldiers and of conducting military hospitals and on diseases incident to soldiers" (London 1764) ³²⁵⁾. Dit als leerboek bedoelde werk geeft zeer veel bijzonderheden over de functie van het militaire hospitaal in de achttiende eeuw. Vertaald door de Rotterdamse arts Lambert Bicker verscheen het boek in 1788 bij P. Conradi onder de titel "Beschryving van de Krygs-Hospitaalen" ³²⁶⁾. Het oorspronkelijke werk is gebaseerd op ervaringen uit de Zevenjarige

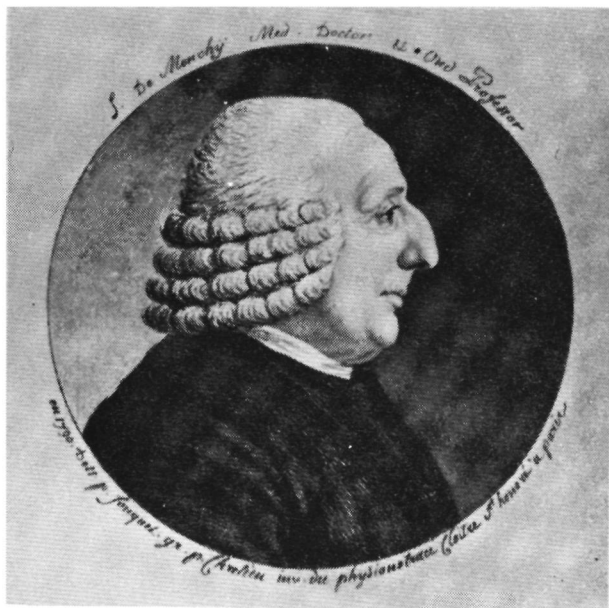
Oorlog (1756-1763), in feite een voortzetting van de Oostenrijkse Successieoorlog waaraan door het Staatse leger niet werd deelgenomen. Het aanvullend commentaar van de hand van Salomon de Monchy steunt op ervaringen die de Rotterdamse arts had opgedaan tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog³²⁷).

Deze arts, een goede bekende van Bicker, had tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog als 'Doctor te velde' gediend. Dit zal de reden zijn geweest dat de vertaler zijn inmiddels vijfenzeventigjarige stadgenoot heeft verzocht de Nederlandse uitgave 'te verrijken met aantekeningen ten dienste van de troupes van onzen Staat'. 'Ik begreep', aldus Bicker in zijn inleiding 'dat zyn W.E.H.G. daartoe het geschiktste was, als hebbende vier jaren in het gecombineerde Leger als Doctor te velde gediend, ter zelfvertyd, dat de Heer Fringle die zyn byzondere Vriend was, in het Engelsche Leger diende'³²⁸). De (twee) doctores te velde die de hulptroepen op hun tochten begeleidden, waren de hoogste gezagsdragers op medisch gebied. Een doctor en een chirurgijn-generaal waren namelijk, aangezien de Republiek officieel niet in staat van oorlog verkeerde, niet benoemd.

De meer dan een halve eeuw na de oorlog blijkbaar nog steeds actueel geachte beschouwingen die De Monchy uit zijn vaak wat sombere herinneringen puttend heeft nagelaten, verschaffen veel belangrijke inlichtingen over de toestanden in het Staatse leger. Zijn nuchtere en critische opmerkingen geven bovendien een goede indruk van de discrepantie die vaak bestond tussen de theorie uit het leerboek van Monro en de practijk van alle dag. 'Hoe goed alles wat de Auteur hier opgeeft, ook zyn moge', hoort men hem meer dan eens verzuchten, 'is men egter den meestentyd daartoe niet in de gelegenheid'³²⁹).

2.2. De regimentschirurgijns

Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog trad geen wezenlijke verandering op in de wijze waarop de geneeskundige verzorging in het eerste echelon plaats vond. Uit de maatregelen die door de Raad van State bij de oprichting van de genoemde corpsen hulptroepen werden getroffen, komt wel een duidelijker beeld naar voren van de regimentschirurgijns. Dezen werden pas aangesteld toen het leger

op het punt stond te velde te trekken. Hun aanstellingsprocedure is vastgelegd in een resolutie waarin aan de kolonels die zich gereed maken om aan de 'secours' deel te nemen, wordt opgedragen zelf 'experte chirurgijns' aan te trekken ³³⁰). De chirurgijns met wie zij tot een accoord kwamen, dienden zich naar Den Haag te begeven, om aldaar door 's lands doctoren en chirurgijn te worden geëxamineerd ³³¹). Over de aard en de inhoud van dit examen worden geen bijzonderheden verstrekt. Een blik in de handboeken ten dienste van militaire chirurgijns van die dagen - zoals die van Verbrugge of van De Gorter - wettigt echter de veronderstelling dat het examen niet veel zal hebben afgeweken van de proef die destijds door de chirurgijns-gilden werd afgenomen ³³²). Staande het examen moesten de kandidaten hun instrumentarium laten inspecteren. Over welk instrumentarium zij dienden te beschikken, is vastgelegd in een 'Lijste van de noodsaakelijkste Instrumenten, waarvan de Chirurgijns der Regimenten Cavallerie, Dragoniers en Infanterie sullen moeten voorzien zijn en aan 's lands Doctoren en Chirurgijn vertoonen bij haar Examen'. Wanneer de chirurgijns voor het examen waren geslaagd en hun instrumentarium in orde was bevonden, volgde beëdiging door de Raad van State. Met een acte van aanstelling als chirurgijn-majoor vervoegden zij zich tenslotte bij hun regiment ³³³).

Hoewel het examen wegens tijdgebrek wel eens achterwege bleef, blijkt dat er door de overheid veel waarde aan werd gehecht ³³⁴). Toen bijvoorbeeld in 1744 door de officieren van een bepaald regiment bij de Raad van State erop werd aangedrongen 'dat de commissie van Ph. Rusting, chirurgijn van het voorszegde regiment mag worden ingetrokken wegens deszelves incapaciteit', werd dit verzoek afgewezen op grond van het feit dat de betrokken chirurgijn voor zijn aanstelling was geëxamineerd en daarbij 'capabel gevonden' was ³³⁵). Toch mag men zich afvragen of het door 's lands doctoren afgenomen examen als zodanig wel voldoende garantie bood voor de kundigheid van de chirurgijns-majoor. Toen in 1752 hun tractement van twintig op veertig gulden werd gebracht, geschiedde dat mede omdat voor het eerstgenoemde bedrag 'op verre na geen goede chirurgijns te bekomen zijn' ³³⁶).

Behalve over het door henzelf aan te schaffen instrumentarium, beschikten de regimentschirurgijns ieder nog over een veldkist. De inhoud daarvan is vastgelegd in een 'Lijste van medicamenten en haar toebehoren, van een kist voor een regiment Infanterie van 750 man waaruit de siecken en gequetste soldaten moeten bediend worden door den Chirurgijn-majoor, onder welker directie en verantwoordinge deze staat'.

2.3. Het veldhospitaal

In 1743 stelde de Raad van State een commissie samen, die opdracht kreeg om in overleg met 's lands doctoren en 's lands chirurgijn de oprichting van een veldhospitaal ten behoeve van het veldleger voor te bereiden ³³⁷). Een maand later bracht deze commissie een zeer uitvoerig rapport uit, dat behalve een opgave van het benodigde personeel gedetailleerde lijsten bevatte, waarin al hetgeen men voor de inrichting van zulk een hospitaal nodig achtte, wordt opgesomd (zie bijlage VI).

- personeelsbezetting

Het personeel van het veldhospitaal bestond in 1743 wederom uit een vijftiental personen ³³⁸). De algemene leiding berustte bij een 'hospitaalmeester', die van 1745 af weer intendant werd genoemd ³³⁹). De administratie werd verzorgd door een controleur. De medische zorg lag in handen van twee medicinae doctores, een apotheker en een meesterchirurgijn ³⁴⁰) (zie bijlage VII en VIII). Deze laatste werd bijgestaan door drie of zonodig meer 'fraters'. Hun functie mag niet op één lijn worden gesteld met die van verplegers: Bicker noemt deze 'fraters' ook wel 'maats of onder-chirurgijns' ³⁴¹). Degenen wier werkzaamheden het meest die van een verpleger benaderden, waren de drie tot vijf 'knechts' die door de hospitaalmeester werden aangenomen om op de zieken en gewonden te passen.

Gezien de omstandigheid dat er één doctor, één chirurgijn en tenslotte drie onderchirurgijns aanwezig waren, kan het aantal ziekenoppassers bepaald klein worden genoemd. Het verzorgen van zieken was daarenboven nog niet eens de enige taak van de

'knechts'. Van de hospitaalmeester werd verwacht dat hij bij het aantrekken van ziekenoppassers ervoor zorgde, dat althans één van hen tevens 'tentemaker' was ³⁴²⁾.

Volgens De Monchy was het niet gemakkelijk aan ziekenoppassers te komen en bovendien 'strekten zij tot een merkelyk bezwaar in de kosten'. Daarom werden ten behoeve van de verpleging herhaaldelijk reconvallescenten ingezet. Hun behoefde men slechts een geringe beloning te geven omdat hun soldij bij ziekte werd doorbetaald 'en zij van den militairen dienst ontslagen zijn' ³⁴³⁾. Naast de vier of vijf ziekenoppassers kon de hospitaalmeester nog twee vrouwen aannemen 'tot het reinigen van Meubilen &c' ³⁴⁴⁾. Over de koks en koksmeyden die aan het veldhospitaal waren verbonden, kan worden opgemerkt dat zij, hoewel toch het diët in de geneeskundige behandeling van die dagen zulk een belangrijke plaats innam, lang niet altijd over bijzondere vakkennis beschikten. Een punt waar De Monchy zich bijzonder aan ergerde, was dat zij zelden in staat waren om gort en rijst 'naar den eisch' te koken. Hij raadde daarom aan altoos scheepskoks te kiezen die hier wel in bedreven waren ³⁴⁵⁾.

Tenslotte beschikte het veldhospitaal nog over een eigen schildwacht ³⁴⁶⁾.

- huisvesting

Het veldhospitaal werd zo mogelijk in bestaande gebouwen ingericht. Naar de ervaring van De Monchy was men in het algemeen aangewezen op kerken en boerenschuren ³⁴⁷⁾. Van tenten maakte men alleen gebruik als geen ander onderdak te vinden was. Een van de lijsten vermeldt dat het hospitaal moest beschikken over 'drie groote zaaltenten van 30 of 32 voet lang en 14 of 16 voet breed'. Als hier Rijnlandse voeten van 31 centimeter worden bedoeld, dan maten deze tenten ongeveer $9\frac{1}{2}$ bij $4\frac{1}{2}$ meter en bezaten zij een grondoppervlakte van 40 tot 50 m². Naast deze voor patiënten bedoelde tenten waren er enkele voor het personeel. Op dezelfde lijst staan '4 officierstenten met markiezen en een aantal kleinere soldatententen waarin de oppassers slapen'. De kok kon over een keukentent beschikken. Monro stelde als ideaal dat aan elke patiënt ongeveer 6 m² zou worden toegewezen ³⁴⁸⁾.

Dit betekent dat in een tent met een vloeroppervlak van 40 à 50 m² ongeveer 13 man zouden kunnen worden ondergebracht en dat het hospitaal bij uitsluitend gebruik van de toegewezen tenten, nog geen 40 man zou kunnen bevatten. Het aantal plaatsen zou tot maximaal 60 à 70 kunnen worden verhoogd, wanneer de patiënten mannetje aan mannetje op de met stro bedekte vloer werden gelegd en de individuele ligplaats aldus tot 2 m² werd gereduceerd. De geringe opnemingscapaciteit wijst erop dat het veldhospitaal allereerst een eerste hulppost was vanwaar de patiënten zo spoedig mogelijk naar het achterland werden doorgestuurd.

Aan de standplaats werd, zeker wanneer het veldhospitaal in tenten moest worden ondergebracht, veel aandacht geschonken. 'Dampige plaatsen' waren uit den boze. 'Hoge en droge plaatsen' die bovendien uit de wind lagen, werden als de beste beschouwd; bij voorkeur plaatste men het veldhospitaal op enige afstand van bossen en moerassen ³⁴⁹⁾.

De mogelijkheid om behoorlijke 'secreeten' te maken was eveneens een factor waarmee terdege rekening werd gehouden:

In het verkiezen van huizen voor Hospitaalen moet men ook byzonder oplettend zijn op de Secreeten; omdat 'er altoos gevaar is van besmettelycke ziekten, daar derzelver stank groot is.- Byaldien 'er derhalven omtrent een Hospitaal geen bekwaame gelegenheden daar voor zyn, moeten 'er zulke gemaakt worden, dat men van derzelver rotte uitwassemingen geen gevaar loope. Zoo 'er dicht by het hospitaal een rivier is, moeten de secreeten gemaakt worden aan dezelve, op eene plaats daar een snelle stroom onder dezelve gaat.- In Dorpen moeten agter het Hospitaal diepe putten in den grond gedolven worden, en de secreeten over dezelve gesteld worden, even als in een leger; en men moet alle morgen een dikke laag aarde over de drekstoffen werpen, tot dat de putten omtrent vol zyn; dan moeten zy opgevuld, en andere in plaats gemaakt worden. 350)

- inventaris

De inventaris van het veldhospitaal werd grotendeels betrokken

uit 's lands magazijnen in 's-Gravenhage. Het heelkundige instrumentarium werd de hospitaalchirurgijns - in tegenstelling tot de regimentschirurgijns, wier gereedschap hun eigen bezit was - van overheidswege verstrekt. Dit instrumentarium was - zoals te verwachten - veel uitgebreider dan dat van de regimentschirurgijns. Niet alleen waren de diverse instrumenten in veelvoud aanwezig, maar bovendien waren er instrumenten voor grotere operaties dan die van regimentschirurgijns werden verwacht.

Ook de voorraad geneesmiddelen waarover het veldhospitaal kon beschikken, was veel omvangrijker dan die van de regimentschirurgijns. De veldapothek was uitgerust met ruim honderdzestig verschillende geneesmiddelen, ongeveer driemaal zoveel soorten als de regimentskist bevatte. Het gewicht bedroeg ruim 200 pond, het vier- tot vijfvoudige van dat van de veldkist. Bevonden zich in de veldkist voornamelijk 'uytwendige medicamenten', gereed voor gebruik, in de veldapothek waren naar verhouding veel simplicia, grondstoffen of enkelvoudige medicijnen opgenomen. De verhouding tussen geneesmiddelen voor in- en voor uitwendig gebruik was in de veldapothek ongeveer 2 : 3.

Op de lijst met 'goederen die tot legginge ende verpleginge der siecken en gequetsten voor het veldhospitaal noodig zijn, alsook van de lijnwaten', is sprake van telkens '100 matrassen, hoofdepeuluwen, stroosakken en haire deekens', en van '150 witte Hemden en wolle Mutsen'. Men krijgt de indruk dat het hospitaal goed van beddegoed was voorzien, want er waren méér strozakken en matrassen voorhanden dan tegelijkertijd in drie tenten konden worden neergelegd. De Monchy merkt dienaangaande op: 'Vermits de gekwetsten zoodra mogelyk is, naar vaste Hospitaalen gezonden worden, zijn 'er zoveele bedden niet noodig, kunnende stroo voor ligging genoeg voldoende gehouden worden; ten zy mogelyk eenige weinige stroozakken voor de zwaare gekwetsten; want bedden worden nooit medegevoerd' ³⁵¹).

Zeer omvangrijk is ook de hoeveelheid serviesgoed en keukengerei (zie bijlage VI). Het meenemen van al deze artikelen moet wel enige hoofdbrekens hebben gekost. De samenstellers van de materiaalijsten hebben werkelijk aan alles proberen te denken:

- transport

Terwijl het transport van zieken en gewonden door het leger zelf werd verzorgd, besteedde men het vervoer van het veldhospitaal uit aan een aannemer, die er tegen een bepaalde vergoeding voor te zorgen had dat het hospitaal op ieder gewenst ogenblik kon worden verplaatst. Het is niet duidelijk waarom men het vervoer van het hospitaal uit handen gaf, terwijl men het gewondentransport in eigen beheer hield. Het uitbesteden verlichtte weliswaar de taak van de legerleiding, maar het vervoeren van een hospitaal in oorlogstijd was lang niet ieders werk. De overeenkomsten die tussen staat en vrachtondernemer werden gesloten, beschrijven tot in bijzonderheden de verplichtingen van de contractant.

Bijlage IX geeft een voorbeeld van een dergelijk - voorgedrukt - contract, waarin met de contractant wordt overeengekomen dat hij vier Brabantse wagens, elk met vier paarden gespannen, zal inzetten. Met klem wordt bepaald dat elke wagen bestuurd moet worden door een ervaren voerman, tenminste vijftig jaren oud. Maar ook deze bepaling kon niet verhinderen dat de vervoersdienst soms volledig faalde. De Monchy weet hiervan mee te praten: hij beschrijft hoe in de slag bij Fontenoy het hele hospitaal verloren ging doordat de voerlieden in paniek raakten:

... wanneer eene Armee, na eene Bataille, by verhaasting retireeren moet, en de meeste bagagie, ook het onnoodige van het Hospitaal, niet op eenigen afstand vooraf teruggezonden is, loopt men groot gevaar van het geheele Hospitaal te verliezen, gelyk na de Bataille van Fontenoye in den jaare 1745 het fataale geval geweest is; want de voerlieden hadden onder weg de strengen der paarden afgesneden, om met dezelve des te spoediger te kunnen retireeren, en lieten de wagens, met al wat 'er op was, tot buit aan den vyand over, het geene eene groote confusie gaf, omdat men van den geheelen Apotheek, alle de instrumenten, den grooten voorraad van pluksel en bandages, alles

wat tot ligging, verschooning enz. diende, en van alle de keukengereedschappen op eenmaal ontzet was, en doordien den volgenden dag zoo veele, en de meeste door kanon en dus zwaare gekwetste by het hospitaal aangebragt wierden. 353)

Van de bepaling dat het personeel van het veldhospitaal persoonlijk bagage op de wagens mocht vervoeren, werd zoveel misbruik gemaakt dat men zich genoodzaakt zag per resolutie nauwkeurig vast te leggen hoeveel bagage de personeelsleden op de hospitaalgewagens mochten meenemen 354).

Over het vervoer van gewonde soldaten kan slechts weinig worden meegedeeld. Afbeeldingen uit die tijd laten zien dat zij met behulp van draagbaren die tussen twee paarden waren bevestigd, maar ook wel zonder zulke hulpmiddelen, van het slagveld werden weggedragen. Het verdere vervoer van de patiënten naar het veld- en het vaste hospitaal werd, zoals gezegd, via het hoofdkwartier te velde geregeld. Dit zorgde er onder meer voor dat de commissaris van 's lands schepen aan het begin van de campagne een schip 'preste', dat gedurende de zomermaanden ter beschikking van het veldhospitaal bleef.

- het hospitaal te velde in bedrijf

Uit bovenvermelde gegevens komt een betrekkelijk duidelijk beeld van de organisatie van het veldhospitaal naar voren. Toch ontbreken er te veel gegevens om volledig te kunnen beoordelen hoe het veldhospitaal in werkelijkheid reilde en zeilde.

De Monchy, die verscheidene jaren in het veldhospitaal werkzaam was geweest, had op de gang van zaken aldaar wel het een en ander aan te merken:

Gemeenlyk heeft men in de Hollandsche Hospitaalen te weinig gezach over de soldaaten en bedienden, en 'er ontbreekt een Persoon, aan wien het oppergezach toekomt; het geene wel eens aanleiding gegeven heeft tot verschillen tusschen den Doctor en Hospitaal-Meester. 355)

Zijn kritiek betrof ook de financiële bewindvoering:

Ik heb des tyds meermaalen horen klaagen, dat onze Leger-Hospitaalen ongemeen kostbaar voor het Land waren, en met reden; want ik houde my verzeekerd, dat de bezorging voor de zieken en gekwetsten by geen Natie der geallieerde Armee meer geld gekost heeft, dan bij de Hollandsche, ... waarby nog komt, dat er bij geen Natie zoo veel gewoel en ongeregeldheden, dan by de onze plaats hadden; zoo dat er voor het vervolg wel eene betere, min- omslagtige en min-kostbaare inrichtinge mogt uitgedagt worden.

356)

Een duidelijke verbetering zou volgens De Monchy het afschaffen van de ziekenoppassers betekenen. Hij toonde zich een voorstander van het aloude, in het Engelse leger nog steeds gevolgde systeem, waarbij vrouwen en weduwen van soldaten de zieken en gewonden verpleegden ³⁵⁷⁾. Belangrijker inlichtingen over de praktische onvolkomenheden van het destijds gevolgde systeem, verschaft een resolutie van de Raad van State waarin een aantal 'pointen tot beeter ordre en directie omtrent het Hospitaal te Velde' is opgesteld ³⁵⁸⁾. Allereerst wordt in dit stuk gesteld dat 'een ieder ... gehoorende tot het Veldhospitaal, sig praeciselijk sal moeten reguleeren na zijn Instructie'. Vervolgens wordt andermaal aangegeven hoeveel persoonlijke bezittingen ieder op de hospitaalgagens mag laten meevoeren. Het derde artikel onderstreept het belang van een goede communicatie tussen personeel van het veldhospitaal en de legerstaf. Waldeck, 'Generaal en Chef, commandeerende de auxiliaires Troupes van den Staat' wordt eraan herinnerd dat het tot zijn taak behoort om ten behoeve van het hospitaal te zorgen voor geschikte huizen of tenminste voor 'bequame plaatsen om te camperen, alsook voor een 'suffisante Wagt' en voor 'Stroo en Hout in genoegsaame quantiteit'.

Een voortdurend probleem vormde voor de organisatie van het gewondentransport de sterke schommeling die zich in het aantal te vervoeren personen kon voordoen. Om hieraan beter het hoofd te kunnen bieden, moest de aannemer van de broodwagens deze wanneer ze leeg waren 'onweigerlijk' ter beschikking stellen voor het transport van de zieken.

Verdere inlichtingen over de omstandigheden die een optimaal functioneren van het tweede echelon in de weg stonden, komen naar voren uit een aantal voorstellen ter verbetering van het veldhospitaal, door de Raad van State in 1749 aan 'Zijne Hoogheid' gedaan. Zij zijn neergelegd in een ongesigneerd stuk, getiteld 'Consideratiën rakende het veldhospitaal' 359). Gezien de datering moeten deze consideratiën gebaseerd zijn op ervaringen die tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog werden opgedaan. Het document behelst een aantal voorstellen ter verbetering van de behuizing, de bevoorrading, de personeelsbezetting en de beveiliging, alsmede van het vervoer van goederen. Allereerst wordt nogmaals de voorkeur uitgesproken voor het gebruik van vaste gebouwen boven tenten. Verder wordt bepaald dat het veldhospitaal zo dicht mogelijk bij het hoofdkwartier dient te worden geplaatst. De 'Consideratiën' verschaffen ook inlichtingen over de plaats van het veldhospitaal tijdens ontmoetingen met de vijand. Voor het begin van de strijd moeten alle patiënten uit het veldhospitaal worden overgebracht naar het nog te bespreken vaste hospitaal. Het veldhospitaal zelf dient op veilige afstand van het 'camp de bataille' te worden opgesteld. Een deel van de chirurgijns - in de latere jaren van de Oostenrijkse Successieoorlog waren verscheidene heelmeesters aan het veldhospitaal verbonden - begeeft zich met een aantal wagens tot vlak achter de gevechtslinies, om samen met de regimentschirurgijns eerste hulp te verlenen en de gewonden op transport te stellen naar het veldhospitaal. 'In cas van overwinningen' moet het hospitaal onverwijld naar het slagveld overgebracht worden om ter plaatse hulp te kunnen bieden. Het blijft daar totdat alle gewonden zijn afgevoerd.

Bij een belegering wordt het veldhospitaal op veilige afstand van het geschut geplaatst, in huizen of schuren. Zijn deze niet beschikbaar, dan dienen twee zaaltenten te worden opgezet, 'achter den attacq, daar men secuur is tegen het geschut'. Tijdens de gevechtshandelingen dient het hospitaal beschermd te worden door vijftig soldaten onder bevel van een officier. Wanneer er niet wordt gevochten, bestaat de bewaking uit een sergeant en veertien manschappen.

Om diefstal van lakens, dekens en hemden zoveel mogelijk tegen te gaan, wordt geadviseerd om het merkteken - een zwart generaliteitsleeuwje - dat tot dan toe werd opgenaaid, voortaan aan te brengen door middel van een niet te verwijderen verf.

Een groot aantal opmerkingen betreft het transport. Er dienen steeds voldoende wagens beschikbaar te zijn voor het overbrengen van goederen. Herhaald wordt de bepaling dat het personeel van het veldhospitaal slechts een beperkte hoeveelheid persoonlijke bagage op de wagens mag meegeven.

In de 'Consideratiën' wordt nadrukkelijk gesteld dat het veldhospitaal voorzien moet worden van 'hooy, stroo en brand'. Zoals te verwachten, wordt veel aandacht besteed aan het personeel. Vanwege de Raad van State wordt voorgesteld de intendant - door De Monchy hospitaalmeester genoemd - te machtigen 'bij schielijke overoroppinge' van het veldhospitaal, van elk regiment ten hoogste twee soldaten te vorderen als hulpverpleger. De soldaten die bij de verzorging van zieken en gewonden worden ingezet, zijn van 'togt' (patrouilles) en wacht vrijgesteld en krijgen boven hun gewone soldij een extra daggeld. In de 'Consideratiën' wordt aangedrongen op een meer flexibele personeelsbezetting. De intendant mag als de omstandigheden dat vereisen tijdelijk extra chirurgijns aanstellen, zowel in de rang van chirurgijn-majoor als in die van frater. Voorts tracht men de kwaliteit van de heilkundige hulp te waarborgen, door de eerste chirurgijn van het veldhospitaal het recht toe te kennen fraters 'die hun post niet wel waarnemen' te ontslaan.

2.4. Het 'vaste hospitaal' en het garnizoenshospitaal

Evenals tijdens de vorige drie oorlogen, werden in de Oostenrijkse Successieoorlog de zieke en gewonde soldaten, wier genezing niet op korte termijn te verwachten viel, uit het veldhospitaal overgebracht naar instellingen waar behandeling en verpleging gedurende langere tijd mogelijk was. Naast de burgergasthuizen en de garnizoenshospitalen werden hiertoe op veilige afstand van het gevechtsterrein tijdelijk 'vaste hospitalen' ingericht, die ook wel 'vaste veldhospitaalen' werden genoemd. Een groot hospitaal

komt althans onder die benaming niet meer voor. De 'vaste hospita-
talen' werden evenals de garnizoenshospitaalen in bestaande ge-
bouwen gevestigd.

In Steden (aldus Monro) zyn de geschiktste plaatsen voor
Hospitaalen publieke gebouwen, die groote, drooge, luch-
tige vertrekken hebben, die op hooge gronden gebouwd zyn,
en alwaar eene vrye doortogt van lucht en overvloed van
water is ... Als 'er geene publieke gebouwen zyn, dan zyn
zulke byzondere huizen, die aan de zoo even gegeevene be-
sohryving het best beantwoorden, het geschiktste voor
Hospitaalen. 360)

Helaas kon aan deze voorwaarden lang niet altijd worden voldaan.
Naar de ervaring van De Monchy was zelfs de tweede keuze van Monro
vaak moeilijk te verwezenlijken.

Dergelyke geschikte gebouwen voor vaste Hospitaalen vindt
men weinige; die 'er zyn behooren doorgaans aan Vorsten
of voornamen personen, die door hunnen invloed beletten
dat zy tot een zoodanig gebruik gebezigd worden, omdat
'er de huizen meestal geheel door geruineerd worden. 361)

De Monchy verweet de Staatse legerleiding bij het zoeken naar een
geschikt onderdak meer zuinigheid te betrachten dan de Engelschen.

... de beste van zulke huizen ... worden de Engelsche door
het groot geld en hun meerder credit meester, wanneer men
by de Hollanders 'er nog niet om denkt, die ook zoo veel
geld niet durven besteden, zoo dat deze krygen 'tgeen de
Engelsche niet willen hebben.

Tegenover deze zure opmerking van de doctor te velde staat dat
de Raad van State de plaatsing alsook het aantal der vaste hospi-
talen steeds zo goed mogelijk trachtte aan te passen aan de eisen
die door de oorlogsomstandigheden werden gesteld. Enige voorbeel-
den mogen dit illustreren. In het voorjaar van 1744 besloot men
tot de oprichting van een vast hospitaal in de Oostenrijkse Ne-
derlanden 'zulks boven het Veldhospitaal het welk bij het Leger
is' 362). Bepaald werd dat Salomon de Monchy en Egidius van Lim-
burg beurtelings een maand in ieder van beide hospitaalen zouden

dienen ³⁶³). Nadat op advies van de 'generaal en chef' Brussel als standplaats voor dit hospitaal was aangewezen, kwam men met de zusters van St. Jan aldaar overeen dat de soldaten bij haar zouden worden ondergebracht, gevoed en verpleegd ³⁶⁴). Twee maanden later echter kon men de grote toevoer van gewonden niet meer aan en moest, eveneens te Brussel, een tweede vast hospitaal worden opengesteld ³⁶⁵). Toen het leger begin augustus een expeditie naar Frans Vlaanderen ondernam, werd 'wegens de verafgeleegentheid van het vaste Hospitaal te Brussel' een eendere overeenkomst gesloten met kloosterzusters te Geraardsbergen ³⁶⁶). Voorts werd een deel van de uitrusting van het tweede hospitaal te Brussel overgebracht naar Doornik, waar door het Oostenrijkse gouvernement het 'Parlementshuis' ter beschikking was gesteld ten behoeve van een vierde hospitaal ³⁶⁷). Reeds begin september werd ook te Bergen een vast hospitaal ingericht, daar men vreesde dat dat te Doornik 'te verre van de hand' zou komen te liggen ³⁶⁸). Kort daarna werd de veldtocht naar het zuiden beëindigd en trokken de geallieerde legers zich in noordelijke richting op hun winterkwartieren terug. Ook nu werden positie en aantal van de vaste hospitalen aan de behoefte aangepast. In november werd een deel van het personeel van het hospitaal te Doornik ontslagen, in december werd het hospitaal gesloten ³⁶⁹). Aangezien men nu in noordelijker streken behoefte kreeg aan aanvullende hospitaalka-ruimte, werd de Oostenrijkse regering verzocht om in Brussel of in Mechelen ruimte voor een hospitaal aan te wijzen ³⁷⁰).

Dat bij het opzetten en verplaatsen van hospitalen soms ook met andere dan strategische factoren rekening moest worden gehouden, wordt duidelijk uit de gebeurtenissen in Zeeland, een gewest berucht om zijn 'Zeeuwse koortsen'. De klimatologische omstandigheden aldaar werden dermate ongunstig geacht dat alleen in geval van overmacht er hospitalen werden opgericht. Dit was in de laatste jaren van de Oostenrijkse Successieoorlog het geval geweest, maar mede op advies van 's lands doctoren werden de hospitalen te Goes en op Tholen in 1748 terstond opgeheven 'om het gebrek aan soet Water dat aldaar is ende de quaade Lugt ...' ³⁷¹)

Het moge voldoende duidelijk zijn geworden dat de 'vaste hospitalen' een tijdelijk karakter hadden. Voor patiënten die na ophef-

ving nog verpleging behoeften, werd getracht elders een onderkomen te vinden. Toen het hospitaal te Steenberghe werd opgeheven, kreeg de garnizoenscommandant aldaar opdracht 'om de zieken van het garnizoen van tijd tot tijd, als hij zulks noodig zou oordelen, te water te doen transporteeren naar een van 's lands vaste hospitalen hetzij over Rotterdam te Vianen of Geertruidenberg, hetzij te 's Hertogenbosch, werwaarts de gelegenheid het voordeeligst sich sal opdoen' ³⁷²). In zulke gevallen droeg men zorg voor goede transportmogelijkheden. Bij de opheffing van de hospitalen te Goes en op Tholen kreeg de commissaris-generaal van 's lands schepen opdracht vaartuigen uit te rusten met 'fournitures ... uit het opgeheven hospitaal te Goes', en deze met enige chirurgijns en fraters aan boord heen en weer te doen varen ³⁷³).

Par. 3. Het aanbesteden van hospitalen

3.1. De aannemers

Zoals in het vorige hoofdstuk reeds uiteen is gezet, werd het sinds het begin van de achttiende eeuw gebruikelijk de dagelijkse leiding van hospitalen bij overeenkomst op te dragen aan particuliere personen.

Nadat in overleg met de legerleiding de plaats voor het nieuw op te richten hospitaal was bepaald, stelde de Raad van State in samenwerking met 's lands doctoren een lijst van voorwaarden op, waaraan door de aannemer moest worden voldaan. Vervolgens liet men de gestelde voorwaarden openbaar bekend maken, onder meer door advertenties in couranten ³⁷⁴). In beginsel stond het iedereen vrij in te schrijven.

Sommigen maakten van het aannemen van hospitalen hun beroep. Zo weten wij van een zekere Philippe Pimperiaux, dat hij meer dan eens een dergelijke overeenkomst is aangegaan. Religieuze orden, die vaak zelf al over een hospitaal beschikten, traden geregeld als aannemer op. Vooral zustercongregaties hadden in dit opzicht een goede reputatie: 'Het eten, drinken, liggen, verzorgen, oppassen en de medicamenten zyn zeer goed', verzekert De Monchy. Bovendien had verpleging in religieuze gasthuizen voor het land

het voordeel dat de soldaten er niet langer werden gehouden dan strikt noodzakelijk was: 'zy houden de zoodaanige die byna hersteld zyn niet op, omdat zy de vrouwen zouden beginnen te kwellen' 375).

3.2. De inhoud van de contracten

De - in 't algemeen steeds gelijklopende - overeenkomsten die met aannemers werden gesloten, geven een goed beeld van de organisatie zoals die de overheid voor ogen stond, alsmede van de zakelijke verhouding tussen haarzelf en de aannemende partij. Zij zijn daarbij zo gedetailleerd, dat ze bovendien enig inzicht verschaffen in het dagelijkse leven in het achttiende-eeuwse militaire hospitaal.

Opmerkelijk is de grote gelijkenis tussen de Staatse contracten enerzijds en Spaanse en Franse overeenkomsten anderzijds. Aangenomen mag worden dat de Raad van State zich bij het opstellen der contracten heeft laten leiden door buitenlandse voorbeelden 376).

De contracten betreffen het aanbesteden van vaste hospitalen en van garnizoenshospitalen. Veldhospitalen werden, voor zover is na te gaan, steeds in eigen beheer gehouden. Hoewel het vaste hospitaal en het garnizoenshospitaal in beginsel elk een eigen plaats in de militair-geneeskundige organisatie innamen, kwamen hun interne organisatie en werkwijze geheel met elkaar overeen. In de thans volgende beschrijving kan daarom worden afgezien van verschillen in doelstelling, temeer omdat deze in de contracten zelf zelden anders tot uiting komen dan in de duur van de overeenkomst. Werd het contract voor een garnizoenshospitaal meestal voor een periode van verscheidene jaren afgesloten, voor een vast hospitaal was de duur van de overeenkomst veel korter. Deze instelling moest immers op korte termijn kunnen worden verplaatst of opgeheven.

- personeel

De geneeskundige verzorging in de uitbestede hospitalen hield de Raad van State graag in eigen hand. De Monchy betreurde het dat de Zusters van St. Jan te Brussel, met wie in 1744 een contract werd gesloten, 'niet gaarne afzien om den gewoonen Doctor

en Chirurghyn van het huis te gebruiken ...' Wel wilden zij toestaan 'dat een Doctor van het leger, by het doen van de visites 'er by zy' 377). Van harte werd deze concessie echter niet gedaan, zoals artikel 3 van de overeenkomst tussen generaal Cronstrom en zuster Martha de Clercq, overste van genoemde congregatie aantoonst:

De Religieusen begeeren geen andere Doctoren of Chirurghijns, als haar eigene, die gewoon sijn haer Hospitaal te bedienen dog indien wegens Haar Edelmogenden de Heeren Raden van Staate een Doctoer [en] Chirurghijn aangesteld wierden om opsigt te hebben in dit hospitaal sullen de Religieusen deselve admitteeren om acht te geven dat de sieken wel op gepast worden, maar niet om t'ordonneeren of den Doctoer van 't Hospitaal te contrarieeren en moeilijk te vallen, soo als ligt pleegt te geschieden. 378)

Een functionaris die vanzelfsprekend altijd door de overheid werd aangesteld, was de controleur. Op zijn taak en bevoegdheden wordt nog nader ingegaan.

Voor al het overige personeel had de aannemer te zorgen: 'meijden', 'krankoppassers' en verdere bedienden, 'tot het doen alimenteeren en de verpleeginge noodigh, als ook om het Hospitaal te suijsveren, bedde maken, kamers, beddens en al wat nodig is wekelijks en des noots dagelijks te suijsveren'. Het aantal ziekenoppassers werd vastgesteld op één per vijftien patiënten, 'ten zij swaare sieckte of quetsure meer vereijschte ...' 379). Volgens het in 1741 uitgevaardigde 'Reglement voor 's Lands-Vast-Veld-Hospitaal en tot beter directie van het selve', diende de aannemer over zijn oppassers een 'premier oppasser' aan te stellen. Wanneer zij de zieken verwaarloosden, bijvoorbeeld door dronkenschap, had de premier oppasser achtereenvolgens de doctor, de chirurgijn, de controleur en de aannemer daarvan in kennis te stellen 'opdat daarinne naar behooren worde geremedieert'. Voorts behoorde het tot de taak van de eerste oppasser de wapens en persoonlijke bezittingen van binnenkomende patiënten in bewaring te nemen 380).

- behuizing, meubilair en ander huisraad

De ruimte voor het hospitaal werd vaak door de stedelijke overheid ter beschikking gesteld. In een ongedateerd concept-contract tussen Wijk bij Duurstede en de Raad van State bij-voorbeeld, wordt vastgelegd dat de stad voor een 'convenabel Huys tot berging van 100 Zieken of Gekwetsten' moest zorgen. De overheid had daarvoor een huur van tweehonderd gulden per kwartaal te betalen ³⁸¹⁾.

De stedelijke overheid had er alle belang bij zelf een gebouw voor het hospitaal te bestemmen, zij kon dan immers ook zelf een geschikte plaats aanwijzen. Wanneer een particuliere aannemer een hospitaal opzette, wilde het wel voorkomen dat met de belangen van de stad onvoldoende rekening werd gehouden. Dat was in Venlo het geval, waar de arts Peter van Besel vlak voor het uitbreken van de Oostenrijkse Successieoorlog een garnizoens-hospitaal had aangenomen ³⁸²⁾. In een brief aan de Raad van State uitte het stadsbestuur zijn bezwaren tegen de door de doctor gekozen plaats, zijnde 'seecker huys op de parade plaetse waar op de vaghien dagelijx optreucken ende schuijns tegen over het Statenhuys tussen ... de principaelste herbergen ... aldaer is eene geduijrige passagie op meroktdaegen ...' Bovendien was het huis verstoken van water, zodat 'de vuylicheyte der Siecken nit en sal kunnen worden weggespoeld, waerdoor veroorsaecht sal worden grooten stank en infectie ...' Het gevaar voor het uitbreken van een besmettelijke ziekte onder de stedelingen, met name 'dissenterije', werd dus duidelijk onderkend.

Van Besel was, naar het schijnt, echter niet bijster onder de indruk van de bezwaren die tegen de localisatie van zijn hospitaal werden aangevoerd. Toen de 'stadtdienaer' aan zijn deur kwam met het verzoek zich op het stadhuis te vervoeegen, kreeg de bode van 'dessens Huys-Vrouw' te horen dat haar man zulks heel niet van zins was ³⁸³⁾.

Wat betreft de levering van huisraad, verschillen de diverse contracten nogal van elkaar. Meestal kwam het er echter op neer dat de centrale overheid het meubilair aan de aannemer in bruikleen gaf, terwijl deze laatste zorgde voor het klein gerief,

'waterpotten, steecken, bekkens, pintjes, backjes, leepels, kruijcken, laafkannen en al wat dies meer is goed en tot gebruik bequaem' ³⁸⁴). Curieus is dat de aannemer van het hospitaal te Namen te zorgen had voor 'une plasse convenable et une grande table pour mettre un Cadavre en cas qu'il arrive, que quelqu'un vient d'etre tué ou malheureusement peri, pour le visiter...' ³⁸⁵). Dezelfde aannemer moest ook twee 'fauteuils' beschikbaar houden, 'toujour prêts pour chercher les Malades ou Blessés et porter dans l'Hospital et cela pour le service de la garnison, qui deviron estre (sic) avec de cercles de fer pour passer des batons et avec une planche en forme de marche pied' ³⁸⁶). Het beddegoed en de hemden en mutsen voor de patiënten, werden nu eens door de ene, dan weer door de andere partij geleverd.

- de zorg voor de patiënten

. voorwaarden tot opneming

In alle contracten staat omschreven welke soort van patiënten de aannemer moest opnemen. Waar het vaste hospitalen betrof, was de aannemer niet gehouden om soldaten met een chronische aandoening toe te laten 'zoo als die met steen, vallende sieckte, of met venus kwaelen beset, verouderde lammigheeden, ten sy voor een korten tyt ...' ³⁸⁷). Dat dergelijke patiënten in een vast hospitaal niet werden opgenomen, ligt voor de hand. Nergens blijkt echter dat zij in de garnizoenshospitalen wel werden opgenomen. In dezen onderscheidden de militaire hospitalen zich niet van de burgergasthuizen ³⁸⁸). Alleen in het contract betreffende een garnizoenshospitaal te Namen is de bepaling opgenomen dat voor lijders aan venerische ziekten aparte voorzieningen moesten worden getroffen: de aannemer moest hen in een aparte ruimte leggen, waar zij konden 'subir le cure'. Voor deze patiënten werden per dag vier stuivers extra betaald ³⁸⁹).

Opmerkelijk is dat over opnamecapaciteit nooit wordt gerept. Wel wordt steeds vermeld dat alleen Staatse soldaten recht op opneming hebben ³⁹⁰). Vrouwen en kinderen van militairen wer-

den nooit in het hospitaal opgenomen. Wel ontvingen de vrouwen, wanneer hun man werd verpleegd, een gedeelte van zijn soldij ³⁹¹⁾.

. verpleging

Een uitvoerige omschrijving van de taak van het verplegend personeel wordt in geen van de achterhaalde contracten gegeven. In het reeds genoemde contract met de Zusters van St. Jan staat slechts dat 'de religieusen de sieken en gequetsten [moeten] besorgen en verplegen na haar gewoonlijke wijze'. In de overeenkomst met Philippe Pimperiaux, die in 1745 een vast veldhospitaal te Brussel aannam, wordt verlangd dat 'de krankoppassers ... de sieken niet alleen [moeten] dienen, maar de swacken soo wel eeten, drank en medicamenten en lafenis soo veel noodig is aen de mont [moeten] brengen ...'

Meer aandacht wordt in de contracten besteed aan voorschriften van hygiënische aard. Goede hygiëne werd als een belangrijk middel ter preventie van epidemische ziekten gezien. Het behoorde tot de taak van de aannemer de patiënten regelmatig van schone nachthemden te voorzien. Ook was hij verplicht ervoor te zorgen dat zij steeds schone lakens en matrassen hadden. Wanneer het gevallen van besmettelijke ziekte betrof, diende de aannemer de strozakken, niet zoals gebruikelijk eenmaal per maand, maar om de veertien of zelfs acht dagen te laten verschonen.

Naar de mening van Monro moest elke soldaat, zodra hij in het hospitaal aankwam, met warm water worden gewassen ³⁹²⁾. Met het oog op de preventie was het volgens De Monchy van groot belang dat geen twee zieken in één krib werden gelegd, vooral niet wanneer een van beiden aan een 'febris biliosa' of, nog erger, aan een 'febris maligna' leed. Hij hield het voor 'eene allernadeeligste gewoonte, ... dat men een zwaar zieke aan een gedurige koorts legge bij een die aan de beter hand is, omdat de laatste aan de eerste behulpzaam zou kunnen zyn en hem oppassen' ³⁹³⁾. In bijna alle contracten treft men de bepaling aan dat besmettelijke patiënten zoveel mogelijk moeten worden afgezonderd. Ook het hospitaal zelf trachtte men zo

schoon mogelijk te houden. Het moest elke morgen zorgvuldig worden gereinigd en de vloer daarna besprenkeld met warme azijn. Soms werden de ruimten wel met rook 'ontsmet', bijvoorbeeld door het branden van wierook of van takken of wortels van de jeneverstruik. In een 'Ordre en reglement voor het militaire hospitaal des guarnisoens van Maastricht' kan men dienstgaande lezen:

... de aannemer ... zal deselve zaalen laten berooken, door het branden van Hout of Jenever-Bessen, of door andere diergelycke wel-riekende zoorten van hout, of ook wel door uitwaazeming van Azijn, zoo als het door den Doctor of Chirurgijn, zal worden geordonneert, ten minsten eenmaal daags, voornamelyk voor derzelver Visites, of terwyl de Verbanden geschieden. 394)

Hoewel De Monchy zich wat betreft een werkelijk effect van het uitroken geen illusies maakte, werd het door hem toch wel toegepast, want de rook nam in elk geval de stank weg:

Ik begryp, dat het berooken der vertrekken met wierook enz., de kwaade lucht niet wegneemt, zoo min als suiker zulks het zuur doet; maar dat, gelyk het eene de smaak, zoo ook het andere den reuk aangenaamer maakt. 395)

Een ander voordeel van 'bestoomingen en berookingen' was naar de ervaring van Monro 'dat zy de lyders en oppassers deden verlangen om de deuren en vensters open te hebben ten einde eene versche lucht in te laten' 396). Veel en langdurig zullen de vertrekken echter niet gelucht zijn 'daar het openhouden der vensters en ramen, grote koude veroorzaakte' 397).

Legio zijn de adviezen die gegeven werden aan het personeel, om te voorkomen dat het zelf ziek werd. De Monchy hechtte behalve aan de hierboven weergegeven maatregelen veel waarde aan 'het gebruiken van een glas brandewijn met een korst brood, voor het doen der visites', een middel dat hij uit eigen ervaring had leren waarderen. Zelf was hij namelijk door 'een allergevaarlijkste rotkoorts of roode loop aangetast', toen hij in de begintijd van zijn militaire loopbaan nagelaten

had het glas brandewijn te drinken uit vrees tot drankzucht te zullen vervallen ³⁹⁸).

. voeding

De regeling waarbij de aannemer voor de verpleging der zieken had te zorgen, moet een duidelijke verlichting van de taak van de Raad van State betekend hebben. Omdat mag worden aangenomen dat de aannemer de locale markt beter kon overzien, getuigt de bepaling dat hij behalve voor het personeel en voor 'vuer, ligt en brandt' ook voor de voeding der patiënten moest zorgdragen, van practische zin. Welke voeding in de Staatse hospitalen gebruikelijk was, kon vrij nauwkeurig worden nagegaan. Uit de contracten blijkt dat vlees, brood, soep en bier de belangrijkste bestanddelen van het dagelijks menu vormden. Elke patiënt kreeg 's middags driekwart pond schape-, kalfs- of rundvlees en een kom soep, waarin gepelde gerst, rijst of brood was gekookt. In het Namense contract vindt men verder nog: 'et quelques fois une piece de roti ou un bon poulet' ³⁹⁹). Voorts werd algemeen verlangd dat

den aannemer sal ijder persoon geven $1\frac{1}{2}$ pondt brood van goede tarwe gebaeken, dagelijks waer onder begrepen het brood in de soep en tot een boteram, item een kan bier in twee reysen, des middags en des avonds ten minsten van vier guldens de tonne verders soo veel ptisaan als noodig is, scout, azijn en andere nootsaakelijckheden. 400)

Het avondeten behoorde te bestaan uit:

gekookte eijeren als oock eijeren in de soep, melck, pap, gekoockte pruijmen, bier en brood naer de ordonnantie der doctoren en ohirurgijns, en omstandigheeden der siecktens of quetsuren, waarom hij oock op boven gemelde ordonnantie aen swakke dit selve inplaats van vlees des middags sal geven item wijn, candeel, of een ander wijnsoep, welke wijn goet moet sijn, soo wel roode als witte ten genoegen van den Doctor. 401)

Nadere bijzonderheden over wat de patiënten werd voorgezet,

vindt men bij De Monchy. Deze weet zich 'den eetregel voor de zieken in de hospitalen van den Staat der Nederlanden' nog goed te herinneren ⁴⁰²). Nauwkeurig werd rekening gehouden met de toestand waarin de patiënten verkeerden. Alleen zij die bijna hersteld waren en weldra het hospitaal zouden verlaten, kregen bij het ontbijt de volle portie, bestaande uit 'een dubbele boterham van tarwebrood'. 's Avonds kregen de patiënten bovendien gekookte eieren. Het middageten bestond uit 'soup, van rund-, kalfs- of schapevlees, doorgaans met gepelde rijst of gerst'. Wie het verdragen kon, kreeg nog drie-vierde of een heel pond vlees en genoeg tarwebrood.

Hoewel de consumptie van groenten in de eerste helft van de achttiende eeuw toenam, werden deze in het hospitaal maar zelden gegeten en dan alleen nog door hen die aan de beterende hand waren ⁴⁰³).

Bij ernstige zieken, vooral bij hen die aan 'galkoorsten' of 'loop' leden, lette men niet zozeer op de kwantiteit dan wel op de aard der spijsen. Zulke patiënten mochten beslist geen vlees of soep gebruiken. In het algemeen schijnen zij daar trouwens een duidelijke afkeer van gehad te hebben ⁴⁰⁴). Men schreef hun alleen gekookte gort of rijst met wat suiker voor, soms ook melk of wijn. Wanneer de koorts verdwenen was, kregen zij een kwart portie vlees, een weinig soep en wat cremor tartari, 's ochtends en 's avonds een 'wit tarweboterhammetje' en soms wat brood of gort in zoete melk gekookt ⁴⁰⁵). Ook gaf men hen wel wittebrood met water tot pap gekookt, waaraan wat wijn en suiker was toegevoegd. Zij die 'wel merkkelijk aan de beterhand maar nog zwak waren', kregen een halve portie soep en vlees ⁴⁰⁶).

De meest gebruikelijke drank was bier, maar ernstig zieken konden allerlei andere dranken voorgezet krijgen, zoals rijst- en gerstewater met suiker of met witte wijn, soms ook wel gerstewater met wat zoethout en azijn, hetgeen de al ten tijde van Hippocrates bekende ptisaan vormt ⁴⁰⁷). Soms kregen zulke patiënten met water aangelengde wijn. Met deze laatste drank, die slechts op doktersvoorschrift kon worden verstrekt, was het in de hospitalen vaak moeilijk gesteld, en dat niet alleen

omdat de ziekenoppassers zich vaak aan de wijnvoorraad tegoed deden ⁴⁰⁸). Wijn, die geïmporteerd moest worden, was naar verhouding kostbaar, begrijpelijkerwijs 'waren de Aannemers, omdat die hun voordeel 'er niet bij vonden 'er niet zeer gereed mede ...' Een geneesheer die naar de mening van de aannemer te veel wijn voorschreef, kon dan ook moeilijkheden verwachten. Dat was althans De Monchy's ervaring, toen hij eens medicamenten met wijn had laten vermengen ⁴⁰⁹).

Brood werd de patiënten in ruime mate verstrekt. Bovendien konden degenen die veel honger hadden, altijd wel brood krijgen van zieken met minder trek ⁴¹⁰).

Het was de taak van de aannemer het achterhouden van voedsel tegen te gaan, daar 'door het wegstoppen van vlees en brood door de patienten in of onder de beddens, stanck en infectie veroorzaakt wordt'. Daarom was de aannemer gerechtigd om alle voedsel dat langer dan vierentwintig uur werd bewaard, in beslag te nemen.

Behalve deze voedingsmiddelen, moest de aannemer allerlei producten leveren ten behoeve van de chirurgijns, zoals azijn, brandewijn, pluksel en vlas ⁴¹¹).

. verstrekking van geneesmiddelen

De apotheek van het hospitaal werd soms afzonderlijk aanbesteed ⁴¹²). Vaak ook liet men haar aan dezelfde aannemer, zoals in geval van het contract dat met Pimperniaux werd gesloten. Er werden dan, wellicht ook omdat niet elke aannemer op dit gebied ter zake kundig was, nauwkeurig omschreven voorwaarden gesteld:

den aennemer sal gehouden sijn een apoteeq met haer bediendens die bequaam sijn te houden, en wel naer de ordre van den Lande volgens Resolutie van Haer Edel Moogende in 1742 gestatueert uyt dewelcke in het hospitaal de medicamenten sullen geordonneert worden ... ⁴¹³)

De resolutie waarvan in deze passage sprake is, bevatte lijsten van medicamenten die in de militaire hospitalen aanwezig moesten zijn. Zij waren in opdracht van de Raad van State op-

gesteld door 's lands doctoren Thomas Schwencke en Sebastiaan Middelbeek. Dezen baseerden de lijsten, die goeddeels overeenkomen met de - eveneens door hen samengestelde - Haagse "Pharmacopoea pauperum", op de onder hun toezicht herziene "Pharmacopoea Hagana" van 1738 ⁴¹⁴).

. lijkbezorging

Ook de lijkbezorging viel onder verantwoordelijkheid van de aannemer:

Den Aenneemer sal de Dooden moeten laeten begraven op eenen bequame plaatse, en sal voor begraven en doodkist niet meer mogen vorderen als een Rixdaelder die den Capteyn verschuldigt is te betaelen, aen den welcken hij wederom gehouden sal zijn soo ras doenlijck is kennis te geven, als oock aen den Controleur die daervan contraboeck sal houden en van die doot attestatie geven met den datum wanneer gestorven aen Haer Edel Mogende bij Reekeninge van den Aenneemer. 415)

Vanzelfsprekend was het voor een aannemer verleidelijk pas na verloop van enige dagen melding te maken van het overlijden van een patiënt.

Een ander misbruik waartegen gewaakt moest worden, was het achterhouden van bezittingen van overledenen. Naar in een artikel van het op blz.127 reeds vermelde 'Reglement voor 's Lands-Vast-Veld-Hospitaal' wordt bepaald

zullen de Oppassers zich ook wel hebben te wagten des doodens montering weg te neemen, voordat den premier Oppasser daar present zij; dewelke de brieven of papieren welke in de zakken van den overleden gevonden zullen worden, in de regter rokzak zal steeken en op de klep van de voorszegde montering een briefje hechten van den naam dier overledenen Regiment en Compagnie alsmede de datum van zijn sterven en zonder montering of iets daar aan ontbrekende zal daarvan notitie houden tot zijne of des Aanneemers decharge.

Een voorbeeld van de onenigheden die hierover zijn ontstaan, biedt de klacht van de kapitein Scherping. Deze had bij de Raad van State zijn misnoegen kenbaar gemaakt over het feit dat de aannemer van het hospitaal op Feyenoord hem de uitrusting van twee van zijn mannen niet had teruggegeven. De Raad sprak hierover de aannemer aan, die echter - hevig in zijn wies geschoten - antwoordde zich van geen kwaad bewust te zijn. Op zijn beurt verweet hij de kapiteins dat zij 'oude afgesleuten Monteerings' steeds onafgehaald lieten maar 'als deselve goed is veel beweging maken om die wederom te krijgen' ⁴¹⁶).

. vergoeding van de aannemer

Tegenover de wel zeer veel omvattende taak van de aannemer stond in de eerste plaats een geldelijke vergoeding. De aannemer hield daartoe een nauwkeurige administratie bij, want hij ontving zijn geld direct van de overheid, die via de commissies ter thesaurie de verpleeggelden en een wekelijkse bijdrage per compagnie liet innen ⁴¹⁷). Vast staat dat de overheid de prijzen scherp in het oog hield.

In het contract voor een hospitaal in 's-Hertogenbosch komt bijvoorbeeld de bepaling voor dat de aannemer gehouden is een en ander te leveren en te doen, 'soo lang, tot dat het vlees en booter tot sijn ordinaris prijs wederom is gedaalt, voor elf stuivers, en op dien tijt voor negen stuivers Hollands' ⁴¹⁸).

Behalve een geldelijke vergoeding genoot de aannemer bepaalde voorrechten, zoals het recht om zelf brood te bakken en bier te brouwen. Bovendien werd hij in het algemeen vrijgesteld van accijnzen op levensmiddelen 'die gabelen sujet mochten zijn' ⁴¹⁹). Tegen zulk een regeling maakte echter de stedelijke magistraat niet zelden bezwaar, daar 'vrijdomb strecken soude tot grooten naerdeel deser Stadt vuyt den hoofde van de fraudatien die onder praesumptie van denselven souden konden worden gecommitteerd, waardoor de pachters souden kunnen werden affgeschrikt omde voorszegde accijnzen te pachten ...' ⁴²⁰) Tenslotte was het gebruikelijk dat de onkosten die een eventuele verplaatsing van het hospitaal met zich meebracht voor

rekening van de overheid kwamen. Ook wanneer de goederen van de aannemer in handen van de vijand vielen, zou de schade door het land worden gedragen ⁴²¹).

. controle

In de persoon van de controleur, een functionaris die op blz. 127 reeds even werd genoemd, beschikte de Raad van State over de mogelijkheid toezicht te houden op de gang van zaken in het hospitaal en op het doen en laten van de aannemer. Uit de in 1748 uitgevaardigde 'Instructie voor de Controlleurs der vaste Hospitaalen van het Leger', blijkt dat de controleur nauwkeurig aantekening moest houden van opneming en ontslag van alle patiënten. Hij gaf de ontslagbewijzen af die de soldaten bij terugkeer in hun onderdeel moesten kunnen tonen en contrasigneerde de declaraties die de aannemer iedere zes weken indiende. Behalve door de controleur werden die rekeningen mede ondertekend door - meestal twee - officieren, die als 'commissarissen van het hospitaal' de aannemer eveneens op de vingers moesten zien ⁴²²). Voorts hield de controleur 'exacte Boeck van de Fournitures door het Land in de Hospitalen gesonden'.

Behalve de controleur en de zojuist genoemde officieren, hielden ook 's lands doctoren toezicht op de aannemer. Op gezette tijden kwamen zij uit Den Haag over voor een visitatiebezoek ⁴²³).

. het vaste hospitaal in bedrijf

Uit de actenboeken van de Raad van State blijkt dat er in de Oostenrijkse Successieoorlog tenminste zes vaste en tien garnizoenshospitalen hebben bestaan. De vraag hoe deze hospitalen in de praktijk hebben voldaan, kan door gebrek aan voldoende gegevens niet volledig worden beantwoord. Salomon de Monchy uitte nogal eens kritiek op de dagelijkse gang van zaken in de hospitalen. Vooral tegen het aanbesteden had hij zijn bedenkingen:

Men heeft altoos geklaagd, dat by ons de aanneming van vaste Hospitaalen ongelooflyk veel geld aan het

Land gekost heeft, de zieken 'er slegt by gevaren zyn, en de Anneemers niet ongemeen veel voordeel 'er by gehad hebben, het gene ligt te begrypen is, te meer daar het 'er ruw toeging en veel verwaarloosd wierd, dewyl men genoodzaakt was in veele opzichten, door karigheid op de spys en medicamenten enz., de spaarzaamheid te betragten. 424)

Dat het er inderdaad wel eens ruw moet zijn toegegaan, vindt men bevestigd in een in 1747 uitgevaardigd reglement 'waar na een ieder sich sal hebben te reguleeren in 's-Lands Hospitaal'. Hierin wordt het gebruik van sterke drank en tabak op de ziekenzaal verboden. Voorts is het niet toegestaan 'Gods Heilige Naam [te] misbruiken', te vloeken of te 'sweeren'. Streng verboden is het ook de bedden te 'bespuwen' en 'vuylichkeit op de vloer [te] werpen, in plaatse van ordentlyk naar de gemakken te gaan' 425).

Par. 4. Besluit

Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog heeft het geneeskundige apparaat geen essentiële wijzigingen ondergaan. Wel werd het beter geregulementeerd. Contracten en reglementen uit deze tijd bieden tal van bijzonderheden met betrekking tot de praktijk.

De flexibiliteit van de organisatie lijkt in deze periode te zijn genomen doordat verscheidene vaste hospitalen in de plaats treden van het groot hospitaal. Plaatsing en aantal daarvan werden voortdurend in overeenstemming gebracht met de omstandigheden. Het aantal chirurgijns en fraters kon eveneens aan de behoefte worden aangepast. Hun getalssterkte nam van jaar tot jaar toe.

Een doctor en een chirurgijn-generaal waren er in deze periode niet, daar de Republiek niet officieel in staat van oorlog verkeerde. Het in de Spaanse Successieoorlog ingevoerde systeem van aanneming, waarbij de materiële zorg voor patiënten in vaste en garnizoenshospitalen aan derden werd opgedragen, bleef onveranderd gehandhaafd, al was er volgens een deskundig ooggetuige als Salomon de Monchy wel het een en ander op aan te merken.

DIRIGERENDE DOCTORES EN MILITAIRE DIRECTEURSPar. 1. De periode 1748-1793

1.1. Militaire ontwikkelingen

Na het sluiten van de Vrede van Aken in oktober 1748 werden spoedig stappen ondernomen om de omvang van het geldverslindende leger in overeenstemming met de gewijzigde omstandigheden te brengen. In 1749 dankte men enkele regimenten in hun geheel af en bracht men de overige tot een geringere sterkte terug. Na het overlijden van Willem IV volgde in 1751 nog een tweede reductie, waardoor het in 1748 ongeveer tachtigduizend man tellende leger nu was gehalveerd. Ook deze troepenvermindering was echter niet voldoende om de schatkist het gewenste soelaas te bieden. Aangezien men intussen echter had geleerd dat hoe meer troepen men afdankte, 'hoe moeilijker men in tijd van nood weder eene armee op de been kreeg', zocht men de oplossing niet langer in het eenvoudigweg afdanken van troepen, maar in een reorganisatie, die tot doel had 'om de Troupes van den Staat op een meer solide en min kostelijken voet te brengen' 426).

1.2. De geneeskundige verzorging

- de positie van de chirurgijns

Paradoxaal genoeg werd in die tijd van bezuiniging het tractement van de chirurgijns-majoor aanzienlijk verhoogd. De redenen die hiertoe aanleiding hebben gegeven, worden in de resolutie waarin deze maatregel werd aangekondigd, uitvoerig uiteengezet:

Het Tractement van een Chirurgyn-Major is teegenwoordig f 20-5-6 ter loopende maand by de Cavallerie, en f 20-0-0 by de Dragonders en Infanterie, waar voor geen goed Chirurgyn-Major op verre na te bekoomen is, en dit is oorsaak dat de Ritmeesters en Capiteins in de meeste Regimenten een maandelyksche contributie doen tot verbeetering van

het gemelde Tractement, en dat 'er in sommige een Man voor manqueert ... Dus word geoordeelt, dat het Tractement van den Chirurgy-Major generally soude behooren te worden gefixeert op f 40-0-0 ter loopende maand, zonder onderscheid te maaken tusschen Cavallerie, Dragonders en Infanterie, des dat als dan voor den Chirurgy-Major of voor Veldscheers niet een eenig Man nog Paard zal moogen ontbreken.

427)

Het bezuinigen op manschappen teneinde zich van goede medische hulp te verzekeren, blijkt dus niet te stroken met de bedoelingen van de overheid ⁴²⁸⁾.

Volgens Hardenberg werden voortaan géén compagnieschirurgijns meer aangenomen ⁴²⁹⁾. Een bron waarin deze maatregel, die inderdaad zeer wel zou passen in het kader van deze reorganisatie, met zoveel woorden wordt aangekondigd, kon niet worden gevonden. Dat de mededeling van Hardenberg slechts ten dele juist is, blijkt uit het feit dat ook van deze tijd af nog compagniesbarbiers voorkomen, zij het alleen wanneer het de enkele op zich zelf staande, niet in regimenten ondergebrachte compagnieën betreft.

Als gevolg van de tractementsverhoging behoorden de chirurgijns-majoor voortaan tot de zes hoogst betaalde rangen. Voorts werd getracht hen op een meer permanente basis aan te trekken. In 1752 werd een placcaat uitgevaardigd door de prinses-gouvernante, waarin de rechten en plichten van de regimentschirurgijn in vaste dienst uitvoerig worden omschreven ⁴³⁰⁾. Uit de zinsnede waarmee het placcaat aanvangt: 'Haere Koninklyke Hoogheid geïnformeert zynde, dat tot hier toe op het werk van de Chirurgy-Majors der Regimenten geene genoegsaame voorziening is gedaan, vermits zy by het eindigen van voorgaande oorloogen uit 'slands dienst wierden ontslagen, nauwelijks na het beeindigen van een veldtocht' komt naar voren dat het de bedoeling van de overheid was om de chirurgijns voortaan in vaste dienst te nemen. Nadere inlichtingen hierover verschaft het placcaat niet; wel werd uitdrukkelijk gestipuleerd dat het de regimentscommandanten onder geen voorwaarde was toegestaan op eigen gezag een chirurgijn te ontslaan. Verder blijkt uit dit document dat het bovengenoemde 'tracte-

ment' slechts een basisinkomen vormde, dat aanzienlijk kon worden verhoogd. Voor de veertig gulden die hij per maand ontving, was de chirurgijn alleen gehouden de militairen van zijn onderdeel te 'viziteeren' en te 'cureeren', 'zonder dat hy voor zyn Tractement tot raseeren of leveren van Medicamenten zal gehouden zyn'. Voor het scheren van de soldaten ontving hij wekelijks van iedere compagnie twaalf stuivers extra, een aantrekkelijke bijverdienste, die hem, wanneer het bijvoorbeeld een regiment infanterie betrof, dat doorgaans veertien compagnieën telde, per maand het niet onaanzienlijke bedrag van ongeveer zevenendertig en een halve gulden opleverde ⁴³¹). Aangezien het haast onmogelijk is dat één man een geheel regiment de baard schoor, mag worden aangenomen dat de regimentschirurgijn van het geld dat hij voor dit werk per maand ontving, wel minstens één knecht er op na moest houden.

Volgens de bepalingen van het placcaat diende de regimentschirurgijn ook de levering van medicamenten te verzorgen in geval zijn onderdeel zich in een stad ophield waar geen garnizoenshospitaal was, alsook te velde, zolang zijn patiënten niet in het veldhospitaal behoeften te worden opgenomen. Hiertoe moest hij op eigen kosten een uitgebreide voorraad medicamenten aanschaffen, 'als begrepen zyn in de Lijst der Medicamenten voor een klein Garnizoens Hospitaal, gearresteert by Resolutie van den Raad van Staate in dato den 16 Oktober 1742 ...' Gedurende de periode dat de regimentschirurgijn geneesmiddelen leverde, ontving hij wekelijks van alle militairen een bijdrage als volgt: van een 'Ritmeester of Capitein' kreeg hij twaalf stuivers, van een 'ordinaris Capitein Commandant van de Grenadiers' zes, en van een 'Lieutenant, Sous-Lieutenant, Cornet of Vendrig' drie stuivers. Van een 'Ruiter, Dragonder, Grenadier, Soldaat, Trompetter en Tambour' ontving hij acht penningen. Uitgaande van het meest voorkomende geval, dat een regiment infanterie bestond uit twee compagnieën grenadiers van eenenzestig man en twaalf compagnieën musketiers van vijftig man, moet de regimentschirurgijn voor zijn medicijnen wekelijks ongeveer vierendertig gulden hebben ontvangen.

Of dit bedrag louter een tegemoetkoming in de kosten van de geneesmiddelen was, of dat hierin ook een zeker winstpercentage was verdisconteerd, kon niet met zekerheid worden vastgesteld. Waarschijnlijk is dit laatste wel het geval geweest, want uit het placcaat blijkt dat een chirurgijn die, ook al lag zijn regiment in een stad waar een garnizoenshospitaal was, toch 'op requisitie' van de compagniescommandant medicamenten moest leveren, een matige winst mocht berekenen.

Verdere inkomsten kon een chirurgijn-majoor nog verwerven door 'veneraale Ziektens' te behandelen, terwijl hij ook 'voor het visiteeren en ousereen van Vrouwen en Kinderen' apart werd betaald. Zo lijken de inkomsten van de chirurgijns dank zij al deze bijverdiensten aanzienlijk te zijn geweest. Daartegenover stonden zijn onkosten, die hoog konden zijn. Behalve dat het loon van een knecht te zijnen laste kwam, was hij verplicht, wanneer het regiment zich splitste, te zorgen voor een chirurgijn die voor zijn rekening dat gedeelte van het regiment verzorgde, dat hij zelf niet meer kon bedienen. Ook diende hij 'in cas van extraordinaire Ziektens' op eigen kosten 'een gegradueert Doctor, ten keuze van gemelden Officier (de regimentscommandant) tot zyne adsistentie' te nemen.

Blijkens artikel 15 van dit placcaat stond het de regimentschirurgijn vrij naast zijn militaire patiënten ook burgers te behandelen, mits de stedelijke overheid daartegen geen bezwaar maakte. Deze bepaling, die de stedelijke chirurgijns gilden weinig zal hebben gezind, lijkt een versoepeling van het overheidsbeleid ten gunste van de militaire chirurgijns in te houden: nog maar twee maanden tevoren was namelijk een placcaat uitgevaardigd 'houdende verbod aan de Chirurgyn-Majors der Regimenten onder de Burgers te practiseren veel min operatien te doen'. De directe aanleiding tot het uitvaardigen van laatstgenoemde placcaat was een betreurenswaardig voorval te Sluis, waar een militaire chirurgijn zich aan het snijden van breuken bij een aantal kinderen had gewaagd, waarbij hij 'aan yeder derselver een Testicul weghgenoomen had'⁴³²).

De betrekkelijk grote zelfstandigheid die de chirurgijns werd

gelaten, de zekerheid van vaste aanstelling met een behoorlijk inkomen, zoals in het placcaat van 1752 vastgelegd, zullen de functie van regimentschirurgijn aantrekkelijker hebben gemaakt dan ooit tevoren. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men nu meer dwingend kon eisen dat de sollicitanten zich aan een examen onderwierpen. De procedure die hierbij werd gevolgd, was nog dezelfde als die welke in de resolutie van 11 juni 1743 was vastgelegd. Dat daarmede in het verleden nogal eens de hand was gelicht, verraadt de bepaling dat de regimentscommandanten de naam van hun chirurgijns-majoor 'met byvoeging van de datums van haare Actens en Commissien als meede van de Attestation, die zy van haar examen door 's Lands Doctoren gekreegen hebben, aan Hare Koninklijke Hoogheid moeten doen toekomen, opdat al degenen, die nog niet zijn geëxamineerd, het alsnog zullen worden.'

Het hierboven besproken placcaat van 1752 bleef gedurende het gehele verdere bestaan van het Staatse leger van kracht. In 1772 werd in het 'Reglement en generaele ordres voor de Regimenten Infanterie van den Staat' een aanvulling gegeven ⁴³³⁾. Dit laat enig licht vallen op de dagelijkse werkzaamheden van de chirurgijns-majoor. Op het ochtendappel hadden zij elke morgen de zieken te melden. Namen van patiënten die in levensgevaar verkeerden en vooral zij die aan een besmettelijke ziekte leden, dienden terstond aan de regiments- en compagniescommandant bekend te worden gemaakt. Opmerkelijk is de bepaling dat de chirurgijns-majoor verplicht waren aan patiënten die tijdens onderlinge vechtpartijen gewond waren geraakt, te vragen hoe, waar en wanneer zulks was geschied, en dit door te geven aan de commandant. Tenslotte leert het voorschrift ons dat de chirurgijns-majoor bij exercities en schietoefeningen aanwezig moesten zijn. Als de toestand van hun patiënten hun afwezigheid niet toeliet, mochten zij zich na aan de regimentscommandant persoonlijk verlof te hebben gevraagd, 'van de exercisie absenteeren'.

Het is wel zeker dat door genoemde maatregelen het leger inderdaad de beschikking kreeg over heelmeesters van hoger gehalte. Men kan dit onder meer afleiden uit het gegeven dat in de periode 1750-1795 verscheidene wetenschappelijke publicaties in tijd-

schriften zijn verschenen van de hand van chirurgijns-majoor. Voorts blijken in deze periode militaire chirurgijns de vertaling van buitenlandse militair-geneeskundige boeken te hebben verzorgd ⁴³⁴).

Van diverse heelmeeesters die hun loopbaan als militair chirurgijn begonnen, is verder bekend dat zij zich later een vooraanstaande plaats in de burgermaatschappij wisten te verwerven, zij het vaak niet dan na opnieuw examen te hebben afgelegd ten overstaan van het gilde ⁴³⁵).

- het hospitaalwezen

De legerhervorming van 1752 heeft voor het hospitaalwezen geen consequenties gehad. Aan het aanbrengen van wijzigingen in de bestaande voorzieningen werd blijkbaar geen behoefte gevoeld. Hoewel ⁱⁿ steden waar het burgergasthuis de garnizoenssoldaten opnam, wel eens moeilijkheden zijn gerezen tussen de militairen en de stedelijke overheid, liepen deze slechts bij uitzondering zo hoog op, dat de Raad van State erin moest worden gemengd. Zulk een uitzondering heeft zich voorgedaan in Den Bosch, waar het gasthuis in 1781 een aantal soldaten die aan het 'root melisoen' leden, weigerde op te nemen ⁴³⁶).

Ook de garnizoenshospitalen, die onder meer gevestigd waren in Maastricht, Venlo, Sluis en de barrière-steden, lijken in het algemeen niet met wezenlijke problemen te kampen te hebben gehad. Deze hospitalen werden nog steeds gedreven door aannemers, onder supervisie van een 'directeur en ontvanger'. Deze twee vaak in één persoon gecombineerde functies werden in het algemeen vervuld door een gezaghebbend persoon, bijvoorbeeld de auditeur-militair of de commis van 's lands magazijn ter plaatse, die bij machte was zowel de aannemer als de soldaten aan hun verplichtingen te houden. In 1749 werd de taak van de directeur-ontvanger nog eens vastgelegd ⁴³⁷). Het afhandelen van geldelijke aangelegenheden blijkt zijn voornaamste werk te zijn geweest. Hij diende wekelijks de contributie te innen die de soldaten verschuldigd waren, en daarmee onder meer de aannemer te betalen. De financiële volmachten van directeur en ontvanger waren vrij beperkt: normale betalingen mochten slechts verricht worden als de gou-

verneur of commandeur van de stad erin was gekend. Voor het doen van 'bijzondere' uitgaven, welke een bedrag van vijftig gulden niet te boven gingen, was diens schriftelijke toestemming vereist; uitgaven boven de vijftig gulden mochten slechts met goedkeuring van de Raad van State worden gedaan. Bij dit college lag het uiteindelijke financiële beheer van de garnizoenshospitalen. Met nadruk eiste de resolutie van 1749 dat elk halfjaar een overzicht van de boekhouding aan de Raad van State zou worden gezonden. Onvoldoende naleving van deze bepaling leidde tot het stellen van strenge sancties. Toen in 1751 en 1752 de resolutie opnieuw werd uitgevaardigd, bevatte zij een strafbepaling op het niet op tijd inzenden van het halfjaarlijks overzicht, in de vorm van een boete van vier zilveren ducats. Deze boete zou worden ingehouden op het salaris van de ontvanger, dat uit de twintigste penning van zijn ontvangsten bestond ⁴³⁸).

Wanneer het garnizoen groot was en het aantal zieken klein, wanneer daarbij met de aannemer een schappelijke verpleegprijs kon worden overeengekomen en het salaris der chirurgijns en doctores evenmin buitensporig was - kortom wanneer de belangrijkste variabelen in de gasthuiseconomie gunstig uitvielen - dan kon de ontvanger aanzienlijke bedragen overhouden ⁴³⁹). Bewaard gebleven halfjaarlijkse staten van de hospitaalkas laten zien dat dit laatste in verschillende garnizoenshospitalen geregeld is voorgekomen. De batige gelden werden door de Raad van State in obligaties belegd en aldus bewaard voor slechtere tijden, bijvoorbeeld wanneer een besmettelijke ziekte zou uitbreken ⁴⁴⁰). Ook werden zij wel aangewend om tekorten van andere hospitalen aan te vullen of om de hospitalen aan nieuw materiaal of een nieuw onderkomen te helpen ⁴⁴¹).

Voor het overige kon de bemoeienis van de Raad van State met de garnizoenshospitalen zich beperken tot het aanpassen en zonodig verlengen van contracten, of het aantrekken van een nieuwe aannemer. De aannemers voldeden in het algemeen goed. Slechts éénmaal leerden de door ons geraadpleegde bronnen dat een aannemer moest worden ontslagen wegens 'wangedrag' - de arme man was echter krankzinnig geworden en hij werd vervangen door zijn vrouw en zijn broer ⁴⁴²).

Misschien wijst het ontbreken van bezwaarschriften van aannemers erop dat de bestaande regelingen ook voor hen bevredigend waren. Van de zijde van de soldaten is in deze periode van drie decennia geen enkele klacht bewaard gebleven. Wel meldde eens een chirurgijn aan de Raad van State dat een van zijn soldaten, 'laboreerende aan eene carie aan de tuberositeit van 't Os Ischii, waarbij door resorptie van Etter-Stoffe eene febris lenta bijgekomen is' van de behandelend arts in het hospitaal te Maastricht, professor Vrijthoff, te weinig van de - zeer kostbare - 'Cortex Peruviani' (kinabast) had gekregen en ten gevolge daarvan bijna was overleden ⁴⁴³).

In 1784 eiste Jozef II, zoon van Maria Theresia, onder meer van de Republiek dat zij de Schelde zou openstellen ten behoeve van de onder zijn heerschappij staande Zuidelijke Nederlanden. De Republiek wees de Oostenrijkse eisen, welke de keizer desnoods met militair geweld dreigde door te zetten, met beslistheid af en bracht haar troepen in paraatheid. De Noord-Nederlandse bestuurders lieten het grensgebied in Staats-Vlaanderen onder water lopen, terwijl de forten aan de Schelde van een sterke bezetting werden voorzien ⁴⁴⁴). Onder de druk van de dreigende oorlog zag de Raad van State zich gedwongen zijn activiteiten ook op het gebied van de geneeskundige verzorging uit te breiden. In april schreef de commandant van de forten langs de Schelde aan dit college dat de oprichting van een hospitaal voor zijn soldaten dringend was gewenst ⁴⁴⁵). Enkele leden van de Raad reisden hierop naar Staats-Vlaanderen om de situatie ter plaatse in ogenschouw te nemen en een geschikte plaats voor een hospitaal uit te kiezen. Het door hen uitgebrachte rapport concludeerde echter 'dat men daar toe geen geschikte plaats ten platten lande heeft weeten aan de hand te geven, ten eerste omdat er nergens een convenabel gebouw gevonden wordt; ten tweede omdat de drie Landstreeken van Staats-Vlaanderen door Canaalen zoodanig van elkander zijn gescheiden, dat het transporteeren der Zieken, het welk maar over weinig veeren kan geschieden, met veel moeilijkheeden zoude zijn vergezeld.' Zij adviseerden derhalve evenals in 1702 maar te Sluis, Hulst, Sas van Gent en Bergen op Zoom om te zien naar geschikte gelegenheden 'tot berging van Zieken' ⁴⁴⁶).

De Raad volgde dit advies op en besteedde in de aanbevolen plaatsen vaste hospitalen aan ⁴⁴⁷⁾.

Een en ander verliep op de bekende wijze, de contracten verschilden slechts op ondergeschikte punten van die in het verleden. Vermelding verdient slechts dat de aannemer van het hospitaal te Bergen op Zoom aanvankelijk niet had begrepen volgens zijn contract ook gehouden te zijn tot de levering van de medicamenten. Uit een aanhangsel aan zijn contract blijkt dat, toen hem zijn vergissing duidelijk was geworden, hij de Raad van State alsnog bereid vond de oorspronkelijk overeengekomen aanneemprijs van tien stuivers met vier stuivers daags te verhogen:

Vermits de bovengemelde Aennemer Frans Steencamp van begrip is geweest, dat door het Land de nodige Medicoijnen souden worden betaalt en niet door hem Aenneemer, is op approbatie van Haer Edel Mogende nader gecontracteerd, dat aan hem Aennemer veertien stuijvers des daags zouden worden betaalt voor iedere Zieke of Gequetste, mits hij alle nodige Medicijnen volgens d'ordre van den Lande ook leveren en betalen moet.

448)

Tegen het eind van 1784 werden plannen gemaakt ook te Rotterdam en Gouda militaire hospitalen in te richten ⁴⁴⁹⁾. Bovendien vroeg de Raad van State aan 's lands doctoren, chirurgijn en apotheker om na te gaan welke uitrusting aanwezig was, en wat nog ontbrak om een veldhospitaal te kunnen opzetten ⁴⁵⁰⁾.

In de loop van het volgende jaar nam men zich bovendien voor om behalve te Rotterdam en Gouda, ook in Breda, Den Bosch, Steenberg, Geertruidenberg en 'in de Fransche Kerk te Oostburg' militaire hospitalen te vestigen ⁴⁵¹⁾. Tot een volledige uitvoering van deze plannen kwam het echter niet, daar men er in 1785 tenslotte toch de voorkeur aan gaf de door de keizer gestelde eisen voor veel geld af te kopen ⁴⁵²⁾.

Het bovenstaande toont aan dat de Raad van State met betrekking tot de medische voorzieningen voor zijn troepen op de kortstondige oorlogsdreiging van 1784-1785 reageerde op een wijze, welke haar nut reeds had bewezen in de vorige oorlog, die inmiddels al bijna een generatie geleden was gevoerd. De maatregelen en

plannen op het gebied van het hospitaalwezen ten bate van het in paraatheid gebrachte Staatse Leger volgden nog geheel de vroegere patronen.

Het incident bij Goerjanverwellesluis, twee jaar later, dat gevolgd werd door de komst van twintigduizend Pruisen, gaf evenmin aanleiding tot bijzondere militair-geneeskundige voorzieningen van de kant van de Raad van State. De enige sporen in de archieven van de Raad van State die wij van het verblijf der Pruisische troepen aantreffen, bestaan uit rekwesten van onder meer de regenten van het Groot Zieken Gasthuis te 's-Hertogenbosch en de aannemer van het garnizoenshospitaal te Maastricht, 'om dedomagement' te krijgen 'wegens de belangrijke schadens', die voortvloeiden uit het feit dat Pruisische militairen voor hun verblijf in de gasthuizen niet of te weinig betaalden ⁴⁵³).

Par. 2. De laatste jaren van de Republiek

2.1. Het eerste oorlogsjaar

Op 1 februari 1793 verklaarde de Franse Nationale Conventie, na de Oostenrijkse Nederlanden te hebben bezet, de oorlog aan Engeland en aan prins Willem V. Reeds twee weken later overschreden Franse troepen de landsgrenzen teneinde het in alle haast samengetrokken Staatse leger te verslaan vóórdat het hulp kon krijgen van andere mogendheden, met name van Engeland. Dit zou ongetwijfeld zijn gelukt - het Staatse leger verkeerde weer in een deplorabele toestand - als niet de Oostenrijkers de Fransen bij Neerwinden medio maart een gevoelige nederlaag hadden toegebracht, ten gevolge waarvan de invallers zich, nu in de rug bedreigd, uit de Republiek terugtrokken ⁴⁵⁴). De Staatse troepen konden toen worden ingezet bij het geallieerde optreden van Engeland en Oostenrijk, dat onder meer ten doel had de Fransen uit de Oostenrijkse Nederlanden te verdrijven. Onder bevel van de beide zonen van Willem V, de zogeheten erfprins Willem en zijn jongere broer Frederik, werd een leger van ongeveer tweeëntwintigduizend man naar de Zuidelijke Nederlanden gedirigeerd ⁴⁵⁵).

Ook bij het uitbreken van deze oorlog hield men zich aanvankelijk ten aanzien van de medische voorzieningen voor het veldleger in grote trekken aan de organisatievorm, die tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog had bestaan. Het eerste echelon vergde nu evenwel weinig aanvullende maatregelen. De chirurgijns-majoor die men in 1743 nog moest zien aan te trekken, waren nu immers vast aan de regimenten verbonden. Op voorstel van de prins beperkte men zich tot het aanstellen van een aantal fraters boven de gewone sterkte ten behoeve van de regimenten die te velde trokken, terwijl het salaris van de chirurgijns-majoor werd verhoogd tot een 'extra-ordinaris tractement', dat meer in overeenstemming werd geacht met de hogere eisen welke door de omstandigheden werden gesteld ⁴⁵⁶).

Met betrekking tot het tweede echelon, het hospitaal te velde, werd één week na de officiële oorlogsverklaring door de Raad van State aan 's lands doctoren en chirurgijn om advies gevraagd over een op te richten veldhospitaal ⁴⁵⁷). Op 21 februari was een 'memorie' met hun voorstellen gereed. De Raad volgde de aanbevelingen op en besloot op 4 maart een veldhospitaal op te richten 'voor de Troupes van den Staat gerekend op 10.000 man'. Dit hospitaal was hetzelfde van opzet als het veldhospitaal uit de Oostenrijkse Successieoorlog ⁴⁵⁸).

Eind april waren de voorbereidingen zover gevorderd dat men het personeel van het veldhospitaal kon opdragen met het materieel naar de Zuidelijke Nederlanden te vertrekken en in Gent de bevelen van Zijne Hoogheid af te wachten ⁴⁵⁹).

In de brief waarmee de Raad van State de erfprins van dit besluit op de hoogte stelde, werd tevens geschreven 'dat men begrijpt dat er ook een vast hospitaal noodig is'. De prins kreeg derhalve het verzoek alvast naar een geschikt gebouw om te zien en nadere voorstellen te doen betreffende 'verpleging, oppassing en alimentatie'. Een aantal contracten werd hem daarbij als voorbeeld toegezonden. Men hield kennelijk rekening met de mogelijkheid dat het noodzakelijk kon blijken het vaste hospitaal op korte termijn te verwezenlijken, want voor het geval dat het te veel tijd zou kosten 'Haar Edel Mogende dispositiën af te wachten', stond men de prins toe om 'provisieel' in overleg met de doctor te velde de nodige

voorzieningen te treffen ⁴⁶⁰⁾. Waarschijnlijk heeft de erfprins onmiddellijk na ontvangst van deze brief contact opgenomen met deze functionaris, dr. Verzijl Muilman ⁴⁶¹⁾. Want reeds drie dagen later informeerde de doctor bij de Raad van State of er al voldoende medicamenten, bandages en pluksel voorhanden waren voor het op te richten hospitaal ⁴⁶²⁾. In zijn antwoord deelde de Raad mede dat in het verleden de aannemer altijd de levering van zulke zaken op zich had genomen, maar dat men vernomen had dat de erfprins andere inzichten dienaangaande zou hebben ⁴⁶³⁾.

De inzichten van de prins worden duidelijk uit een concept-reglement voor de apotheker die bij het vaste hospitaal zou moeten dienen. Dit reglement was toegevoegd aan een brief van de prins van 16 mei uit het hoofdkwartier te Kortrijk ⁴⁶⁴⁾. Na advies te hebben ingewonnen bij 's lands doctoren, werd het reglement met een enkele wijziging reeds op 25 mei door de Raad aangenomen, de benoeming van de apotheker volgde kort hierop.

Uit de 'Conditieën waarop den apotheker Huizer het vaste hospitaal had aangenomen' blijkt dat de prins van mening was dat de aanneming van medicamenten niet langer aan de algemene aannemer behoorde te worden toevertrouwd, maar aan een vakman ⁴⁶⁵⁾. In het contract met de apotheker-aannemer werd vastgelegd dat hij de medicamenten op eigen kosten moest inslaan. 'Zonder dat hij verder nog eenig tractement of equipagegeld zal genieten', bestond zijn inkomen uit het winstpercentage, dat hij bij levering van geneesmiddelen mocht berekenen; de grootte ervan zou door 's lands doctoren en een 'taxateur' worden vastgesteld. Verder werd bepaald dat hij voor de medicamenten die aan het einde van de veldtocht over mochten zijn, geen vergoeding zou krijgen. Tegenover deze voor de apotheker-aannemer ongunstige voorwaarden stond de bepaling dat hij, ingeval zijn eigendommen door oorlogsgeweld werden bedorven of verloren gingen, door de Raad van State schadeloos zou worden gesteld of tenminste een tegemoetkoming zou ontvangen. Ook zou hij, indien de campagne korter dan een jaar mocht duren, een zekere vergoeding, eventueel in de vorm van een tractement gelijk aan dat van de apotheker van het veldhospitaal ontvangen. De dienstvoorschriften voor de apotheker van het vaste hospitaal bevatten naast een taakomschrijving die nauwelijks afwijkt van

eerdere instructies, de bepaling dat hij onder geen voorwaarde aandeel mocht hebben in de aanneming van het hospitaal zelf. De oprichting van het vaste hospitaal verliep niet erg vlot. Op een bericht van de doctor te velde, dat er nog altijd geen geschikte plaats voor het hospitaal was gevonden, antwoordde de Raad op 5 juni dat het door hem meegezonden concept-contract voor de aannemer van het hospitaal de goedkeuring geheel kon wegdragen 'waar ook niemand uit zijn qualiteit beter kon doen dan hij', maar dat men zo zoetjesaan wel graag de oprichting van het hospitaal gerealiseerd zag. Ten aanzien van de aanneming werd de vrees geuit dat gezien de duurte van levensmiddelen de aanneemprijs wel erg hoog zou komen te liggen. De doctor werd daarom aanbevolen 'ijverig te adverteeren in de couranten' teneinde zoveel mogelijk candidaten te bereiken en de concurrentie zo groot mogelijk te maken ⁴⁶⁶).

Drie weken later liet Verzijl Muilman weten dat een leegstaand klooster te Gent 'tot een hospitaal soude kunnen werden geoccupeerd', maar dat er dan dringend geld nodig was om het gebouw in bruikbare staat te brengen. Hij stelde voor het benodigde geld te lenen bij een plaatselijke bankier ⁴⁶⁷). De Raad van State reageerde niet erg enthousiast op deze voorstellen en liet weten er wel begrip voor te hebben dat enige ingrepen nodig waren om het pand geschikt te maken als hospitaal, maar dat het toch moeilijk 'sware reparatiën kon behoeven'. Dat zou wel erg duur worden, zeker wanneer het gebouw slechts korte tijd als hospitaal dienst zou doen, en de eigenaren het door de overheid daarin geïnvesteerde geld niet zouden willen terugbetalen ⁴⁶⁸). Enkele dagen later stelde Verzijl Muilman een andere oplossing voor. Hij had doctor Leurs, de tweede doctor te velde 'in bedenkinge gegeven' of men niet zou moeten trachten de keizerlijke commissaris of de regering der stad Gent tot het inzicht te brengen dat de bereidheid een gebouw voor de inrichting van een militair hospitaal beschikbaar te stellen tevens impliceerde dat dit gebouw in bruikbare staat verkeerde. De Raad, ongetwijfeld erkentelijk voor dit idee, besloot nu zijn 'plenipotentiaris minister bij het gouvernement der Oostenrijksche Nederlanden' op te dragen om de Oostenrijkse gouverneur, de magistraat van Gent, 'of daar hij sulks van den meesten vrucht sal oordelen', ertoe te bewegen het geld voor de reparaties te fourneren ⁴⁶⁹).

Wel zou de 'Staat der Nederlanden' alles bekostigen wat nodig was om het gebouw tot hospitaal in te richten, maar vanzelfsprekend kon 'hetgeen in alle gevallen toch moet geschieden als het stoppen der glazen en het wederopbouwen van de door baldadigheid vernielde schoorstenen en fornuizen', niet voor zijn rekening komen.

Inmiddels had de Raad wederom een brief van Verzijsl Muilman ontvangen, waarin de doctor mededeelde dat tot dusver slechts twee personen op het project hadden ingeschreven. Deze beiden, de Gentenaren J. de Cuyper en P. Bertrand, hadden aangeboden het hospitaal gezamenlijk aan te nemen hetzij tegen een verpleegprijs per patiënt per dag, variërende naar rato van het aantal opgenomen patiënten, hetzij tegen een vergoeding van duizend gulden per jaar voor ieder van hen beiden; het land zou in het laatste geval alle benodigdheden moeten leveren. Het tweede voorstel werd echter weer ingetrokken, blijkbaar verwachtten de aannemers méér dan duizend gulden per jaar te kunnen verdienen ⁴⁷⁰). Nadat De Cuyper de zaak persoonlijk in Den Haag was komen bespreken, werd met beiden een overeenkomst aangegaan, die in beginsel niet van vroegere contracten afwijkt ⁴⁷¹). Niettemin zijn enkele ondergeschikte punten het vermelden waard. Hoe soherp de inschrijvers calculeerden, blijkt wel uit hun offerte: wanneer het aantal patiënten per declaratieperiode onder de zevenhondervijftig lag, zouden zij een verpleegprijs van tien stuivers per dag berekenen. De verpleegprijs zou negen en een halve stuiver bedragen als het aantal patiënten tussen de zevenhonderdvijftigen twaalfhonderdvijftig bedroeg en negen stuivers als het groter dan twaalfhonderdvijftig zou zijn. De bepaling dat de overheid zich het recht voorbehield een andere aannemer aan te trekken ingeval het hospitaal naar elders werd verplaatst, wijst er op dat veel belang werd gehecht aan een goede bekendheid van de aannemer met de locale omstandigheden.

Tot nog toe waren er, in vergelijking met vijftig jaar eerder geen essentiële vernieuwingen doorgevoerd in de medische voorzieningen voor het leger. Anders was slechts dat de geneesmiddelenvoorziening van het vaste hospitaal afzonderlijk werd uitbesteed en wel aan een vakman. In oktober werd echter een resolutie aangenomen, waarin de geneeskundige behandeling van officieren nader werd geregeld. Op de eenentwintigste van de maand meldde een commissie

onder voorzitterschap van de thesaurier-generaal aan de secretaris van de Raad van State haar bevindingen over de geneeskundige verzorging van officieren in vroeger tijden. Men was tot de slotsom gekomen dat voor deze groep nooit voorzieningen waren getroffen,

maar dat in tegendeel dezelve daarin op eigen kosten hebben moeten voorzien, waarschijnlijk voor zooveel zulks verkozen gebruik makend van de regimentschirurgijns terwijl in de instructies der doctoren die aangesteld wierden, gevonden werd een artikel, dat zij naar het waarnemen van het hospitaal hunne practijk mogen exerceeren, bij officiers en andere, die zich buiten het hospitaal bevinden, en aan de apothecar te velde bij zijn instructie gepermetteerd wordt medicamenten voor zijn privé en zijne kosten mede te nemen om te distribueeren en te verkoopen.

De commissie was van mening dat 'er eene hardigheid in gelegen is' dat soldaten van volledige medische hulp werden voorzien voor vier stuivers daags, maar de officieren 'in de kosten die zij deswegen moeten supporteeren niet werden tegemoet gekomen'. Uit het vervolg van de resolutie blijkt dat het de Staten van Gelderland, het geweest waaruit vanouds de meeste officieren afkomstig waren, zijn geweest die bij gelegenheid van hun 'consent ... in de laatste petitie van den oorlogelast' de aandacht op deze onrechtvaardigheid hadden gevestigd ⁴⁷²). Waarschijnlijk hadden de Gelderse Staten tevens voorgesteld de hospitalen ook geschikt te maken voor het opnemen van officieren, want de thesaurier en de secretaris merkten in hun bericht op

dat het egter niet wel doenlijk zijnde de hospitalen zoodanig in te richten dat daarin officieren van allerlei rang behoorlijk konden werden verpleegd en verzorgd, zij geen ander middel om dezelve in die kosten te supleteeren wisten voor te slaan, dan dat gezorgd wierde dat dezelve voor niet konden hebben het gebruik van doctoren en chirurgijns en zoo ook de noodige medicamenten ...

Hierop besloot de Raad van State 'tot soelaas van de officieren die gedurende den dienst te velde ziek of gequetst raken' dat zij in het vervolg gratis gebruik konden maken van de diensten van

legerartsen, chirurgijns en apothekers te velde; op hun beurt zouden dezen aan het eind van de veldtocht hiervoor van overheidswege een aanvullende vergoeding ontvangen. Wat de verpleging van officieren betreft, zou worden getracht in de nabijheid der hospitalen 'tegen modique prijzen logementen te verschaffen zonder dat de eigenaren van de huizen daar iets tegen konden doen, of meer dan een redelijke prijs vorderen' ⁴⁷³).

2.2. Het reglement van 1794

- nieuwe opzet van het hospitaalwezen

In de 'Grote Oorlog', de Negenjarige Oorlog en de Spaanse Successieoorlog ging men telkens na enige tijd over tot een critische beoordeling van het geneeskundige apparaat. Ook nu beraadde men zich, toen in 1794 de oorlog een vol jaar gaande was, opnieuw over de gebreken die zich in de praktijk hadden voorgedaan. In januari bracht de stadhouder 'ter Vergadering gecompareert zijnde' de leden van de Raad van State op de hoogte van het voorstel van zijn zoon de erfprins, 'in deszelfs qualiteit van Commandierend Generaal van de Armée', om de militaire hospitalen 'alleen maar bestaande uit Soldaaten dewelke gewoon zijn onder de discipline te zijn, het Opzigt en goede Ordre' aan officieren toe te vertrouwen. Een hoofdofficier met 'twee Capiteins en vier Subalterne Officieren' zou moeten worden belast met de 'directie' over alle hospitalen; hij zou steeds moeten handelen in overleg met 's lands doctoren. De 'militaire directeur van de hospitalen' zou er voorts voor moeten zorgen dat de soldaten hun passen en reisgeld kregen. Tevens moest hij erop toezien dat alleen ongeneeslijk zieke en zwaar gewonde soldaten naar de 'depots' werden afgevoerd en dat herstelden zo spoedig mogelijk naar hun onderdeel werden teruggezonden. De hem toegevoegde officieren zouden in de afzonderlijke hospitalen toezicht hebben te houden op het ordentelijk gedrag van patiënten en personeel. Dit voorstel werd door de Raad van State ter bestudering voorgelegd aan de leden die zich in het bijzonder met militaire zaken bezighielden, om na overleg met Zijne Hoogheid daarover een rapport uit te brengen ⁴⁷⁴).

Ook Verzijl Muilman had intussen niet stil gezeten en op 30 januari een plan 'ter inrichting van de hospitalen van de armée van den Staat' aan de secretaris van de Raad van State ter hand gesteld ⁴⁷⁵). In dit voorstel, waarbij de doctor zich waarschijnlijk heeft laten inspireren door de ontwikkelingen die zich in de jaren zeventig in de Franse geneeskundige dienst hadden voorgedaan, pleitte hij voor verdere differentiëring van de militair-geneeskundige zorg te velde en voor afschaffing van het systeem van aanneming ⁴⁷⁶).

Het concept-reglement van Verzijl Muilman werd reeds op 17 februari door de Raad van State goedgekeurd en in gedrukte vorm verspreid onder al degenen die in de hospitalen een taak zouden krijgen ⁴⁷⁷).

In het reglement werd bepaald dat voortaan in beginsel drie hospitalen zouden worden 'aangelegd', te weten 'een Veld- of Ambulant Hospitaal' voor tweehonderd patiënten, 'een Vast Veld Hospitaal' dat aan vierhonderd man en een 'Groot Hospitaal' dat aan zeshonderd patiënten plaats zou bieden. De plaats van deze drie hospitalen moest zodanig worden gekozen dat het eerste zich zo dicht mogelijk bij het hoofdkwartier te velde zou bevinden, het tweede op een afstand van vijf à zes uren, en het derde op 'twaalf à vijftien uren' opdat 'het eerste op het tweede en het tweede op het derde zig zal kunnen ontlasten'. Zonodig kon in één der provinciën of in de generaliteitslanden nog een vierde hospitaal worden geplaatst 'waar in zich de drie boven gemelde in geval van overladinge, of by het eindigen van den Veldtocht zouden kunnen ontlasten'.

Het voorstel van Verzijl Muilman om het 'aannemen' van hospitalen af te schaffen 'uyt hoofde der inconvenienten, aan welke de verzorging der Hospitalen by wyze van aanneeming onderhevig is', en de hospitalen voortaan te laten bedienen door vanwege het land aangewezen personen, werd door de Raad van State eveneens aangevaard.

De leiding der gezamenlijke hospitalen kwam in handen te liggen van 'een Doctor en een Chirurgijn en Chef over de Hospitalen van de Armée van den Staat, aan welke zal zyn gedemandeerd de zorg en toezicht over de gemelde drie Hospitaalen in het generaal'.

De drie hospitalen stonden elk onder leiding van een 'dirigerende doctor'.

Aan het veldhospitaal waren 'van primo januari tot ultimo december' behalve de doctor en chef die tevens als dirigerende doctor optrad, de volgende personen verbonden:

2 doctoren

1 premier chirurgijn

3 hospitaalchirurgijns

6 aide-chirurgijns

2 fraters en

1 apotheker.

Bij het vaste hospitaal dienden:

1 dirigerende doctor

2 doctoren

1 premier chirurgijn

2 hospitaalchirurgijns

6 aide-chirurgijns

3 fraters en

1 apotheker.

De medische staf van het groot hospitaal tenslotte bestond uit:

1 dirigerende doctor

3 doctoren

1 premier chirurgijn

2 hospitaal chirurgijns

4 aide-chirurgijns

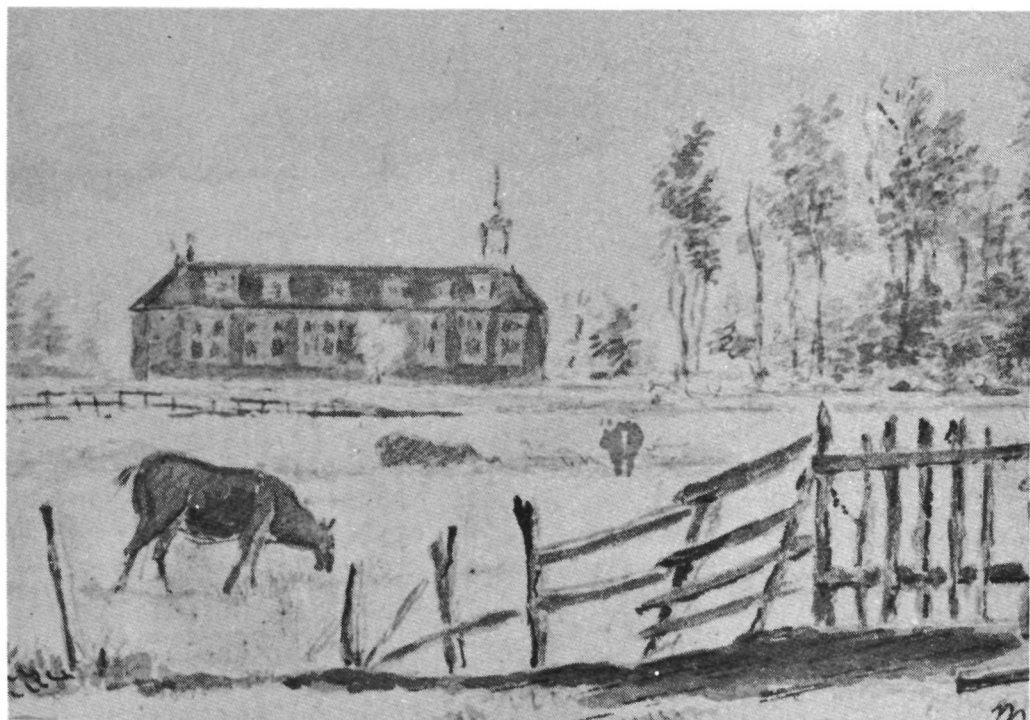
4 fraters en

1 apotheker.

- taak en bevoegdheden van de verschillende functionarissen

De belangrijkste functies waren die van de doctor en de chirurgijn 'en chef', die tezamen de 'opperdirectie' voerden.

Volgens hun instructie waren zij alleen verantwoording schuldig aan de Raad van State en aan de commanderende generaal. Wanneer het veldleger in staat van paraatheid werd gebracht, kozen zij de gebouwen uit waarin de hospitalen konden worden ondergebracht, lieten zij deze naar behoren inrichten en verdeelden het personeel over de verschillende posten. In tijd van oorlog was hun

plaats in beginsel het veldhospitaal, blijkbaar werd deze instelling nog steeds als het centrum van de geneeskundige verzorging te velde beschouwd.

In de 'instructie voor de dirigerende doctoren van 's lands legerhospitalen' werd vastgelegd dat deze artsen, teneinde gemakkelijk bereikbaar te zijn, hun verblijf in de nabijheid van hun hospitaal moesten kiezen. De eerste of dirigerende doctor had de leiding over het hospitaal met al zijn personeel. Bij diens afwezigheid trad de 'oudste in dienst en praktijk' in zijn plaats. De andere doctoren waren uitsluitend belast met de zorg voor de patiënten. Zij dienden die te 'visiteeren, zonder uitzondering twee maal daags ... hoofd voor hoofd, zulks somers om zeven en om zeventien uur en swinters om acht en om zestien uur'.

Zij werden door de eerste doctor verdeeld over de verschillende zalen, 'wel verstaande dat hij zelf ook iets zal nemen'.

Werd in vroegere instructies steeds bepaald dat de chirurgijns zich moesten houden aan de aanwijzingen der doctores, in deze instructie leest men voor het eerst dat de doctores van hun kant ook 'het advies der chirurgijns in ernstige overweging moeten nemen'. Dit illustreert dat de kloof tussen de doctores medicinae en chirurgijns inmiddels minder diep was geworden, een ontwikkeling die - zoals bekend - zich ook in de burgermaatschappij in de loop van de achttiende eeuw heeft voltrokken.

Eenzelfde geest ademt de bepaling dat de chirurgijns 'in cas van verschil' het recht hebben een algemeen consult van alle aanwezige doctores en chirurgijns te eisen en te doen stemmen over de te volgen behandelingsprocedure. Dergelijke 'revues', waarbij de gehele medische staf van het hospitaal aanwezig behoorde te zijn, werden ook gehouden wanneer zware operaties zoals 'panboringen' in overweging werden genomen. Het besluit of er al dan niet zou worden geopereerd, werd genomen 'naar meerderheid van stemmen'.

De instructie voor de chirurgijns was niet alleen bedoeld voor de ~~premiers~~ chirurgijns en de hospitaalchirurgijns, maar richtte zich ook op de aide-chirurgijns en de fraters. Niet langer verplicht om in te wonen, mochten zij zich op een bekende plaats in

de nabijheid van het hospitaal vestigen, vanwaar zij steeds terstond opgeroepen zouden kunnen worden. Alleen met toestemming van de dirigerende doctor of de eerste chirurgijn mochten zij zich van hun kwartieren verwijderen. De eerste chirurgijn droeg de verantwoording voor de patiënten, hetgeen onder meer inhield dat hij na het 'doen van de verbanden' de ziekenzaal moest rondgaan om te zien of geen patiënten 'door leggen ... teneinde de schromelijke gevolgen daaruit voorkomende, bijtijds tegen te gaan'.

Uit het voorschrift dat de aides van tijd tot tijd aan een andere chirurgijn moesten worden toegevoegd 'opdat zij door de verschillende handelwijzen te meerder kundigheid bekomen', blijkt dat het de bedoeling was in deze hospitalen ook chirurgijns op te leiden. Deze intentie blijkt eveneens uit de bepaling dat 'de premiers chirurgijns zig niet te gering mogen agten bij het verbinden der Spaansche vliegen nu en dan tegenwoordig te zijn en toe te zien of dit articul wel behandeld wordt', alsook uit het voorschrift dat de premier chirurgijn en de hospitaalchirurgijns verantwoordelijk waren voor het gedrag van de aides en fraters. Deze laatsten werden niet altijd voor de meest aantrekkelijke werkzaamheden ingeschakeld. Zij moesten 'Clisteren', 'appliceren' en 'des noods ook zich laten gebruiken voor het transporteren van patiënten en hospitaalgoederen. Het behoorde voorts tot de taak van de eerste chirurgijn ervoor te zorgen dat 'bij schielijk voorkomende gevallen' steeds een speciale kist met 'zwachtels en gecombineerde verbanden, compressen, pluksel, werk, etc. ...' gereedstond.

Aan hun instructie is een lijst toegevoegd van 'zak-instrumenten', die de chirurgijns steeds bij zich moesten hebben. Voor de fraters ging het slechts om een schaar, een spatel, een koertje met lancetten om ader te laten en vier scheermessen. De aide-chirurgijns hadden minder scheermessen bij zich, daarentegen wel een korentang en pincet, een holle sonde, een stilet, een 'porte pierre', een rechte en een convexe bistourie, een 'apostematielancet', een 'Engels sleutel of pelicaan' naar verkiezing en een 'kiezentang'⁴⁷⁸). De premier chirurgijn beschikte bovendien over een 'fijne incisieschaar', 'een stilet met een

meningo-phylax' en een 'dito met een oog voor het doorhalen van een seton' 479).

Voor het eerst wordt in deze organisatie een regeling voor een 'geneeskundige hospitaalwacht' aangetroffen - een interessante ontwikkeling als men bedenkt dat inwonende artsen in burger-ziekenhuizen pas in de negentiende eeuw hun intrede deden. Aan de hospitaalwacht werd bij toerbeurt deelgenomen door een chirurgijn en een of twee aides of fraters. Zij verbleven 24 uur achtereen in het hospitaal en werden 'chirurgijns du jour' genoemd. De instructie voor de chirurgijn du jour en zijn aides licht ons nader in over de werkzaamheden van de hospitaalwacht:

Het werk van den Chirurgijn du jour met zijn aides zal zijn:

1. De plaats aan den Hospitaalmeester aan te wyzen, waar de inkomende Zieken en Gekwetsten zullen gebragt worden, op dat zwaare Gekwetsten eene enkele Kribbe bekomen, en de besmettende Zieken, als Venerische, Schurftige, of eenige andere, van de overige afgescheiden worden.
2. Het waaken bij zwaare Gekwetsten, zoo 'er gevaar van Bloedstortinge, of zwaare toevallen aanwezig is.
3. Zorge te draagen, dat het Verband, en al wat daar toe behoord, by iedere Visitatie, in een behoorlyke order, en goeden voorraad voorhanden zy.
4. Toezien dat het geordonneerde in al de Zieken-Zaalen, en al wat daartoe behoord, het zy Aderlatinge, Spaansche Vliegen, Clisteeeren en het nathouden der Beenbreuken &c. behoorlyk ten uitvoer gebragt werde.
5. Van alle zwaare toevallen, en het inbrengen van Gekwetsten of Zieken, die dadelyk hulp vereissohen, aanstonds aan den Doctor du jour, en de Premier-Chirurgyn, rapport te doen.
6. De Naamen en Rang der inkomende nauwkeurig op te neemen, en die aan den Contrarolleur te bezorgen.
7. Zorge te draagen, dat de zindelykheid in de Zieke-Vertrekken en berooking en het lugten, behoorlyk onderhouden word en geschiede, ook dat de Zieken door de Hospitaals-Knegts wel behandelt worden.
8. Zy zullen geduurende den tyd van hunne Hospitaals-Wacht

hun tyd tot geen Spel hoe ook genaamt misbruiken, maar die ten nutte van de Lyders of hun zelve besteeden, op boete van drie guldens Hollandsch, telken reize te verbeuren, en welke van hun maandelyks inkomen, ten voordele van het Hospitaal, afgetrokken worden.

Afgezien van deze dienst had iedere chirurgijn met de hem toegevoegde assistenten een bepaald aantal eigen patiënten te behandelen.

In elk van de hospitalen werd door de Raad van State een apotheker aangesteld. Deze had zich te verzekeren van de assistentie van een tweede apotheker en, afhankelijk van de grootte van het hospitaal, van twee, drie of vier knechts. Het loon van deze assistenten kwam voor zijn eigen rekening, evenals hetgeen tot 'de bereiding, bewaaring en uitlevering der Geneesmiddelen behoord, gelyck ook het transport'.

De apothekers kregen bij aanvang van de veldtocht twee-, drie- en vierduizend gulden op hand, al naar gelang zij het veld-, het vaste veld- of het grote hospitaal zouden bedienen. Hiervoor kochten zij zelf medicamenten in. Elke zes weken zonden zij hun rekening 'met matige winst' in bij de Raad van State. Deze provisie vormde hun enige bron van inkomsten. Alleen de apotheker van het veldhospitaal ontving wanneer zijn hospitaal op transport was en hij dientengevolge geen medicijnen kon leveren, een daggeld.

Bovendien genoten alle apothekers vrijdom van belasting. Ook werd hun eventuele schade aan de apotheek ten gevolge van oorlogsmolest door de Raad vergoed. Verder vermeldt de instructie nog dat het toedienen van lavementen eveneens deel uitmaakte van hun taak.

Werden de termen 'intendant' en 'hospitaalmeester' in de Oostenrijkse Successieoorlog door elkaar gebruikt voor een en dezelfde functionaris, van nu af aan verwijzen zij naar verschillende ambtsdragers. De intendant was belast met de dagelijkse leiding in het hospitaal en hield de kas bij, hij was alleen verantwoording verschuldigd aan de dirigerende doctor van het hospitaal waaraan hij was verbonden. De hospitaalmeester zag erop toe dat

de hospitaaldienst naar behoren verliep. Hij kocht de nodige provisie in en stelde de contracten op voor de levering van 'bier, brood, vleesch, groenten en drooge eetwaren'. Dit alles in opdracht van de intendant, wiens aanwijzingen en opdrachten hij 'naar alle redelijkheid' had te volgen. Het was hun gezamenlijke taak een kok en een koksmeid of 'onderkok' aan te trekken, alsmede een aantal 'meijden of waschters' en een ziekenoppasser per twintig zieken. Verder hielden zij gezamenlijk toezicht op de verpleging en voeding der patiënten. Een apart voorschrift 'voor hoe het eten zal zijn ...' laat zien dat groenten thans een belangrijker plaats in de menage innamen dan tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (zie bijlage X).

De taakomschrijving van de 'contrarolleur' verschilt niet duidelijk van die uit de vorige perioden. Ook hij was onderworpen aan de orders van de doctoren. Hij woonde in het hospitaal, waar zijn belangrijkste taak bestond uit het bijhouden van de patiënten-administratie en het toezicht op inkomsten en uitgaven. Verder hield hij 'aanteekening van alle Hospitaalsmeiden, Knechts en Ziekenoppassers zoo van derselver getal, als van den tyd van derselver Dienst ... om by het betaalen der Bodelonen door den Intendant dezelve te verifieeren'.

Tenslotte bevat het reglement enige hygiënische voorschriften. Bij het aanleggen der verbanden was 't noodzakelijk dat warm water en een spons klaarstonden om de 'ontrek der wonden' schoon te maken alvorens deze opnieuw werden verbonden. Met klem werd erop gewezen dat gebruikte pleisters, 'wieken' (= watten) en verbanden nimmer op de grond mochten worden geworpen, maar door de hospitaalknecht in emmers met water moesten worden verzameld. Alle ziekenzalen moesten 's morgens om half zes worden gereinigd, gelucht en gerookt, bij welke gelegenheid ook alle 'potten uitgeworpen' en 'gespoeld' moesten worden. Na de visite en het verbinden werd dit alles herhaald en werden ook de 'secreeten' gereinigd. Nadrukkelijk werd voorgeschreven dat het bed van een gestorvene of van een patiënt die van een besmettelijke ziekte was genezen, zorgvuldig gereinigd en van een verse strozak moest worden voorzien. Ook aan de persoonlijke hygiëne werd veel aandacht besteed: de zieken kregen elke ochtend water om zich te

wassen en als zij daar zelf niet toe in staat waren, werden zij door de 'hospitaalbediendens zelve' gewassen. De patiënten dienden regelmatig verschoond te worden, en wie zelf geen schone kleding bij zich had , ontving deze van het hospitaal.

Aan het slot van dit reglement van Verzijsl Muilman kwam men terug op het eerder door de erfprins gedane voorstel om de hospitalen onder een 'militaire directie' te plaatsen. De Raad van State bepaalde nu dat daartoe een hoofdofficier, door Zijne Hoogheid te benoemen, en 'eenige Capiteins en Subalterne Officieren, tot zoodanig getal, als de omstandigheden zullen vorderen' werden aangesteld. Duidelijk werd naar voren gebracht dat het niet de bedoeling van de prins of van de Raad van State was de medische staf in de hospitalen onder militair toezicht te plaatsen, maar alleen een betere discipline in de hospitalen te bewerkstelligen. Uitdrukkelijk werd in de instructie voor de hoofdofficier gesteld dat het 'huishoudelyk zoo wel als het geneeskundig bestuur gedemandeerd' bleven aan de doctores en chirurgijns, aan wie ongeregelheden over de behandeling moesten worden gemeld. De hoofdofficier en zijn over de diverse hospitalen verdeelde ondergeschikten moesten ervoor zorgen dat steeds een schildwacht bij het hospitaal op post stond om te voorkomen dat soldaten zonder verlofbriefje, of andere onbevoegden binnen zouden komen. Ook hadden de officieren er op toe te zien dat herstelden na hun ontslag 'langs den kortsten weg terug keeren naar hunne Corpsen in de Armée of wel na de Depots', liefst in groepjes die, voorzien van passen, reisgeld, kousen en schoenen, eenmaal per week vertrokken. Ten behoeve van het transport van patiënten of hospitalen moest de militaire directie een gewapend escorte leveren. Tenslotte rustte op deze officieren de verplichting wekelijks de commanderende generaal en maandelijks de Raad op de hoogte te brengen van de gang van zaken in de hospitalen 480).

- uitrusting

Aan het reglement en de instructies zijn enige materiaallijsten toegevoegd. Lijst 1 somt de 'fournitures' op die voor de legerhospitalen nodig werden geacht. Lijst 2 vermeldt de chirurgische

instrumenten die in de hospitalen aanwezig dienden te zijn. Opmerkelijk is dat noch naar aard, noch naar aantal, onderscheid gemaakt wordt voor wat betreft de verschillende hospitalen. Deze lijst is in grote lijnen op dezelfde wijze samengesteld als die van het instrumentarium van het veldhospitaal van vóór 1793. Er was echter rekening gehouden met recente ontwikkelingen op medisch gebied, zoals blijkt uit de toevoeging van 'een tabaksclisteerspuit van Geschner' ten behoeve van de reanimatie - een onderwerp dat in de eeuw van de Verlichting grote belangstelling genoot - en 'vier copglazen met luchtpomp'. Niet langer worden in de lijst vermeld algemene instrumenten zoals scharen, sondes, pincetten, spatels, lancetten en cauteria, omdat die nu in het permanente bezit waren van de verschillende chirurgijns.

- de nieuwe voorzieningen in bedrijf

De gevolgen van het nieuwe beleid bleven niet uit. Eén van de aannemers van het vaste hospitaal te Gent, P. de Cuyper, schreef op 1 maart 1794 aan de Raad van State dat hij vernomen had dat de hospitalen in het vervolg van 's landswege van personeel zouden worden voorzien. Hij vroeg daarom of hij niet in aanmerking kon komen voor één van de nog openstaande intendantsplaatsen. Bovendien zou hij gaarne zien dat de overheid de door hem aangeschafte 'noodwendigheden en fouritures tot verschooning en voeding der Lijders noodig' overnam ⁴⁸¹). De investeringen van de aannemer waren niet gering geweest. In een advies, dat de dirigerende doctor van 's lands groothospitaal aangaande het tweede gedeelte van De Cuyper's verzoek aan de Raad van State uitbracht, raadde hij de overheid aan de inventaris over te nemen voor f 15.500,- Hollands en de Gentse aannemer daarenboven de overeengekomen f 4.000,- schadeloosstelling te geven voor de 'uitgaven en verschotten in den voorleden jare door hem suppliant gedaan' en nog eens f 7.000,- voor door hem geleverd bier en brood ⁴⁸²). Het advies werd maar gedeeltelijk opgevolgd, want enige dagen later kwam men met de aannemer overeen dat de overheid diens materiaal voor f 15.500,- zou overnemen, maar dat daarmee dan ook alle andere 'pretensiën ... geextingueerd' zouden zijn ⁴⁸³).

In overeenstemming met de ontwikkelingsgang die zich in het

reglement aftekent, werd het in deze periode steeds minder gebruikelijk soldaten op te nemen in de burgergasthuizen. Dat de gasthuizen ook van hun kant het opnemen van zieke militairen meer en meer als ongewoon gingen beschouwen, blijkt uit een rekwest dat de regenten van het Armengasthuis te Sluis op 19 maart 1794 aan de Raad van State zonden. Hierin beklagden zij zich erover dat bij een 'retraite van de armée' op bevel van de magistraat veertien zieke en gewonde soldaten het gasthuis waren binnengebracht, ondanks de aanwezigheid van een militair hospitaal te Gent. De magistraat had de erfprins hierop wel gewezen, maar deze had geantwoord dat opneming te Gent door omstandigheden niet mogelijk was geweest, zodat men de zieken maar 'provisioneel' naar het Armengasthuis had verwezen ⁴⁸⁴).

Als het leger niet kon terugvallen op een van de militaire hospitalen, was men gedwongen gebruik te maken van geïmproviseerde hulphospitalen ⁴⁸⁵). De prins van Nassau-Weilburg, 'bevelhebber van de Troupes in het Land van Cadzand', deelde in juli 1794 aan de Raad van State schriftelijk mede dat de chirurgijn-majoor van het tweede regiment Oranje-Nassau op zijn verzoek naar een geschikte plaats voor een hospitaal was gaan omzien en dat deze daarbij zijn oog op de kerk van Oostburg had laten vallen. In overleg met de kerkmeesters was hij na bezichtiging tot de conclusie gekomen dat op het 'Choor der Kerke' zeer goed soldaten konden worden verpleegd, 'zulks zonder nadeel voor het gebouw zelf en de uitoefening van de Godsdiens' ⁴⁸⁶).

Ook in deze tijd bleven de militaire hospitalen uitsluitend bestemd voor militairen in strikte zin. Hun vrouwen en kinderen werden er niet in toegelaten. Dit kon, zoals onder meer blijkt uit een notitie die de burgemeester van Houthem begin maart van het jaar 1794 maakte, tot treurige incidenten leiden: 'op heden is alhier binnen Houtum een sergant gearreviert by sig hebbende agt zieke voor het 's Lands Hospetael, en ook een zieke vrouw met dry kleijne Kinders waar van den man al eenegen teyt heeft in 's Lands Hospetael ziek geleegeen ...' Toen het hospitaal weigerde de vrouw op te nemen, trok de sergeant met de vrouw en kinderen op een hem door de burgemeester ter beschikking gestelde kar naar Maastricht. Maar na een halve dag lang vruchteloos ge-

probeerd te hebben de vrouw aldaar ergens onder te brengen, zond hij haar met een briefje weer naar Houthem (zie bijlage XI). De hospitaalmeester weigerde echter andermaal de vrouw en haar kinderen de toegang. Pas 'naar dat de Kaar twee uren in den avond op straat gehouden hadde in seer grote Reegen en onweder' en de burgemeester persoonlijk de hospitaalmeester had moeten bewegen de ongelukkigen tenminste zolang op te nemen totdat een andere oplossing zou zijn gevonden, konden de niet-militaire patiënten in het hospitaal worden opgenomen ⁴⁸⁷).

Of het nieuwe apparaat in de practijk beter functioneerde dan het oude, is niet te zeggen, temeer daar het slechts een kort bestaan was beschoren. Het veldhospitaal, dat op 25 maart 1794 naar Namen was gezonden om aldaar verdere orders van de erfprins af te wachten, werd, waarschijnlijk in verband met de voorgenomen mars naar Parijs, in april verplaatst naar de Abdij van Vicogne, tussen Valenciennes en St. Amand ⁴⁸⁸). Enige maanden later moest het met de zich terugtrekkende troepen naar Lembeek in Oost-Vlaanderen worden verhuisd, alwaar het met het vaste veldhospitaal werd 'geconiuigeert' ⁴⁸⁹).

Kort daarop werd het onder druk van de optrekkende Fransen naar Breda overgebracht, terwijl het leger bij Baarle zijn tenten op sloeg. Vervolgens werd het in korte tijd nog enkele malen verplaatst, naar Heusden, Oudenbosch, Geertruidenberg en Batenburg ⁴⁹⁰). Reeds half augustus werd het ambulante hospitaal opgeheven: blijkbaar omdat het, nu de erfprins een groot deel van het veldleger over een aantal vestingen en steden had verdeeld, van weinig nut meer kon zijn ⁴⁹¹). Gegevens die enig licht zouden kunnen werpen op de dagelijkse gang van zaken in het veldhospitaal, werden helaas niet gevonden. Details als het in mei aan de Raad van State gerichte verzoek van de intendant, de hospitaalmeester en de controleur, om op staatskosten iedere dag een halve fles wijn te mogen gebruiken 'ter conservatie van de gezondheid', daar zij gedurig op de ziekenzalen aanwezig moesten zijn, zeggen weinig over het effect van de nieuwe voorzieningen ⁴⁹²).

Ook wat betreft het vaste veldhospitaal konden zeer weinig bij-

zonderheden worden gevonden over het feitelijk functioneren. Begin mei berichtte de 'dirigerende doctor' aan de Raad van State dat hij met nijpend plaatsgebrek te kampen had ⁴⁹³). Op zijn klacht dat een 'militair detachement' node ontbrak, antwoordde de Raad van State dat hij zich daarvoor tot de hoofd-officier over de hospitalen, majoor Schneider, moest wenden ⁴⁹⁴). Zeker is wel dat de toestand in het vaste veldhospitaal soms veel te wensen overliet. Op 7 juli rapporteerde de 'dirigerende doctor' uit Lier dat de voorzieningen in het hospitaal zo gebrekkig waren dat hij de patiënten om 'seditieus verloop' te voorkomen, had moeten beloven dat zij de bijdrage van vier stuivers in de verpleegkosten niet zouden hoeven te betalen ⁴⁹⁵). Opmerkelijk is dat het vaste veldhospitaal veel vaker van standplaats veranderde dan het ambulante hospitaal, dat toch juist op verplaatsing was ingesteld. Aan het eind van de campagne zond het personeel van het vaste veldhospitaal dan ook een rekwest aan de Raad van State, waarin het vroeg om verhoging van tractement. Dit was lager dan dat van hen die in dienst van het veldhospitaal stonden, 'waarschijnlijk omdat hetzelfde aan meerder plaatsverwisseling zou zijn onderhevig'. In het besluit van de Raad van State om aan het verzoek te voldoen, valt op dat ook de 'Huysvrouw' van de hospitaalmeester een toelage werd toegekend wegens geleden ontberingen ⁴⁹⁶). Bij de val van de stad Binche viel ook het vaste veldhospitaal in Franse handen ⁴⁹⁷). De controleur had, schandelijk genoeg, zich beijverd 'aan de Franschen de nagelaaten goederen' aan te wijzen ⁴⁹⁸).

Het groot hospitaal werd volgens een op 25 maart door de Raad van State genomen besluit ondergebracht in het even buiten Maastricht gelegen klooster van St. Gerlach. Medio april meldde de dirigerende doctor Van Meurs dat het wel twee- tot drieduizend gulden zou vergen om het klooster als hospitaal geschikt te maken. De Raad van State was evenwel niet bereid dit bedrag te fourneren, daar het college er rekening mee hield dat het klooster slechts korte tijd zieke soldaten zou hoeven te herbergen ⁴⁹⁹). Het hospitaal heeft inderdaad niet lang bestaan. Op 6 juni kreeg Maastricht opdracht zich in staat van verdediging te brengen ⁵⁰⁰). Reeds begin juli vroeg Van Meurs bij het nade-

ren der Franse troepen, aan de Raad van State of hij ingeval de stad zou worden belegerd, zijn patiënten naar het gasthuis van Rotterdam of naar het gasthuis te Dordrecht zou mogen overbrengen ⁵⁰¹). Laatstgenoemd gasthuis diende sinds 13 juni als 'overloophospitaal' ⁵⁰²). Stellig mede naar aanleiding van deze brief, stelde de secretaris van de Raad twee dagen later voor 'nu de hospitalen dicht bij de grenzen der Republicq geetablieerd zijn' en het aantal patiënten 'int teegenwoordige seizoen merkelyk toenemen' het pesthuis te Rotterdam, dat in de vorige oorlog ook als zodanig was gebruikt, als centraal opvangcentrum te laten fungeren ⁵⁰³). Dit voorstel werd blijkbaar aanvaard. Reeds twee weken later liet Van Meurs uit St. Gerlach weten dat zijn hospitaal niet langer voor de vijand veilig was, en stelde hij voor het naar Rotterdam over te brengen ⁵⁰⁴). De beslissing van de Raad heeft hij kennelijk niet afgewacht, want reeds op 28 juli werd andermaal een brief van hem ontvangen, thans met de mededeling dat het hospitaal zes dagen tevoren door hem was opgeheven en dat hij over zeven dagen met zijn patiënten te Rotterdam hoopte aan te komen ⁵⁰⁵).

Met het overbrengen van het groot hospitaal naar het pesthuis op Feyenoord werd een begin gemaakt met de centralisatie van de militaire hospitalen. Plannen daartoe moeten al vóór het opbreken van het groot hospitaal hebben bestaan. Ook de erfprins voelde wel voor een dergelijke centralisatie. Hij stelde voor ook het te Geertruidenberg gelegen vaste veldhospitaal en het ambulante hospitaal dat zich te Breda bevond, beide naar Feyenoord over te brengen ⁵⁰⁶). De Raad wees zijn voorstel voorlopig van de hand, maar beraadde zich wel over het aantal loodsen dat bijgebouwd zou moeten worden om het hospitaal een capaciteit van 13 à 1400 bedden te geven ⁵⁰⁷). Toen zes dagen later uit het veldleger het bericht werd ontvangen dat het veldhospitaal was opgeheven, besloot men de daarin nog verblijvende patiënten naar Feyenoord over te brengen ⁵⁰⁸). IJverig ging men aan het werk om het hospitaal uit te breiden. Op 20 augustus liet de oppasser van 's lands magazijnen weten dat hij 100 tweepersoons- en eenpersoonsmatrassen, 100 strozakken voor één persoon en 50 voor twee personen, alsmede 100 kribben naar het hospitaal had laten

brengen. Daar dit aantal ontoereikend bleek te zijn, had hij vervolgens nog eens 100 tweepersoons- en 50 eenpersoonsmatras-
sen, 400 stozakken voor twee en 200 voor één persoon gestuurd,
benevens een grote partij kleding en beddegoed ⁵⁰⁹). Op die
zelfde dag zond de Raad 'twee legerpredicanten' en een 'brand-
spuyt met zijn toebehoren'. Vijf dagen later deelde de secre-
taris ter vergadering mede dat bij 'een Negociant op het oude
Muyderplein bij de Blaauwbrug aan de Amstel' een partij van
'1000 gemaakte hembden, 700 lakens, 2200 linne mitsen en 15
paillassen a twee man met de peluwen teegen een redelijk mindere
prys als anderszints door het Landt betaald word, zoude te be-
komen zijn'. De opzichter van 's lands magazijnen kreeg opdracht
de goederen te gaan bekijken en deze na goedkeuring aan te ko-
pen ⁵¹⁰). Tegen het einde van augustus was de uitbreiding van
het hospitaal zover gevorderd dat aanzienlijk meer patiënten
konden worden opgenomen.

Toen 's lands doctoren op 25 augustus voorstelden om het vaste
veldhospitaal op te heffen en het personeel en materiëel in te
zetten op Feyenoord, antwoordde de Raad van State, dat het col-
lege niet 'gehaesiteert zoude hebben om in conformiteyt met
het voorstel te handelen' ware men niet van mening geweest dit
eerst aan de erfprins te moeten voorleggen ⁵¹¹). Toen laatst-
genoemde een gunstig advies had uitgebracht, werd op 8 september
besloten patiënten, personeel en materiëel naar Rotterdam over
te brengen, daar er nu op Feyenoord plaats genoeg was, en de om-
standigheden op dat moment geen 'intermediair hospitaal' ver-
eisten ⁵¹²). Wel werd de voorwaarde gesteld dat zo nodig op kor-
te termijn weer een vast veldhospitaal moest kunnen worden ge-
formeerd. Op 29 november viel het definitieve besluit 'alleen-
lijk het hospitaal op Feyenoord provisioneel in staat te houden
om bij continuatie een genoegzaam aantal lijders te kunnen ver-
zorgen'. 's Lands doctoren werd bij die gelegenheid verzocht
zich uit te spreken over de vraag hoeveel personeel er nodig zou
zijn om 900 à 1000 patiënten te verzorgen. Op 29 december boden
dezen de Raad van State een lijst aan van personeel, dat gere-
cruteerd was uit de verschillende, inmiddels opgeheven, hospi-
talen. Hierin worden behalve een dirigerend doctor genoemd:

een premier chirurgijn, vier hospitaalchirurgijns, zes aide-chirurgijns, zeven fraters, een intendant, een hospitaalmeester en een controleur. Reeds enkele weken later verschenen de Fransen in Rotterdam en eisten ligplaats in het hospitaal voor een aantal 'met schurft bezette' soldaten. De majoor Schneider berichtte de provisonale regering desgevraagd dat er plaats genoeg was, maar dat hij toch wel graag zou zien dat patiënten met deze besmettelijke ziekte afgezonderd van de andere patiënten werden verpleegd. In overleg met de dirigerende doctor werden de Fransen op 3 februari 1795 ondergebracht in houten loodsen bij het hospitaal. Of hierna nog veel overleg gepleegd is bij het overnemen van het hospitaal door de Fransen, is zeer de vraag. Twee maanden later ontving de magistraat van Rotterdam een brief van Bellaunay, commissaris van oorlog, waarin deze mededeelde dat zes- à zevenhonderd zieke soldaten moesten worden opgenomen, daar zij anders bij burgers zouden worden ingekwartierd ⁵¹³).

Par. 3. Besluit

In dit hoofdstuk werd de periode besproken vanaf de Vrede van Aken tot aan de val van de Republiek.

Na het eindigen van de Oostenrijkse Successieoorlog bleef voor het eerst in de geschiedenis van het Staatse leger ook in vreedstijd een geneeskundig apparaat van enige omvang bestaan. Het werd gevormd door de aan particulieren aanbestede garnizoenshospitalen en door de regimentschirurgijns. Anders dan voorheen gebruikelijk was, werden laatstgenoemden na het sluiten van de vrede niet meer afgedankt. Een placcaat van 1752 verbeterde hun status en positie zodanig dat het voor heelmeesters van niveau aantrekkelijk werd als regimentschirurgijn dienst te nemen.

Toen het in 1793 wederom tot een gewapend conflict met Frankrijk kwam, ging men aanvankelijk geheel op dezelfde wijze te werk als tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog. Maar ook in deze oorlog werd, nadat men een jaar lang op de oude voet was voortgegaan, behoefte gevoeld aan verbetering van de militair-geneeskundige voorzieningen. De wijzigingen,

die vooral door toedoen van de erfprins van Oranje en van Dr. Verzijl Muilman tot stand kwamen, lijken te zijn geïnspireerd door ontwikkelingen in het Franse leger, waar omstreeks 1770 de aanneming van hospitalen was afgeschaft en de opgenomen patiënten onder militaire discipline waren geplaatst.

Hadden tijdens de vorige oorlog de termen 'vast hospitaal' en 'vast veldhospitaal' dezelfde betekenis gehad, nu werd onder vast veldhospitaal een nieuwe instelling verstaan die tussen het groot en het veldhospitaal instond en daarom ook wel 'intermediair' hospitaal werd genoemd.

De geneeskundige dienst te velde kwam in deze oorlog weer onder leiding te staan van een doctor en een chirurgijn 'en chef'. De medische verantwoordelijkheid in de hospitalen werd in handen gelegd van 'dirigerende doctores' en 'premiers chirurgijns'. De bestaande hiërarchie werd verder uitgebreid met 'hospitaalchirurgijns' en 'aide-chirurgijns'. De opgenomen soldaten werden onder toezicht gesteld van enige troepen-officieren. De aanbesteding van hospitalen werd afgeschaft wegens de vele 'inconveniënten'. Voortaan werden militaire intendanten belast met de volledige zorg voor de dagelijkse gang van zaken in de hospitalen.

Zo voltrokken zich in de laatste jaren van het bestaan van de Republiek veranderingen die de ontwikkelingsgang voltooiden van een bijna volledig op diensten van de burgerij steunende organisatie naar een echte geneeskundige dienst in eigen beheer.

SUMMARY

The subject of this study is the development of medical care in the military force of the Seven United Provinces. This army came into being during the second half of the sixteenth century when the Low Countries rose in revolt against the Spanish government, a rising that resulted in the so-called Eighty Years' War (1568-1648). During the first years of the Revolt of the Low Countries several small armies existed side by side. William the Silent went to war with mercenaries that for the greater part were paid by himself and his family. As the Provinces were liberated each of them just as well took troops into their service, while likewise the States General raised an army when they assembled at Brussels in 1576 on their own authority.

Not until Maurice of Nassau, second son of William of Orange, had become stadtholder of five Provinces in 1589, a communal and centrally governed army came into existence. Together with his cousin, William Louis, stadtholder of Groningen and Friesland, he set up a well-trained and well-equipped army, capable of making head against the hitherto much stronger Spanish forces. The Eighty Years' War was mainly a siege-war, taking place for the greater part in the Northern Netherlands.

Within a quarter of a century after the war with Spain a war broke out again in 1672, with France this time. It lasted with shorter and longer intermissions until 1795. During the first war with France the army was modernized by William III and adapted to the exigencies of a war in the field. From 1673 all wars on land in which the Republic participated, were waged outside its boundaries, mainly in the Southern Netherlands, the battle-field of Europe. Only in the last war with France (1793-1795) the seat of war was shifted again to the territory of the United Provinces.

In the course of this period many official bodies have concerned themselves with the military medical care, often in good cooperation with the Council of State which from of old was charged with the execution of the military policy.

Chapter I describes medical attendance in the Habsburg and Spanish armies, the best organized forces in Europe during the sixteenth century. Then follows a study of the organization of medical care in the period preceding the appearance of Prince Maurice of Nassau. Attention was mainly directed to the army of Holland, the leading Province, and that of the States General. No data could be obtained regarding medical attendance of the troops of William of Orange.

With regard to medical attendance in the army of Holland it could be ascertained that it rested on quite a different principle than that of the Spanish King's armies. The Spaniards who already had a military medical service in the time of Ferdinand of Aragon, maintained such a service also in the Netherlands, complete with field-hospital and permanent hospital. The rebels, on the other hand, never being far from a city, used the facilities that were already on hand in the cities. Agreements were reached with the town surgeons concerning the treatment of the sick and wounded. The provincial authorities took care also that soldiers could be admitted to the cities, where they were nursed in 'seeckere huysen' (certain houses), which could be made ready to this end, or in the municipal hospital. In order to spread the military patients as efficiently as possible over the cities of Holland repartitions were drawn up by the States of Holland fixing the number of sick and wounded that each city was to admit. A special official was charged with the execution of this measure. Transport preferably took place by water.

The rebels felt little need of setting up a medical service in the army itself. In Amsterdam the so-called Soldatengasthuis was established by the magistrate in 1586-1587, because the city was reluctant to admit soldiers to the civil hospital and, moreover, the new building could be used as a pesthouse or 'bayert' in the future. Unlike its name and unlike the Spanish Hospital at Mechlin this institution was no part of a military medical service in a narrower sense.

The costs attending medical treatment by the municipal surgeons were borne by the authorities, admission to the hospital was paid by the soldier himself: nursing fees were deducted from his pay.

Medical attendance in the army of the States General was organized in the same way. The sick and wounded were put up in cities in the Southern Netherlands, all situated on water. Prince William personally

drafted a list of cities that had to take up soldiers. This list included a statement of the number of beds each city was to provide. The 'superintendent', a military official comparable to the 'Spitalmeister' in the Habsburg armies, arranged the transport and lodging of the sick and wounded. Costs were borne in part by the States General, in part by the patient himself, and in part by the soldiers collectively via duties on wine and beer.

Chapter II describes the time of Maurice and Frederick Henry, his half-brother who succeeded him in 1625. No essential changes were introduced with regard to medical attendance during the famous army reforms of the years 1580-1590. Apparently the existing form of assistance was judged adequate, as long as the war for the greater part was waged in the Northern Netherlands. The somewhat richer sources of information on this period give the impression that the sick and wounded were given much attention. Soldiers were preferably taken care of in the municipal hospitals. In some cities the magistrate even set up a special hospital for military patients. Moreover, from the seventeenth century onwards, the authorities partook in the nursing-fees. Although the greater part of military medical attendance remained outside the army, yet provisions in the army itself were improved in some respects. The number of doctors and surgeons seems to have increased. Furthermore, for the first time one hears of an apothecary with a well supplied dispensary. Transport of the wounded by own army vessels or civilian skippers was accompanied now by surgeons, if possible.

Within 25 years after the Peace of Münster (1648) the Republic became involved in a long series of wars with France. Chapter III discusses the period 1672-1713, in which 'la guerre de Hollande' (1672-1678), the Nine Years' War (1688-1697) and the Spanish War of Succession (1701-1713) took place. These wars have mainly been waged outside the boundaries of the Republic, in the Southern Netherlands. At this time a number of essential changes were made in the organization of medical attendance, as a consequence of which the responsibility for the sick and wounded became more and more a matter of the army itself.

During the first war with France initially the old system was in use. Serious problems arose with regard to medical attendance after the army withdrew behind the 'water-line'. As we know from a report by

the Utrecht professor William van der Straten, the troops were afflicted with diseases that here and there became epidemic in character. This has probably been the occasion for the stadtholder William III and the States of Holland to occupy themselves intensively with the military medical aid. In 1673 they issued a regulation regarding the military medical aid, which was adopted by the central government. The fact that these regulations were focussed on assistance within the army itself is intimately connected to the transition of the war of defence into a war of offence in the meantime.

In this army much attention was given to the presence of sufficient medical personnel. The regulations for the first time show the picture of a clear hierarchy. Apart from two doctors-general and two surgeons-general, who, at least, have never been mentioned before under these titles, one hears for the first time of regimental surgeons. These were called surgeons-major from then on. With the assistance of company-barbers they treated the sick and wounded soldiers, in so far as they were not hospitalized, making use of field-chests, which had been issued to all regiments. The importance that was attached in the changed circumstances to a sufficient number of capable surgeons is also manifest in regulations that were issued in 1674 and 1677. Moreover, the campaigns of the stadtholder into the South were occasion for the establishment of a hospital that could follow the army into alien territory. This institution disposed of an own medical staff as well as an administrative and nursing staff. A quartermaster was responsible for the finances and held a patient-administration. An other official took care of the nursing of the patients, made purchases and supervised the kitchen and equipment. Finally, mention should be made of the hospital's own dispensary. One can thus distinguish henceforth two echelons viz. the regimental surgeons and company-barbers on the one hand, and the field-hospital on the other. The third echelon that could offer definitive aid was, as before, the municipal hospital.

More and more the central authorities concerned themselves with the treatment of its soldiers in the civil hospitals. In some garrison-towns doctors were posted and charged with the supervision of the treatment of the soldiers in the hospital. In 1680 the Council of State established at Maastricht for the benefit of the garrison even

a military hospital in a narrower sense, that was to take over the traditional duties of the civil hospital. This hospital was managed by a collector ('ontvanger'), a military official who was responsible only to the governor of the city. It had at its disposal a doctor and a surgeon who were in full employ of the hospital, which was not the case in any civil hospital at that time. Costs were defrayed by some sort of sick-fund system that seems to have been applied at 's Hertogenbosch at the same time.

During the Nine Years' War in Brussels the so-called great-hospital was established, for the benefit of the troops in the field and with a view to taking over partly the tasks of the civil hospitals. In this manner a military-medical apparatus was created, consisting of three sections, capable of giving more or less independent medical assistance also outside the territory of the Republic.

The field-hospital and the great-hospital were narrowly attuned to each other and in terms of organization even formed a unit. The field-hospital was always placed as closely as possible to the headquarters of the army and formed the centre of the medical service in the field, whence medical assistance was coordinated. Its first quartermaster and medical staff, in consultation with the military authorities, saw to close and harmonious cooperation between the several sections of the military medical apparatus. The great-hospital's task was the final treatment and nursing of the patients. The quartermaster of the great-hospital therefore was lower in rank than the one of the field-hospital, but the hospital-master of the great-hospital was higher in rank than the one of the field-hospital. It is remarkable that nevertheless only five hospital orderlies were employed in the great-hospital, only two more than in the field-hospital.

A private carrier took care of the transport of the field-hospital. The army itself arranged the transport of patients to the field-hospital and from there to the great-hospital.

We are being informed about the conditions in the great-hospital by the account of J. Hulft, the 'resident' at Brussels, and G. Bidloo, the well-known anatomist. The latter made many tours of inspection in the Southern Netherlands by order of the States General.

During the Spanish War of Succession the contracting-system was introduced, without doubt out of practical considerations. This system

already existed in other branches of military service. The problem of making provisions at short notice for unknown duration and for often strongly fluctuating numbers of patients seemed to be best met by putting the material - and sometimes medical - care into the hands of persons who were locally in good repute. Moreover, the contracting-system had the advantage that a hospital could be closed down as soon as the need for it no longer existed, without entailing great financial consequences. The authorities, moreover, were released from the obligation of making long-term investments which would bear fruit only for a limited period.

Finally, an important development in this period is the introduction of an examination for candidate regimental surgeons in 1711.

Further details concerning the military-medical apparatus as it developed in the last quarter of the seventeenth century can be found in Chapter IV, which discusses medical attendance during the War of the Austrian Succession (1740-1748). No essential changes took place in the medical apparatus during this period. It became better regulated. Instructions, directions and especially agreements for the contracting of hospitals in this period elucidate many particulars regarding medical attendance in practice. The flexibility of the organization seems to have increased at this time, since several permanent hospitals were substituted for the great-hospital. Amount and location were continually adapted to the circumstances. The number of surgeons and 'fraters' (lay brothers) - their assistants - could likewise be adjusted to the demands. Their numerical strength increased yearly.

There existed neither a doctor-general nor a surgeon-general in this period, because these were appointed only when the Republic was officially in a state of war, which was, remarkably, not the case in this war.

The contracting-system that had been introduced during the Spanish War of Succession was upheld unchanged, although according to an expert eye-witness like Samuel de Monchy, who had served as doctor in the field during the War of the Austrian Succession, a thing or two could be found fault with.

Chapter V is concerned with the period 1748-1795. After the conclusion of the War of the Austrian Succession for the first time in the history

of the Republic's army a medical apparatus of some proportion remained in existence also in a time of peace. It consisted of the garrison-hospitals that were put out to contract to private persons, and the regimental surgeons. Unlike former occasions the latter were not disbanded after the Peace of Aachen. An edict of 1752 improved their status and position so much, that it became more attractive for surgeons of some standing to enlist as regimental surgeon.

When it came to an armed conflict again with France in 1793 proceedings were initially the same as in the War of the Austrian Succession. But in this war too the need was felt to improve the military medical provisions. The changes came about especially through the efforts of the heirprince of Orange (the eldest son of stadtholder William V) and of Dr. Verzijl Mulman. They seem to have been inspired by developments in the French army, where the system of contracting hospitals had been abolished about 1770, and where the patients had been placed under military discipline. During the previous war the meaning of 'permanent hospital' and 'permanent field-hospital' had been the same, but now by 'permanent field-hospital' was meant an institution standing between the field- and the great-hospital, and therefore was sometimes called intermediate hospital. Medical service in the field came under the management again of a doctor and surgeon 'en chef'. The medical responsibility in the hospitals was entrusted to 'dirigerende doctores' and 'premiers chirurgijns'. The existing hierarchy was further extended to hospital surgeons and 'aide-chirurgijns'. The admitted soldiers were placed under the supervision of some officers. Due to its inconveniences the contracting-system was abolished. From now on military intendants were charged with the full care of the daily hospital affairs. Thus changes were made during the last years of the Republic's existence which completed the process of growth of an organization that was almost totally dependant on the services of civilians, to a true medical service under own control.

N O T E N

INLEIDING

- 1) Journal van Anthonis Duyck, LXXIX-LXXXIII.
- 2) Wijn, Het krijgswezen, 127-131.
- 3) Schulten, Het leger, 62-65.
- 4) Over Van Onsenoort zie Spoelstra, Dr. Antonius Mathijssen, 290-301, alsook Daniels, Antonius Gerardus van Onsenoort, in: Biogr. Lex., IV, 430-431.
- 5) Van Dommelen, Geschiedenis der militaire geneeskundige dienst; Romeyn, Onze Militair-Geneeskundige Dienst.
- 6) Vgl. Fontaine, De Raad van State, 144-189 en 282-287, eveneens Fruin, Geschiedenis der staatsinstellingen, 197-203.
- 7) Kann, De militie, p. 51. Zie ook Poelhekke, De "Grote Vergadering", 225-248 en Fockema Andreae, Staats- en rechtsleven, 61-76.

HOOFDSTUK I

- 8) Verdoorn, Arts en oorlog, I, 66-85.
- 9) Garrison, Notes, 84-87.
- 10) Vgl. De Meyer, Analectes, 39-40, alsook Ludeking, Levensberigten, 563-565.
- 11) Verdoorn, Arts en oorlog, I, 61-63. Zie ook Haberling, Verwondetenfürsorge.
- 12) Beyaert, De militaire evolutie, 550-573.
- 13) Garrison, Notes, 101-102; Verdoorn, Arts en oorlog, I, p. 136.
- 14) Garrison, Notes, 95-97.
- 15) Leonhart Fronsperger of Freundtsperger werd geboren in Ulm. Hij overleed in dezelfde stad in 1575. Van jonge af diende hij in het leger. Tijdens de oorlogen met de Turken krom hij op tot "Feldgerichtsschultheitzen". Vgl. Jähns, Geschiehte der Kriegswissenschaften, I, 548-555.
- 16) "Breune": wrschl. difterie, een ziekte die in het leger veel voorkwam. Vgl. Grimm, Deutsches Wörterbuch, II, p. 325, alsook Fossel, Handbuch, II, 865-878.

"Ruhr": oorspronkelijk elke vorm van diarree, later vooral dysenterie.
Vgl. Grimm, Deutsches Wörterbuch, VIII, 457-458; Fossel, Handbuch, II, 828-835 en Ackerknecht, Geschichte der Krankheiten, 42-45.

- 17) Fronsperger, Kriegsbuch, das dritte Buch, fol. LIII^F.

- 18) Een bekende 16e eeuwse arts die een tijd lang in het leger diende, was Volcher Coiter of Koyter, door Van Dommelen als de eerste met naam genoemde legerarts van Nederlandse afkomst bestempeld.
Hij werd geboren te Groningen in 1534. Op eenentwintigjarige leeftijd vertrok hij naar Italië en zette nooit meer voet op vaderlandse bodem. Na een aantal jaren aan de universiteiten van Perugia en Bologna verbleven te hebben, werd Coiter stadsarts te Neurenberg. In 1575 trad hij in dienst van Johan Casimir van de Palts en nam de medische verzorging van diens leger tijdens een veldtocht naar Frankrijk op zich. Tenminste één motief om aan deze gevaarlijke onderneming deel te nemen was volgens een van Coiters oudste biografen, Johann Schenck von Grafenberg "ut corporum dissecandorum occasione abstrusorum morborum penetralia cognosceret". Zie Herrlinger, Volcher Coiter, 44-46; Garrison, Introduction, p. 233, alsook Nuyens, De laatste tien jaren van Volcher Coiters leven, 125-131.

- 19) Zie ook Fröhlich, Die Militärmedizin, p. 72.

- 20) Voor een bibliografie zie Fröhlich, Zur Bücherkunde der militär-medicinischen Wissenschaft.

- 21) Fronsperger, Kriegsbuch, das dritte Buch, fol. LIII^V. Zie ook Heizmann, Military sanitation, 281-300.

- 22) Meerbeeck, Le service sanitaire, 479-493.

- 23) Van Autenboer, De eerste stichting van het Spaanse Gasthuis, 99-108.

- 24) Zijn instructie: A.R.A. Brussel, Papiers de l'état et de l'audience, inv.nr.1397⁴.

- 25) Paulus Marstaller, "Kriegsdienstman und jungst gewester obrister Veltschreiber", geeft in zijn Kriegsbestallung der Niederlanden (1599) een "Vertzaignus aller Bevelshaber so in dem Veltspital dienen/mit sambt iren Besoldungen". Hierin worden behalve Don Francesco de Umara en zijn "Secretarius" genoemd: een "Hoffmaister", vier "Caplans", vier "doctores medicinae", een "obrister Veltscherer oder Balbierer", zeven "Veltscherer", zes "Mitgehilffen oder Diener der Veltscherer",

een "obrister Siechenmaister mit noch 7 andern",
 een "Apodegger",
 een "Guardaroba der alles im Huett hat",
 een "Spenditor",
 een "Rentmaister oder Rechenmaister",
 "ainer der die Khranckhen visidiert",
 "ein anderer der alle Sachen so ausserhalb des Spitals fürfallen verrichtet",
 een "Pfortner oder Mürhüter",
 "drei Pöckhen" (bakkers),
 "fünff Khoche" met vier "Jungen",
 "6 oder 7 Weiber, die ordinari im Hausz allerlai Zeug washen",
 "4 Jungen so im Hausz dienen",
 "3 Jungen so alles was im Hausz bewaren",
 "15 Fuerleith welche des Spitals Sachen fuerrendt",
 "1 Schmits Jungen" en
 "4 Jungen so die Wägen helfen warten". (Oest.Nat.Bibl. Codex 8905)

- 26) Van Meerbeeck, l'Hôpital Royal, 81-125. Zie eveneens Buurman, Het Spaanse leger, 22-24.
- 27) Parker, The army of Flanders, 167-169.
- 28) Van Hulzen, Van opstand tot oorlog, 7-8.
- 29) Vgl. Wijn, Het Noord-Hollandse regiment, 235-261.
- 30) St. L., I, 18-19.
- 31) Fruin, Tien jaren, 75-77.
- 32) Uijterschout, Beknopt overzicht, 17-31. Zie verder ook Teubner, Der Feldzug Wilhelms von Oranien, passim.
- 33) Schimmel, Von dem Scharmützel, 138-161.
- 34) Wijn, Het krijgswezen, 489-491; Presser, De Tachtigjarige Oorlog, I, 74-75.
- 35) De blokkade van Zalt-Bommel, 1-27.
- 36) Schimmel, Von dem Scharmützel, 154-155. Zie eveneens Kruyzen, De Mookerheide en haar schansen, 166-167.
- 37) Persoonlijke mededeling van Dr. J.A. Schimmel, gemeentearchivaris te Nijmegen.
- 38) Fruin, Tien jaren, 46-47.

- 39) Res. R. v. St. 20 okt. 1586.
- 40) Res. St. Gen. 27 sept. 1582, A.R.A., Arch. St. Gen., inv.nr. 9, fol. 100^r.
Over Anjou: Riemsdijk, De griffie, 3-7.
- 41) Res. St. v. Holl. 18 sept. 1574.
- 42) Res. St. v. Holl. 10 dec. 1574. Zie ook: St. L., I, 141.
- 43) Een pond Vlaams (à 20 schellingen van 12 groten) = 6 gulden. Vgl. Enno van Gelder, Nederlandse munten, 266-267.
- 44) De chirurgijns die op ongeveer dezelfde basis in de diverse havensteden ten behoeve van de zeelieden van 's lands oorlogsvloot werden aangesteld, contracteerde men veelal voor langere tijd. Te Vlissingen verbond een zekere meester Gillis Borsselaere zich "om de cure van het gequetste bootsvolck, opte oorlochschepen dienende, en tot Vlissingen uytvarende" te doen voor een periode van zeven jaar. Overigens werden bij de vloot grotere tractementen uitbetaald.
Gillis kreeg voor de behandeling van de matrozen honderd pond Vlaams per jaar, zes maal zoveel dus als zijn Rotterdamse confrater voor de behandeling van zieke landsoldaten. Een andere chirurgijn, Jan Yebrandsz, werd te Amsterdam aangesteld als "ordinaris chirurgijn" van het Admiraliteitscollege op een tractement van driehonderd gulden per jaar. Zie Leuftink, De geneeskunde bij 's lands oorlogsvloot, p. 20.
- 45) Res. St. v. Holl. 23 febr. 1576.
- 46) Res. St. v. Holl. 7 sept. 1576.
- 47) Res. St. v. Holl. 18 sept. 1574.
- 48) Zie ook Van Andel, Chirurgijns, 101-102.
- 49) Res. St. v. Holl. 28 okt. 1574.
- 50) Res. St. v. Holl. 4 jan. 1577.
- 51) Vgl. Querido, Godshuizen en gasthuizen, 62-70.
- 52) Res. St. v. Holl. 15 dec. 1574.
- 53) Res. St. v. Holl. 22 juli 1586. Nog eens herhaald op 12 sept. 1587.
9 aug.
- 54) Res. R. v. St. 19 sept. 1586.

- 55) Res. St. v. Holl. 22 juli
9 aug. 1586. Over Van der Duyn konden geen biografische gegevens worden gevonden.
- 56) Res. St. v. Holl. 19 juli 1587.
- 57) Res. St. v. Holl. 12 aug. 1589. Over Maarten Schenck:Fontaine, De Raad van State, 171-180.
- 58) In Zeeland was Goes het centrum van waar de zieken en gewonden werden verdeeld. Vgl. St. L., I, p. 182.
- 59) Journaal van Splinter Helmich, 159-281. Zie ook Wijn, Een krijgsmansloopbaan, 18-19.
- 60) Res. R. v. St. 27 jan. 1586.
- 61) Een enkele keer werd van deze regeling afgeweken. Zo is in een resolutie van de Staten van Holland van 1 juli 1577 vastgelegd dat "omme redenen" de kosten op een aantal patiënten niet zouden worden verhaald.
- 62) Zie Oosterbaan, Het oude en nieuwe gasthuis, p. 283.
- 63) Fruin, Tien jaren, p. 43.
- 64) Fruin, Tien jaren, 42-46.
- 65) Dat de Raad van State het standpunt van Holland deelde, of tenminste aanvaardde, kan men afleiden uit een resolutie van 15 aug. 1589 van dit college:
"... de Rade verstaat dat 't gene by Hollandt aan de selve soldaten (nl. van Schenck) sal te kost gelegd werden, om de selve te cureren, aan de selve sal strekken in mindering van haer quote".
- 66) Vgl. Enno van Gelder, Van opstand via vrede naar oorlog, 75-105, alsook Geurts en Janssen, Gelderland van 1566-1609, 106-119; eveneens Riemsdijk, De griffie, 3-7 en Geyl, Nederlandse stam, I, 252-256.
- 67) Een opsomming van de functies van de prins in het leger van Karel V: St. L., I, p. 10.
- 68) De Pater, De Raad van State, p. 24: "De voortdurende wisseling van personen en bovenal de gebondenheid der leden aan hun lastgeving waren er de oorzaak van, dat de zaken met den slakkengang werden afgedaan. De beraadslagingen kenmerkten zich vaak door ordeloosheid en het feit dat sommige leden, en dat nog wel uit den hoogsten adel, zich niet ontzagen smoordronken ter vergadering te verschijnen, geeft geen hoog denkbeeld van de tucht die daar overheerscht zal hebben".

69) Van Meteren, III, 154-155.

70) Res. St. Gen. 9 aug. 1578: "Monseigneur le Prince d'Orengé, déclare ... qu'il convient destiner certaines maisons es villes plus prochaines du camp, pour y traicter les malades et bleschéz".

71) Res. St. Gen., 11 aug. 1578 (A.R.A., Arch. St. Gen., inv.nr. 5, fol. 188^r: "... résolu, que tous soldatz qui seront blescéz et navréz en camp, seront entretenus aux frais et despens de la Generalité".

72) Res. St. Gen. 14 aug. 1578.

73) Res. St. Gen. 6 sept. 1578.

74) Japikse, R.G.P., 33, p. XV, noot 5. Over de griffier: Riemsdijk, De Griffie, 18-19.

75) Zoals gebruikelijk werd uit alle standen een vertegenwoordiger gekozen. De hertog van Oirschot, Richard de Merode, was afgevaardigde van de Brabantse adel. Welke van de pensionarissen als vertegenwoordiger van de stad Mechelen optrad, is onbekend. De proost van St. Bavo, Bucho van Ayta, die tevens diaken van Ieper was, trad op als vertegenwoordiger van de geestelijkheid van Vlaanderen. De pensionaris van Middelburg heette Jan van der Warcke. Hij was gedeputeerde van de Staten van Zeeland.

76) De instructie: Japikse, R.G.P., 26, 220-221. Het origineel: A.R.A. Brussel, Papiers de l'état et de l'audience 651, fol. 155.

77) Vgl. ook Res. St. Gen. 9 sept. 1578: n.a.v. een verzoek van een aantal burgers van Antwerpen staan de Staten-Generaal toe de zieken naar eigen goeddunken binnen dan wel buiten de stad te verplegen teneinde de stad niet te "pestiférer".

78) "Sur les VIII, IX et X, comme la désignation des villes est remise à Son Excellence et le Conseil d'Etat pour l'accomodement des blesséz et malades, aussey s'y délaïsse en eulx de pourveoir villaiges et aultres lioux pour les pestiféréz".

79) Res. St. Gen. 8 aug. 1578.

80) Van Meteren, III, p. 189.

81) Ibid.

82) Vgl. Res. St. Gen. 11 aug. 1578: "les Estatz Généraulx se sont conforméz a

l'avis de Son Excellence ... bien entendu que les fraiz et despens de l'entretenement des malades et blesschéz viendront à la charge de la Generalité".
(A.R.A., Arch. St.Gen., inv.nr. 5, f. 188^r)

83) Res. St. Gen. 10 sept. en 1 okt. 1578.

84) Res. St. Gen. 20 okt. 1578.

85) Res. St. Gen. 24 sept. 1578.

86) St. L., I, 26.

87) Meischke, Het terrein van het St. Pieters- of Binnengasthuis, 49-53.

88) Hellinga (Geschiedenis van het St. Pieters- of Binnengasthuis, 10-12) schrijft dat het Soldatengasthuis zijn ontstaan dankte "aan den bij Resolutie van 1585 aan Amsterdam opgelegden plicht tot het "Ontfanghen, cureeren ende accomodeeren der orancke ende gewonde soldaeten", die een paspoort konden toonen "van den Generaal Moutirz ..." ".

Hellinga verwacht hier de resolutie der Staten van Holland van 18 nov. 1585, waarin de regels voor de Engelse soldaten werden vastgelegd met de "repartitieresolutie" van 12 juli 1586.
9 aug.

Oosterbaan schrijft in zijn dissertatie (p. 222, noot 88): "G. Hellinga ... citeert deze resolutie niet alleen met spellingsafwijkingen maar met feitelijke onjuistheden. A.E. Leuftink verwijst in zijn dissertatie p. 17 naar de resolutie van de Staten van Holland, doch haalt in werkelijkheid het art. van Hellinga aan zodat bij hem dezelfde fouten aanwezig zijn". Ook Oosterbaan vergist zich: in zijn transcriptie is sprake van "den Generael Mouritz, ofte van den Capitein soo veel de Engelsche soldaeten aangaat ...". In de oorspronkelijke tekst ontmoet men echter "Nouritz", en dat ligt ook voor de hand, aangezien in deze resolutie niet prins Maurits maar Norrits of Norris, de Engelse legeraanvoerder bedoeld moet zijn.

Vgl. Ferguson, The Scots Brigade, I, p. 18. Zie eveneens St. L., I, p. 265.

89) Naar Hellinga, Een en ander, p. 97.

90) Berns, De gasthuizen van Amsterdam, 8-13.

HOOFDSTUK II

91) Schulten, Het leger, p. 90.

92) Vgl. Hahlweg, Die Heeresreform; Buurman, De legerhervorming; Oostreich,

- 93) Wijn, Onder het Vaandel, p.245.
- 94) Dam van Isselt, Prins Maurits' plakaten, 299-310.
- 95) Schulten, Het leger, p. 33.
- 96) Wijn, Het krijgswezen, 6-7.
- 97) Schulten, Het leger, p. 22.
- 98) Stevin, Castrametatio, p. 14.
- 99) G.P.B., III , 153-154. Poinoten tot goede observantie van verscheide saecken in 't leger . Zie ook Schulten , Het leger, p. 57.
- 100) Res. St. Gen. 8 okt. 1604.
- 101) Wijn , Het krijgswezen, 129-130.
- 102) Wijn, Het krijgswezen, 125-126. Zie ook Gudde, Vier eeuwen, 14-18.
- 103) Bax, Prins Maurits , p. 318.
- 104) Heinsius, Harangue funèbre , p. 41.
- 105) Moryson's reis, p. 276. Even waarderend liet zich John Evelyn "commissioner for sick and wounded" - de ambtenaar die in Engeland de zieke en gewonde soldaten en matrozen bij burgers onderbracht- over de medische verzorging van soldaten in de Republiek uit. Vgl. Verdoorn, Arts en oorlog, I , 91-93.
- 106) Een brief van de Staten van Zeeland aan prins Maurits d.d. 21 nov. 1601.
(A.R.A. , Arch. St. Gen. , inv.nr. 4901)
- 107) Geciteerd naar Van Schevichaven , Oud-Nijmeegens Kerken, 128-129.
Over een mogelijk verband tussen de aanwezigheid van soldaten en het uitbreken van de pest te Nijmegen , zie Welters , Van Diemerbroeck, 18-24.
- 108) Res. St. Gen. 29 okt. 1601.
- 109) Brondgeest, Bijdragen, p. 62 en 113-117.

- 110) Een zelfde regeling gold te Delft en te Gouda. Vgl. Oosterbaan, Het oude en nieuwe gasthuis, 224-225 en Bik, Vijf eeuwen, p. 570.
- 111) Vgl. Res. St. v. Holl. 25 april 1600: aangezien onder meer de steden Delft en Leiden "swaerigheyt maecken" over het opnemen van soldaten die de pokken hebben, wordt besloten deze patiënten voortaan uit de dienst te ontslaan.
- 112) Querido, Godshuizen, p. 13.
- 113) Van zulke boeken is een aantal bewaard gebleven, onder meer in Breda, 's-Hertogenbosch, Amsterdam en Zutphen. Zij verstrekken interessante inlichtingen over de herkomst der soldaten alsook over de duur van opneming en het sterftecijfer. Daar zij buiten ons onderwerp vallen, hebben wij deze en dergelijke vragen buiten beschouwing gelaten. Zie b.v. Wartena, Oude en nieuwe gasthuis, p. 30.
- 114) De Bordes, De verdediging van Nederland, p. 19, noot 4.
- 115) Res. St. v. Holl. 16 juli 1603. De bepaling dat kleding werd verstrekt bestond reeds eerder: in Amsterdam bevonden zich in 1601 een aantal soldaten in 't gasthuis, die weliswaar hersteld waren, maar "soo naeckt ende bloot" dat zij niet ontslagen konden worden. De Staten van Holland bepaalden toen dat zij voor maximaal 8 gld. van "Wambassen of Broucken, Neerhosen, Hoet, Schoenen of Hemden" voorzien moesten worden. (Res. St. v. Holl. 17 okt. 1601)
- 116) Res. St. Gen. 8 jan. 1597.
- 117) Hellings, Gasthuistoestanden, 97-108.
- 118) Res. St. Gen. 2 nov. 1601.
- 119) Een dergelijke dagindeling ook bij Leuftink, De geneeskunde bij 's lands oorlogsvloot, p. 58.
- 120) Vgl. een Res. R. v. St. d.d. 30 juni 1603: de stad Tiel wordt berispt, daar klachten binnenkomen over de medische behandeling van de soldaten.
- 121) Brondgeest, Bijdragen, p. 74.
- 122) Oosterbaan, Het oude en nieuwe gasthuis, 230-232.
- 123) Zie Pot, Een doktersrekening, alsook Leuftink, De geneeskunde bij 's lands oorlogsvloot, 60-61.
- 124) Vgl. Van Andel, Chirurgijns, 102-103, eveneens Bik, Vijf eeuwen, p. 569.

Soms was men echter ook welwillender: te Kampen besloot het stadsbestuur op 21 febr. 1641 Dr. W. Putius een extra beloning toe te kennen voor het vele en gevaarlijke werk dat hij ten behoeve van soldaten had gedaan. (G.A. Kampen, Oud Archief, inv.nr. 27, f. 27)

- 125) Brondgeest, Bijdragen, 73-76.
- 126) Schoute, Levensloop, p.71.
- 127) Querido, Godshuizen, 62-68.
- 128) Res. St. Gen. 26 juni 1604.
- 129) Schoute, Levensloop, p. 35.
- 130) Res. R. v. St. 7 juli 1590. Zie ook Res. R. v. St. 5 jan. 1593.
- 131) Hellings, Een en ander, 94-95.
- 132) Bik, Vijf eeuwen, p. 192.
- 133) Vgl. Brekelmans, Het Bredasche gasthuis, 161-176. In 1599 vermaakte een Bredase, Elisabeth Cornelis Fransendr. bij testament haar bezittingen aan een neef; na diens overlijden moesten ze overgaan aan "het sieck gasthuys binnen dese stadt Breda dan tertyt sijnde oft d'welk noch in toecomende tijden soude gesticht ende gemaect werden". Toen de neef in 1626 overleed, werd door de magistraat besloten een "sieck gasthuys" op te richten voor de "arme en crancke stedelingen".
- 134) G.A. Breda, Archief van het Oude Mannenhuis, inv.nr. 381.
- 135) Van Goor, Stadt en Lande van Breda, 137-138.
- 136) Alle gegevens betreffende het soldatengasthuis werden welwillend ter beschikking gesteld door dr. J. Hovy, gemeentearchivaris te Amersfoort.
- 137) De magistraatsresoluties doen vermoeden dat het hospitaal in 1627 nog maar kort bestond, vlg. o.m. 5 maart 1627 (de eerste die op het soldatengasthuis betrekking heeft) alsook 10 sept. 1627: "De regierders consenteren d'Heere outste schepenen ende raden om neffens de borgemeesteren te resumeren 't proiect van de schriftelijke conditiën, op huyden in den Raedt gelesen, belangende de regieringe van de Soldaeten Gasthuysen, in 't Convent van St. Aechten geëgrigeert". (G.A. Amersfoort, Oud Archief, inv.nr. 35)
Onzekerder nog dan de stichtingsdatum is het tijdstip van opheffing van het Soldatengasthuis. Volgens Van Bommel (Beschrijving, I, p. 368) zou het omstreeks 1637 niet meer hebben bestaan. Zeker is dat in 1640 een groot deel

van het St. Agathaklooster door het stadsbestuur werd verkocht aan enige Amsterdamse kooplieden, die er een lakenmanufactuur in vestigden.

- 138) Dit reglement is in de resolutieboeken van de magistraat niet ingeschreven. Wel vindt men het bij Van Bommel, Beschrijving, I, 363-369.
- 139) Brondgeest, Bijdragen, p. 62.
- 140) Ribbius, Medici, p. 624.
- 141) G.A. Breda, afd. IV-19, no. 16. (Fotografische reproductie van een origineel dat berust in het A.R.A. Brussel, Papiers de l'état et de l'audience, no. 2039¹)
- 142) Zie over conflicten tussen het gilde en militaire chirurgijns ook Schoute, Schets, 27-28.
- 143) Beide notulen: G.A. Nijmegen, Archief van het ambt der chirurgijns en barbiers te Nijmegen, inv.nr. 2, f. 2^r.
- 144) Archief van het ambt, inv.nr. 2, f. 2^v.
- 145) Archief van het ambt, inv.nr. 2, f. 166^{r-v}.
- 146) Archief van het ambt, inv.nr. 2, f. 167^r. Zie ook Hilde, Het chirurgijns-gilde, p. 30, eveneens Van Schevichaven, Penschetsen, p. 242.
- 147) Archief van het ambt, inv.nr. 3, f. 4^r.
- 148) Vgl. de ambtsbrief van het chirurgijns-gilde, die o.m. is ondertekend door E. de Mandeville, "Medicijn ordinaris der Stadt Nijmegen ende des Garnisoens der Hoog Moghende Heeren aldaer". (Archief van het ambt, inv.nr. 1, f. 1-3)
- 149) G.A. Nijmegen, "Raedtssignaat" 12 aug. 1636.
- 150) A.R.A., Arch. St. Gen., inv.nr. 7474.
- 151) Frederik van der Mye, De officio medici (1630). Dit werk werd in 1793 vertaald en bewerkt door C.G. Gröner en uitgegeven onder de titel Twee verhandelingen van Fredrik van der Mye.
- 152) Twee verhandelingen, p. 122. Zie ook Banga, 216-222.
- 153) Twee verhandelingen, p. 104.

- 154) Vgl. Res. St. Gen. 21 april 1603: "de swaerlycke gequetste ende zeer cranoke soldaten ..." moeten de stad verlaten " ... teneynde ... de gesonde soldaten niet te infecteeren".
- 155) Fleming, Oostende, o.m. p. 63 en p. 138.
- 156) Res. St. v. Holl. 5 okt. 1601, 5 nov. 1601 en 3 april 1604.
- 157) Fleming, Oostende, p. 377.
- 158) Ibid., 324-325.
- 159) Orlers, Warachtige beschrijvinghe, passim.
- 160) Res. St. Gen. 22 okt. 1586: De gedeputeerden te velde bezoeken de prins in het veldleger bij Deventer en brengen een instructie mee, waarin onder meer is vastgelegd dat de zieken uit het leger uit de Veluwe en het Overkwartier "gedistribueert" moeten worden over Holland, Utrecht en Friesland, terwijl die uit de garnizoenen van Brabant en Vlaanderen naar de Hollandse steden worden gebracht.
- 161) Steving, Castrametatio, p. 31.
- 162) A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 2287.
- 163) Geyl, Iets over veldsoheerders, 958-964.
- 164) Res. St. Gen. 28 sept. 1622.
- 165) Wijn, Het krijgswezen, 33-34.
- 166) Stevin, Castrametatio, p. 24.
- 167) A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 2287. Zie ook Hondius, Korte beschryvinge, III, p. 47.
- 168) Voor Cornelis Rumpf zie Van Esso Bzn, Het consult van Dr. Josef Bueno, voor biografische gegevens over Van der Straten: noot 211.
- 169) Res. St. Gen. 2 febr. 1594.
- 170) De aanstellingsakte van Buzenius als lijfarts van Maurits: A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 4877 (minuut). Zijn salaris: Res. St. Gen. 17 sept. en 23 dec. 1594. Verhoging tot duizend pond per jaar plus 100 gulden voor een tent te velde: Res. St. Gen. 26 juli 1597. Een toelage voor zijn weduwe: Res. St. Gen. 15 juli 1600.

Over C. Buzenius konden slechts weinig biografische gegevens worden gevonden. Sinds 1583 was hij tweede stadsarts te Leiden (Fruin, Over eenige ziekten van Willem I, p. 5). Samen met Pieter van Foreest schouwde hij het lijk van Willem de Zwijger (Res. St. Gen. 11 juli 1584).

- 171) "D'heere Advocaat van Hollant rapporteert dat hij den zevenden dezes volgende den last hem gegeven, gehandelt heeft met Doctor Cornelis Buzenius, als dat dezelve zal wezen gegaalgeerde Doctor medicinae van Zijne Excellentie, mij Vrouwe die Princesse ende alle die kinderen van Zijne Princellijke Excellentie hoogh ... memorie haere Residentie houdende inden Haghe, dat hij de zelve zal ten dienste staen, zonder yet van consultatien ofte visitatien, ende andere besioignes voor deselve te doen ofte mogen eyschen. Item dat den persoon van Zijne Excellentie soo wel te velde als in alle andere plaetsen soo binnen als buyten Hollandt als Doctor medicinae zal volgen, en bij wezen, ende hem verzien houden van een goed Dienaar, hem op het stuck vande Apothekarie wel verstaende, met alle droguen ende medicamenten voor Zijne Excellentie noodich wezende, tot zijne ooste, waer van hij jaerlicx betaelt zal worden tot een ordinaris gagie, voor hem acht hondert ponden, ende tot vervallinge van een gedeelte van de costen, ende lasten van den voorszegden Dienaar hondert ponden, ende telcken maent dat hij met zijnen Diener buyten den Haghe met Zijne Excellentie soo te velde als in andere plaetzen binnen ende buyten Hollandt vaeren zal, hondert gelijcke ponden ..." (Res.St.Gen 11 febr.1594)
- 172) Johannis Wtenbogaerts leven, Voor-reden, z.p.
Zie voor zijn aanstelling ook: Res. St. v. Holl. 14 jan. 1602.
- 173) Journal van Anthonis Duyck, I, p. LXXXI.
Adriaan van den Spiegel: zoon van de in 1585 overleden meester Adriaan van den Spiegel, die lijfarts van Willem van Oranje was en vader van de in 1578 geboren Adriaan van den Spiegel, de bekende anatoom.
Zie Nuyens, Een autograaf, 496-498, alsook Van der Aa, XVII/2, 906-907.
- 174) Zijn aanstellingsakte d.d. 8 sept. 1603: A.R.A., Arch. St. Gen., inv.nr. 4906 ^I (minuut).
- 175) Zijn aanstelling als "chirurgijn van het leger" werd niet gevonden. Hij overleed in 1625. Vgl. St. L. III, p. 278.
- 176) Het verzoekschrift: A.R.A., Arch. St. Gen., inv.nr. 7474.
Over Adriaan Sarazoomen, ook wel Sarazoma, werden geen biografische gegevens gevonden. Zijn naam doet vermoeden dat hij niet van Nederlandse afkomst geweest is. Wellicht was het daarom dat hij over zoveel Franse en Italiaanse boeken beschikte.
- 177) "Ghieluemaju": Bedoeld is wellicht Tannegui Guillemet uit Nîmes. Deze was

lijfarts van Hendrik IV en schreef verschillende militair-geneeskundige handboeken, die gebaseerd waren op zijn ervaringen te veld, onder andere: La doctrine des arquebusades (1581).

Ook kan zijn bedoeld Jacques Guillemeau uit Orléans (1550-?), een leerling van Ambroise Paré. Ook hij schreef verschillende (militair-)chirurgische werken. (Biogr. Lex., II, 904-905)

Leonardo Fioravanti was een in het midden van de zestiende eeuw levende Italiaanse arts, die in zijn tijd grote vermaardheid genoot en een groot aantal medische en chirurgische boeken op zijn naam had staan. Hij overleed in 1588. (Biogr. Méd., I, p. 344 en Biogr. Lex., II, 523)

Joseph du Chesne (1546-1609), beter bekend onder de naam Quercetanus, werd geboren in Armagnac. Hij was lijfarts van Hendrik IV. Hij publiceerde een zeer bekend werk over schotwonden: Solopetarius sive de curandis vulneribus, quae sclopetum et similibus tormentorum ictibus accipiuntur. (Lyon, 1576)

- 178) Volgens een Res. St. Gen. 23 juli 1601 werd Cornelis van Moerbecke op die dag aangenomen op een tractement van 30 gulden per maand, waarvoor hij verplicht was overal te dienen waar zijn aanwezigheid noodzakelijk werd geacht. Thans werd hem opgedragen zich terstond naar Oostende te begeven. Enige maanden later werd zijn tractement verhoogd tot 40 gulden per maand. (Res. St. Gen. 15 en 21 december 1601)
- 179) Krygs-Handeling, p. 146.
Dat de buitenlandse regimenten wel een regimentschirurgijn hadden, staat wel vast. In een "request gepresenteert van wegen die Switsers" werd aan de Staten-Generaal verzocht om een vast tractement voor hun regimentschirurgijn. (Res. St. Gen. 15 okt. 1599) Waarschijnlijk werd dit verzoek gedaan nadat per resolutie van 5 en 8 sept. 1599 was bepaald dat de chirurgijn van het Franse regiment een opslag kreeg van 12 gld. per maand.
- 180) Stevin, Castrametatio, p. 25.
- 181) Res. St. Gen. 11 febr. 1606.
- 182) Res. St. Gen. 19 okt. 1599.
- 183) Vgl. Wijn, Het krijgswezen, p. 386.
- 184) A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 2287.
- 185) Boesman, De examens, p. 45, deelt mede dat te Nijmegen blijkens het zich aldaar bevindende "examenboek" in 1611 aparte examens werden afgenomen aan chirurgijns die het leger in gingen. Stukken die dit konden bevestigen, werden door ons in het Nijmeegse gemeentearchief niet gevonden.

186) Vgl. Hildanus, Nieuwe Veldchirurgie, voor-reden, z.p.

187) 1 kapitein	150 gulden
1 luitenant	45 gulden
1 vaandrig	40 gulden
2 sergeanten elk	24 gulden
3 rotmeesters elk	16 gulden
2 tromslagers elk	12 gulden
1 schrijver	12 gulden
1 barbier	12 gulden
1 provoost	12 gulden

Van 45 piekeniers waren er aangenomen: 1 à 18 gulden, 1 à 16, 1 à 15, 2 à 14, 5 à 13, 15 à 12 en 20 à 11 gulden. Van 44 schutters waren er aangenomen: 12 à 10 en 32 à 9½ gulden. Van 30 musketiers: 5 à 13, 13 à 12 en 12 à 11½ gulden. Verder behoorden er tot de compagnie nog 3 "jongens", die elk 8 gulden per maand verdienden.

Naar Wijn, Het Krijgswezen, p. 40.

188) Res. St. Gen. 4 mei 1609.

189) Rosenobel: Nederlandse naam voor een Engelse munt, die in de 17e eeuw veelvuldig in de Nederlanden gebruikt werd. Zie H. Enno van Gelder, De Nederlandse munten, 267-268. Hier: het aanritsgeld.

190) Zie: Geyl, Iets over veldscheerders, 958-964.

191) Vgl. M.A. van Aniel, Chirurgijns, hfdst. III, De opleiding.

192) Naar Bosscha, Nederlands Heldendaden, I, 379-380.

193) Fleming, Oostende, p. 135.

194) Zie Hondius, Korte beschryvinge, p. 47.

195) A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 2287.

196) Müller en Püschel, Die "Sanitätskiste", p. 148.

197) Journaal van A. Duyck, I, p. 207.

198) Vgl. Worp, De briefwisseling, IV, p. 42, brief nr. 3696 (18 aug. 1644).

199) Bor, Vervolch van de Nederlantsche oorlogen, V, f. 41.

200) Bossoha, Neêrlands heldendaden, I, p. 354.

201) Journal van A. Duyck, p. LXXXIII.

202) Voor de Franse invloeden op het Staatse leger zie: Schulten,
Contributions à l'étude des termes militaires.

Over de hervormingen in het Franse leger: Verdoorn, Arts en oorlog, I, p. 139
en meer uitgebreid: Des Cilleuls e.a., Le service de santé, 5-9.

In het zeventiende-eeuwse Frankrijk was het vooral kardinaal Richelieu, die zich krachtig inzette voor een verbetering van de militaire gewondenzorg. In de anno 1629 door zijn toedoen opgestelde "Code Micheau" bevinden zich verschillende artikelen die op de geneeskundige hulpverlening in het leger betrekking hebben. Eén ervan behelst een verbetering van de sociale en financiële positie van de legerchirurgijns. Verder kreeg elk regiment voortaan een eigen "infirmérie", deze werd op wens van de kardinaal door een geestelijke geleid. Aan de mobiele hospitalen die het leger op de voet volgden, werd zeer veel aandacht besteed. Tijdens de veldtocht van 1629 naar Italië werd de aartsbisschop van Bordeaux met de hoogste leiding belast. Behalve over mobiele veldhospitalen beschikte het Franse leger over vaste hospitalen, "hospitaux sédentaires", die op veilige afstand van het front werden opgericht en waar de soldaten voor een langduriger behandeling konden worden ondergebracht.

HOOFDSTUK III

203) Fruin, De oorlog, 1-8. Zie ook Rogier, Eenheid en scheiding, p. 140.

204) Fruin, De oorlog, 28-32; Hardenberg, Overzicht, 8-10.

205) Roorda, Het Rampjaar, 21-31; Fruin, De oorlog, 63-68.

206) Fruin, De oorlog, 71-76.

207) Fruin, De oorlog, 51-53.

208) Rogier, Eenheid en scheiding, p. 145.

209) Vgl. Hellinga, De positie der gasthuis-chirurgijns, 145-156.

210) Deze brief: Groen van Prinsterer, Archives, Deuxième série, tome V-2, 301-302.

211) De opdracht aan Van der Straten: Res. St. v. Holl. 7 jan. 1673.

Willem van der Straten (soms vindt men Verstraten) werd in 1593 te Utrecht

geboren. Na zijn studie te Leiden vestigde hij zich in zijn vaderstad, alwaar hij in 1636 werd benoemd tot hoogleraar in de ontleedkunde en practische geneeskunde aan de pas gestichte universiteit. In 1646 of 1647 vertrok hij naar Den Haag als lijfarts van Frederik Hendrik. Deze functie hield hij ook aan het hof van Willem II en Willem III. Dat hij zich niet alleen met de geneeskunde bezig hield, blijkt uit het feit dat hij gedurende een aantal jaren lid was van de Staten-Generaal en op eenentachtigjarige leeftijd zelfs nog werd benoemd tot burgemeester van Utrecht. Hij overleed in 1681.

(Biogr. méd., II, p. 21; Biogr. Lex., V, p. 450, alsook Banga, 388-389.

212) Res. St. v. Holl. 14 febr. 1673. Het rapport: A.R.A., Arch. St. van Holland, inv.nr. 3436.

213) Res. St. v. Holl. 22 sept. 1672 en 21 jan. 1673.

214) Res. St. v. Holl. 14 febr. 1673. Aangezien het rapport van Van der Straten gedateerd is op 16 februari 1673, moet worden aangenomen dat hij de statenvergadering op de 14e mondeling op de hoogte heeft gebracht.

Niet alleen de Staten-Generaal en de Raad van State, ook de Staten van Holland hadden gedeputeerden in het leger. Vgl. Fruin, Staatsinstellingen, p. 191 en Schulten, Het leger, p. 10.

215) Res. St. v. Holl. 30 sept. 1673.

216) G.P.B., III, 182-184.

217) François van Zevenhuizen verkreeg in 1658 van de Raad van State het recht de medicijnen die het land nodig had te leveren. (Res. R. v. St. 20 sept. 1658) Over de fraude die na zijn dood in 1697 ontdekt werd: Res. R. v. St. 12 en 22 febr. 1697.

218) Vgl. Roorda, Het Rampjaar, p. 36.

219) Tot deze laatste groep moet wel de "Barbier van Jormans Regiment" hebben behoord, die "wel op schaatsen, evenwel van de Franschen beset wierd, waarover hij om quartier most bidden. Maar de booswichten hebben den ellendigen naakt uyt gekleet en soo levendig onder het ijs gesteken ..." (Lambert van den Bosch, Toneel des oorlogs, III, p. 191.

220) In dit reglement worden de regimentsochirurgijns voor het eerst officieel betiteld als chirurgijn-majoor. Deze uit het Frans overgenomen benaming was echter reeds eerder bekend: in Den arbeid van Mars van A. Mallet (1672) kan men onder het hoofdstuk "Van den heelmeeester" lezen: "Yder Krygsbende moet een Heelmeeester hebben, om de Siecken en Gequetsten te helpen en te verbinden, en haar te scheeren; in yder Regiment is 'er boven alle de andere een, die men Chirurgyn Majoor noemt".

- 221) Over Johan Noldenius konden geen biografische bijzonderheden worden gevonden, behalve zijn aanstelling door de Raad van State en zijn overlijden in 1675.
(Res. R. v. St. 23 mei 1675)
Petrus Rumpf (ook wel Rumf, Romf of Rumph) werd geboren in Heidelberg. Zijn familie kwam met de winterkoning naar de Republiek en genoot de gunst van het huis van Oranje. Zijn vader was lijfarts van Frederik Hendrik. Zelf was hij lijfarts van Amalia van Solms, eveneens van koning-stadhouder Willem III, die hem in 1672 tot ridder sloeg. Vgl. Fruin, Verspreide geschriften, IV, p. 353 en V, p. 17.
- 222) Als chirurgijns-generaal werden per resolutie R. v. St. van 13 maart 1674 aangesteld ... Godefroy en Pierre Francois. Over hen waren geen biografische gegevens te vinden.
Voor "vier apotheecqersknechts tot oppassers" zal wel gelezen moeten worden: twee apothekersknechts en twee oppassers.
- 223) Per Res. R. v. St. 13 maart 1674 werd Van Zevenhuizen opgedragen 30 kisten voor de regimenten te voet en 20 voor de regimenten te paard gereed te maken.
- 224) Res. R. v. St. 3 april 1676.
- 225) Zie p. 69.
- 226) Res. R. v. St. 13 maart 1674.
- 227) Deze brieven, gedateerd 13 maart en 10 mei 1674: A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 520.
- 228) Res. St. v. Holl. 12 jan. 1673 en 22 sept. 1672.
- 229) Res. St. v. Holl. 24 sept. 1674.
- 230) Res. St. v. Holl. 18 sept. 1676.
- 231) Voor de inhoud van de brief zie: Res. R.v.St. 18 nov. 1676.
- 232) Res. R. v. St. 23 maart 1677.
- 233) St. L., VI, p. 307.
- 234) Zijn aanstelling: Res. R. v. St. 12 dec. 1675; zie ook A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 1909.
- 235) Benjamin van Broeckhuysen werd geboren te Nijmegen in 1647. In 1669 ging hij studeren in Leiden, onder meer bij Theodoor Craanen. Reeds in 1672, toen hij zijn geheel op Cartesiaanse denkbeelden stoelende Oeconomia animalis schreef,

moet hij legerarts zijn geweest. In 1673 was hij "Doctor by den Trayn der Artillerye". (Res. R. v. St. 8 dec. 1673)

In 1675 werd hij in plaats van de overleden J. Noldenius aangesteld tot doctor te velde. (Res. R. v. St. 23 mei 1675)

Op 23 juni werd hij op eigen verzoek weer ontslagen. (Res. R. v. St. 23 juni 1675)

Uit de titel van zijn in 1687 postuum uitgegeven Rationes philosophico-medicae blijkt dat hij lijfarts van Karel II van Engeland is geweest. Hij overleed in 1686.

Vgl. Biogr. méd., II, p. 122, De Haas, Bosche scholen, p. 138 en vooral Luyendijk-Elshout, Oeconomia animalis. 296-298.

236) De Haas, Bosche scholen, 136-138.

237) Vgl. Res. R. v. St. 9 okt. 1677 betreffende een brief van Van Broeckhuysen, waarin wordt gemeld dat de stad geen soldaten meer in het gasthuis wil opnemen.

238) Vgl. St. L., VI, 308-309.

239) Peeters, Een militair hospitaalreglement, waarschijnlijk uit de 17e eeuw, 28-36. Waar de auteur het stuk heeft gevonden, vermeldt hij niet, wél dat het uit 167. dateert, hetgeen het woord "waarschijnlijk" in de titel van zijn artikel overbodig maakt. Op de afbeelding die Peeters van de titelpagina van het (gedrukte) conceptreglement geeft, staat in handschrift: " ...] gedrukt in 30 exemplaren den 24. april 167[... ".

240) Op 13 mei 1676 werd het conceptreglement door de Staten-Generaal behandeld. Men besloot het voor advies in handen te stellen van de Raad van State. Na er verschillende keren aan herinnerd te zijn, bracht dit college op 6 augustus eindelijk het gevraagde advies uit, waarop de Staten-Generaal besloten het reglement af te keuren. (Res. R. St. Gen. 21 mei, 2 juni en 23 juli)

241) Het advies van de Raad van State: A.R.A., Arch. St. Gen., inv.nr. 5073^{II}, alsook Arch. R. v. St., inv.nr. 551.

242) Het bleek niet mogelijk een duidelijk beeld te krijgen van de chirurgijns uit die dagen. Een interessante bron, die echter geen betrekking heeft op het Staatse leger, en daarom niet gebruikt werd, vormt de autobiografie van Johann Dietz, een veldscheerder die in de jaren zestig van de zeventiende eeuw met het leger van de grote keurvorst van Brandenburg meetrok: Meister Johann Dietz des groszen Kurfürsten Feldscher. Uitgegeven door F. Kemp, 1966.

243) Boxel, Vertoogh, p. 7. Tot de officierenwerd in die dagen eenieder gerekend die tot het kader van de compagnie hoorde.

- 244) G.P.B., III, p. 187. Zie ook Dibbetz, Woordenboek, 116-117.
- 245) G.P.B., III, p. 1383, een resolutie van de Staten-Generaal van 22 febr. 1677.
Zie ook Archivalia, Bijdr. Gesch. Geneesk., 28 (1938) 322-323.
- 246) John Scott, The remembrance, geciteerd naar A. van Sasse van Ysselt, Eenige oude beschrijvingen.
- 247) 's-Hertogenbosch, Arch. Godshuizen, map 316.
- 248) Zulks blijkt uit de declaraties die in de jaren 1689-90 bij de Raad van State werden ingediend. (G.A. Breda, inv. Hingman, 406^{kk})
- 249) Een brief hierover aan de Raad van State: A.R.A., Arch. R.v.St. , Verbaelen van Maastricht, inv.nr. 1705, f. 15^{r-v} en 16^r.
- 250) Vgl. Res. R. v. St. 7 juli 1679, 10 en 29 april 1680, alsook 4 maart 1688.
- 251) Het rekest, gedateerd 24 febr. 1689, in: Publications, Nouvelle série, tome XXXI (1915) 283-284.
- 252) C. Schumann aangesteld tot doctor te velde: Res. R. v. St. 21 okt. 1688.
B. von Halberschmidt als chirurgijn-generaal: Res. R. v. St. 1 nov. 1688.
De opdracht aan Van Zevenhuizen: Res. R. v. St. 4 en 13 okt. 1688.
- 253) Vgl. Res. R. v. St. 11 febr. 1689; het antwoord aan Waldeck: Res. R. v. St. 15 febr. 1689. Waldeck, die sinds 1672 reeds in Staatse dienst was, werd door Willem III bij diens vertrek naar Engeland, in 1688 benoemd tot opperbevelhebber van de Staatse troepen, met uitzondering van die van Friesland en Groningen. Over hem: N.M.B.W. III, 1377-1378.
- 254) Aldus de Raad van State in een brief aan Waldeck d.d. 3 april 1691. (A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 521)
- 255) Res. R. v. St. 7 jan. 1690. Het reglement is in deze resolutie opgenomen.
- 256) De inhoud van de brieven: Res. St. Gen. 27 en 28 juni 1690 en 3 juli 1690.
- 257) Ziektens ter zee voorvallende, 9-10.
- 258) Over Bidloo: Lindeboom, Medische wetenschap, 72-74; Krul, De Haagsche doctoren, 88-91; Endtz, Hage-professoren, 45-51; Suringar, De medische faculteit, 575-586.
- 259) Vasbinder, Bidloo en Cowper, 4-5. Zie ook Beekman, Bidloo and Cowper, 113-129.

- 260) Banga, 690.
- 261) Vgl. Res. St. Gen. 20 juli 1690. Bidloo's commissie: A.R.A., Arch. St. Gen., inv.nr. 12278.
- 262) Deze brieven: A.R.A., Arch. St. Gen., inv.nr. 5107^I.
- 263) Dat Bidloo ook zelf een werkzaam aandeel in het behandelen van soldaten heeft gehad, blijkt uit zijn brieven niet, evenmin uit Ziektens ter zee voorvallen-
de, waarin hij herhaaldelijk zijn verblijf in de Zuidelijke Nederlanden aan-
haalt, maar niet van door hem zelf gedane behandelingen rept.
- 264) A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 524.
- 265) De brief d.d. 5 sept. 1691: A.R.A., Arch. R. v. St. inv.nr. 629.
- 266) G.P.B., IV, p. 184. Reglement op het ontvangen van Siecken en Gequetsten in
's Lands groot Leeger-Hospitaal, en op de betalinge van 't geen deselve daer
in verteeren, in dato den 5. April 1692.
Zie ook G.P.B., IV, p. 183. Resolutie, noopende de betalinge aan Gast-huysen,
over verteeringen van siecke en gequetste Soldaten, in dato den sesden Novem-
ber 1691.
Eveneens G.P.B., IV, p. 189. Resolutie, tot betalinge van vier stuyvers by
de Militaire Officieren voor de siecke Soldaten, in dato den 27 Maert 1693.
- 267) St. L., VII, p. 415.
- 268) Res. R. v. St. 8 maart 1697.
- 269) St. L., VIII/I, 3-8.
- 270) St. L., VII, p. 275, alsook VIII/I, p. 18.
- 271) Geyl, Nederlandse stam, III, p. 108.
- 272) Over het z.g. Barrière-tractaat: Lefèvre, De Zuidelijke Nederlanden, 175-176.
- 273) St. L., VII, p. 416 en VIII/I, p. 19.
- 274) Res. R. v. St. 11 juni en 11 en 12 juli 1701.
- 275) Res. R. v. St. 11 aug. 1701. Over de prins van Nassau-Saarbrücken: St. L.,
VII, 159 en 231-232.
- 276) Res. R. v. St. 13 aug. 1701.

277) Res. R. v. St. 15 aug. 1701.

278) Res. R. v. St. 16 aug. 1701.

Dr. Jacobus de Bye of De Bie werd in 1668 te 's-Gravenhage geboren. Hij studeerde te Leiden en vestigde zich daarna in 's-Gravenhage. Hier bouwde hij een bloeiende praktijk op. Volgens Van der Aa verliet hij deze aan het begin van de Spaanse Successieoorlog uit vaderlandsliefde om zich als doctor in het leger te laten gebruiken. (Van der Aa, II/3, p. 1686) Voor zijn aanstelling als doctor te velde zie ook St. L., VII, p. 417. Na de oorlog keerde hij terug naar 's-Gravenhage. In 1717 werd hij benoemd tot schepen van de stad, in 1730 tot burgemeester. Hij overleed in 1745. Een brief van hem aan de Raad van State: St. L., VIII/III, p. 378 (bijlage 41a).

Over Adrianus Overschie konden geen gegevens worden gevonden.

279) Res. R. v. St. 1 sept. 1701.

280) Res. R. v. St. 16 aug. 1701.

281) Vgl. St. L., VIII/I, p. 29.

282) Res. R. v. St. 22 en 25 aug. 1701.

283) Res. R. v. St. 23 sept. 1701.

284) Res. R. v. St. 3 okt. 1701.

285) Res. R. v. St. 25 nov. en 23 dec. 1701.

286) St. L., VIII/III, p. 288 en p. 379. Eveneens VIII/I, p. 237.

287) Res. R. v. St. 11 nov. 1701.

288) Helvetius: waarschijnlijk Josef Johan, de vierde zoon van de ⁱⁿKöthen (Anhalt) geboren Johan Frederik Helvetius (1630-1709). Hij werd geboren te Sluis, alwaar hij in 1696 in het huwelijk trad. Per resolutie van 1 aug. 1696 werd hij door de Raad van State als doctor te velde aangesteld. Na de oorlog practizeerde hij te Sluis. Over hem: N.N.B.W., III, 572-573, alsook St. L., VII, p. 417.

"Birre": Simon Biré, die per resolutie van 21 sept. 1693 werd aangesteld als chirurgijn-generaal. Nadere gegevens over hem werden niet gevonden.

289) Voor de inhoud van de brief: G.A. Nijmegen, Raadssignaat 11 april 1702.

290) G.A. Nijmegen, Raadssignaat 27 juli 1701.

291) St. L., VIII/III, p. 287; G.A. Nijmegen, Raadssignaat 11 april 1702.

Zie ook Van Schevichaven, Oud-Nijmeegens Kerken, p. 204.

- 292) G.A. Nijmegen, Raadssignaat 14 april 1703.
- 293) G.A. Nijmegen, Raadssignaat 16 mei 1703.
- 294) G.A. Nijmegen, Raadssignaat 23 mei, 10, 11 en 18 juli en 6 aug. 1703.
- 295) Geciteerd naar Wijn, St. L., VIII/I, p. 165.
- 296) Zie Res. R. v. St. 4 dec. 1701, 21 febr. 1702, 13 maart, 5 april, 8 april en 22 april 1702.
- 297) St. L., VII, 416-417, VIII/III, p. 377 (bijlage 41).
Zie voorts Res. R. v. St. 22 april 1702 en G.A. Breda, inv.nr. H. 195, f. 151^{r-v}, 152^{r-v} en 153^r.
- 298) Res. R. v. St. 21 febr. 1702.
- 299) Res. R. v. St. 21 april 1702.
- 300) St. L., VIII/III, bijlagen 43, 43a, b en c.
- 301) Res. R. v. St. 30 jan. 1702.
- 302) Res. R. v. St. 13 febr. 1702.
- 303) Res. R. v. St. 21 febr. 1702.
- 304) Het hospitaal werd opgebroken in 1707. Vgl. Res. R. v. St. 27 april 1707.
- 305) Vgl. de actenboeken van de Raad van State over de jaren 1701-1713.
A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nrs. 1548, 1549 en 1550.
- 306) Vgl. Res. R. v. St. 30 jan. 1702, 22 april 1702 en 5 febr. 1706.
- 307) Res. R. v. St. 26 maart 1711.
- 308) Res. R. v. St. 17 april 1711.
- 309) St. L., VIII/III, 384-385 (bijlagen 44 en 45).
- 310) St. L., VIII/II, p. 29.
- 311) Wijn, Militair-geneeskundige dienst, 291-298.
- 312) Zie Res. R. v. St. 21 en 23 febr. en 8, 14, 15 en 19 april 1702.

313) Wijn, Militair-geneeskundige dienst, 291-298.

Laurens Heister werd geboren in Frankfurt. Na in Giessen en Wetzlar te hebben gestudeerd, vertrok hij in 1706 naar Amsterdam, waar hij de lessen van Ruysch en Rau volgde. In 1707 nam hij dienst in het leger. In 1708 promoveerde hij te Harderwijk. Zijn aanstelling als legerarts werd niet gevonden. Eind 1709 keerde hij terug naar Amsterdam, alwaar hij verbleef tot 1710, daarna keerde hij terug naar Duitsland. Hij wordt wel beschouwd als de grondlegger van de wetenschappelijke chirurgie in Duitsland. Zijn Chirurgie, in welker alles, was zur Wund-Artzney gehöret, nach der neuesten und besten Art (1718) werd tenminste zeven maal herdrukt. Zij werd bovendien in het Latijn, Frans, Spaans, Italiaans en Engels vertaald. De Nederlandse vertaling werd verzorgd door Hendrik Ulhoorn en verscheen in 1741 onder de titel Heelkundige onderwijzingen te Amsterdam. (Biogr. Lex., III, 140-141)

314) Heelkundige onderwijzingen, voor-reden, z.p.

Na zijn terugkeer in Leiden legde Ulhoorn in 1713 zijn meestersexamen af en vertrok voor een jaar naar Parijs. Daarna vestigde hij zich in Amsterdam, alwaar hij in 1720 toestemming kreeg anatomische demonstraties te doen. In 1731 werd hij in plaats van Willem Roull aangesteld als praelector anatomiae. Vgl. Banga, p. 787 en 800-801; Biogr. Lex., V, 674 en 675, alsook Nuyens, Ontleedkundig onderwijs, p. 39.

315) Res. R. v. St. 22 jan. 1711. Zie ook Dibbetz, Woordenboek, 116-117.

316) Voor een getuigschrift aan een chirurgijn-majoor uitgereikt: R.A. Groningen, Arch. Acad. Senaat, inv. M. no. 4.

HOOFDSTUK IV

317) Zie Cramer, De Europese grote mogendheid, 321-351. Zie ook Rowen, Early modern Europe, 493-502.

318) Wagenaar, Vaderlandsche historie, XIX, p. 328.

319) Hardenberg, Overzicht, p. 27.

320) Wagenaar, Vaderlandsche historie, XX, 1-36.

321) Blok, Geschiedenis, VI, p. 202.

322) Rogier, Eenheid en scheiding, p. 202.

323) Hardenberg, Overzicht, p. 70.

- 324) Vgl. Fontaine, De Raad van State, 144-184; Fruin, Staatsinstellingen, 197-203.
- 325) Donald Monro werd in 1727 geboren te Edinburgh als telg van een bekend Schots geslacht van geneesheren. Hij diende lange tijd in het leger en vervulde ook daarbuiten belangrijke functies. Zijn in de tekst aangehaalde boek is gebaseerd op ervaringen opgedaan in de Zevenjarige Oorlog. Monro overleed in 1802. (Biogr. Lex., IV, p. 244)
- 326) Lambert Bicker werd geboren te Rotterdam in 1732. Hij overleed in dezelfde stad in 1801. Arts en (honorair) hoogleraar in de geneeskunde en later ook in de natuurkunde aan de Rotterdamse Klinische School. Hij heeft behalve door talrijke geschriften vooral naam verworven als stichter van het Bataafsch Genootschap. (Vlg. Elias, Overzicht van de geschiedenis van de geneeskunde in Rotterdam, 47-48)
- 327) Salomon de Monchy werd geboren te Gouda in 1716. Hij studeerde te Leiden, alwaar hij in 1739 promoveerde. Na zich aanvankelijk in Rotterdam te hebben gevestigd, nam hij in 1743 dienst in het leger. In 1747 vestigde hij zich wederom te Rotterdam. In 1760 werd hij benoemd tot stadsarts. Samen met Leonard Patijn stichtte hij een school voor toekomstige scheepschirurgijns. In 1770 werd hij benoemd tot professor honorarius aan de Illustere School. Met L. Bicker behoorde hij tot de oprichters van het Bataafsch Genootschap. Diverse geschriften zijn van hem bewaard gebleven. Hij overleed in 1794. (J. Elias, o.c., 43-44)
- 328) Beschrijving, p. 1, n. 1.
- 329) Beschrijving, p. 24, n.8.
- 330) Res. R. v. St. 11 juni 1743. Zie ook betreffende het tweede korps: Res. R. v. St. 22 mei 1744.
- 331) Over de preciese taak van 's lands doctoren en chirurgijn konden slechts weinig gegevens worden gevonden. Zeker is wel dat zij de overheid niet alleen inzake militair-geneeskundige aangelegenheden adviseerden. Uit diverse plakaten blijkt dat zij ook wanneer een epidemie onder de bevolking uitbrak, werden ingeschakeld. Van Andel (Chirurgijns, p. 153) meldt dat zij eveneens optraden als adviseurs van de admiraliteitscolleges, en dat zij de toekomstige scheepschirurgijns aan een examen onderwierpen. Uit de instructie van Adriaan van Ghert, die in 1756 door de prinses-gouvernante als " 's Lands Doctor van de Baronnie van Breda" werd aangesteld - blijktbaar waren er op dat moment ook 's lands doctoren op gewestelijk niveau - komt een duidelijker taakomschrijving naar voren. Zijn functie hield in dat hij chirurgijns en vroedvrouwen die zich in de Baronie vestigden, examineerde. Jaarlijks controleerde hij voorts het instrumentarium

en de geneesmiddelenvoorraad van alle burgerchirurgijns in zijn gebied. Instrumentarium en apotheek moesten aan bepaalde door de centrale overheid vastgestelde eisen voldoen. Wanneer besmettelijke ziekten uitbraken, werd Van Ghert eveneens ingeschakeld. Chirurgijns die een moeilijke en gevaarlijke ingreep wilden doen, dienden zich alvorens hiertoe over te gaan tot hem te wenden. Indien er geschillen ontstonden tussen de chirurgijns en hun patiënten, bijvoorbeeld over honoraria, was het de taak van 's lands doctor om bemiddelend op te treden.

Vgl. Braat, Geneeskundige archivalia, 220-222, alsook Hallema, Iets over organisatie van den geneeskundigen dienst, 3608-3615.

- 332) Vgl. Johan Verbrugge, Het nieuw hervormde examen van land- en zeechirurgie. Amsterdam, 1740⁸, alsook: Johan de Gorter, De gezuiverde heelkonst, ter onderwijzinge van den leerenden en konstoeffenenden heelmeester t'zamengesteld. Leiden, 1731.

Volgens De Monchy (Beschryving, p. 62, n. 24) werden ook de fraters en apothekers aan een examen onderworpen. Hierover konden geen nadere gegevens gevonden worden.

- 333) Vgl. ook Romeyn, De geneeskundige dienst, p. 13.

- 334) Res. R. v. St. 19 dec. 1744.

- 335) Res. R. v. St. 9 maart 1744.

- 336) Hardenberg, Overzicht, p. 30 en p. 112.

- 337) Res. R. v. St. 27 mei, 11 en 18 juni 1743.

- 338) Het personeel van het veldhospitaal nam tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog van jaar tot jaar in getalsterkte toe en steeg van 19 personen in 1743 tot 35 personen in 1748. Vooral het aantal chirurgijns werd steeds vergroot. Het aantal doctoren bleef steeds tot twee beperkt, hetgeen De Monchy deed verzuchten: "In onze hospitalen zijn te weinig doctoren voor de zieken in vergelijking met chirurgijns voor de gequetsten". (Beschryving, p. 15, n. 5)

Voor de bezetting en de namen der verschillende functionarissen, zie: Res. R. v. St. 24 juni 1743, 22 april 1745, 10 febr. 1746, 1 febr. 1747, 1 febr. 1748 en 28 maart 1748.

- 339) Vgl. Res. R. v. St. 22 april 1745, alsook Beschryving, p. 64, n. 26: "By de Hollandsche Armée is geweest een Hospitaalmeester, die naderhand den tytel van Intendant gekregen heeft ..."

- 340) De doktoren deden beurtelings een maand dienst bij het veldhospitaal en bij een der vaste hospitalen. Vgl. Res. R. v. St. 23 maart 1744.

- 341) Beschryving, p. 12.
- 342) Res. R. v. St. 24 juni 1743.
- 343) Beschryving, p. 77, n. 32.
- 344) Res. R. v. St. 24 juni 1743.
- 345) Beschryving, p. 44, n. 19.
- 346) Beschryving, p. 49, n. 21.
- 347) Beschryving, p. 17, n. 7.
- 348) Beschryving, 23-24.
- 349) Beschryving, 19-20.
- 350) Beschryving, p. 22.
- 351) Beschryving, p. 16, n. 6.
- 352) Genoemd worden:
"Een riem Schryfpapier.
Een Riem slegter.
Een halve riem Postpapier.
Twee pond Lak.
Een doos met Ouwels.
Twaalf bos Pennen.
Een kruik met Inkt.
Twee pond Wasligt.
Diversche gebonde Boeken, en wel agt in het getal om reekeninge, &o. te houden."
- 353) Beschryving, 64-65, n. 26.
- 354) Res. R. v. St. 22 april 1745.
- 355) Beschryving, p. 73, n. 31.
- 356) Beschryving, p. 44, n. 19.
- 357) Beschryving, p. 50, n. 22.
- 358) Opgenomen in een Res. R. v. St. 22 april 1745.

- 359) A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 2195 (collectie Bogaers inv.nr. 2).
- 360) Beschryving, 17-18.
- 361) Beschryving, p. 17, n. 7.
- 362) Res. R. v. St. 18 maart 1744.
- 363) Res. R. v. St. 23 maart 1744.
 Egidius van Limburg werd evenals S. de Monohy geboren in Gouda. In 1734 ging hij als twintigjarige in Leiden studeren. (Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875, p. 951)
 Zijn dissertatie De corpore consentiente (Leiden 1739) is bewaard gebleven. (Catalogus van de bibliotheek der Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, p. 140)
 Thomas Schwencke noemt v.l. in zijn Schets van heelmiddelen en haar uytwerking op het lichaam, p. VII, zijn "aangetrouwde Broeder".
 Nadere gegevens werden niet gevonden.
- 364) Res. R. v. St. 14 en 18 april en 18 mei 1744.
- 365) Res. R. v. St. 5, 9 en 16 juni 1744.
- 366) Res. R. v. St. 3 juli 1744. Zie ook 7 en 31 juli en 11 aug. 1744.
- 367) Res. R. v. St. 18 en 28 aug. 1744.
- 368) Res. R. v. St. 2, 4 en 8 sept. 1744.
- 369) Res. R. v. St. 30 nov. 1744.
- 370) Res. R. v. St. 23 dec. 1744.
- 371) Res. R. v. St. 1 mei 1748.
- 372) Res. R. v. St. 31 mei 1748.
- 373) Res. R. v. St. 1 mei 1748.
- 374) Zie bijvoorbeeld voor de oprichting van een "vast veldhospitaal" te Brussel: Res. R. v. St. 18 maart 1744. 's Lands doctoren krijgen opdracht een oonceptcontract op te stellen; 20 maart 1744: na goedkeuring wordt het contract "publiek gemaakt"; 21 april 1744: de Zusters van St. Jan nemen het hospitaal aan.

375) Beschryving, p. 17, n. 7.

376) Voor een Spaans contract van eerdere datum: zie noot 141.

Voor een Frans contract: Kennett, Les hôpitaux militaires sous Louis XV, 289-296.

Staatse contracten vindt men in de actenboeken van de Raad van State. In het archief van de Raad van State bevindt zich voorts onder inv.nr. 1909 een omslag met een aantal originele contracten. Het betreft een contract met Ph. Pimperniaux voor een hospitaal te Namen (1738), een contract met dezelfde aannemer voor een hospitaal te Bergen (1743), en voor een hospitaal te Brussel (1745). Voorts bevat de omslag een contract met de Zusters van St. Jan voor een hospitaal te Brussel (1744), een contract met de arts Olivier Feckers voor een hospitaal te Sluis (1745) en een niet gesigneerd contract voor een hospitaal te 's-Hertogenbosch (1745). Naar deze contracten verwijzen de noten.

377) Beschryving, p. 17, n. 7.

378) Contract Brussel (1744).

379) Contract 's-Hertogenbosch (1745).

380) A.R.A., Arch. R.v.St., inv.nr. 1906.

381) A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 1909.

382) Voor Van Besel zie: N.N.B.W., VIII, 89-90.

383) De brief van de magistraat en het schriftelijk rapport van de stadsdienaars: G.A. Venlo, Oud-Archief, 1426 en 2734. Overigens werd v.B. door de R. v. St. in het gelijk gesteld.

384) Contract Brussel (1745).

385) Contract Namen (1738).

In het algemeen werd het "anatomiseren" van soldaten niet toegestaan. Vgl. Res. R. v. St. 7 maart 1741.

386) Contract Namen (1738).

387) Contract Brussel (1745).

388) Vgl. de Res. St. v. Holl. 27 febr. 1674, waarin antwoord wordt gegeven op de vraag van de ontvanger van de tweehonderdste penning, wat nu eigenlijk onder een godshuis moet worden verstaan: Godshuizen zijn zodanige huizen, "daer-

inne onderhouden en opgevoedt werden arme kinderen, die om haer armoede anders niet en soude kunnen bestaan en ook sieke Gasthuizen daerinne sieke, arme, kranke en gekwetste worden gebracht, alleenlijk om te werden gecureert ende sulx niet om daerinne te verblijven."

389) Contract Namen (1738).

390) De "fixed hospitals" van het Engelse leger in de Oostenrijkse Nederlanden tellen vijf- tot zeshonderd bedden. Zie: Sir Neil Cantlie, A history of the army medical department, p. 46 en p. 83.

391) Vgl. Res. R. v. St. 10 okt. 1749.

392) Beschryving, p. 26.

393) Beschryving, p. 25, n. 9.

394) Ordre en reglement voor het militaire hospitaal des guarnisoens van Maastricht (1749), p. 7.
(A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 1909)

395) Beschryving, p. 30, n. 13.

396) Beschryving, p. 30.

397) Beschryving, p. 27, n. 11 en p. 28, n. 13.

398) Beschryving, 71-72, n. 30.

399) Contract Namen (1738).

400) Contract Brussel (1745).

401) Ibid.

402) Beschryving, p. 42, n. 19.

403) Burema, De voeding in Nederland, p. 153 en p. 179.
Zie ook Lindeboom, De voeding, 339-343.

404) Beschryving, 42-43, n. 19.

405) Cremor tartari: poeder van room en wijnsteen; een bloedzuiverend middel.

406) Beschryving, 42-43, n. 19.

- 407) Blankaard, Lexicon Medicum, p. 402: "Ptisana, est decoctio ex hordeo decor-
ticato, passulis mundatis, glycyrrhiza &c. parata."
- 408) Beschryving, p. 43, n. 19.
- 409) Ibid.
- 410) Ibid.
- 411) Contract Brussel (1745)
- 412) Vgl. Res. R. v. St. 29 maart 1744.
- 413) Contract Brussel (1745).
- 414) Hun opdracht: Res. R. v. St. 26 juni 1742.
Thomas Schwencke werd in 1693 te Maastricht geboren. Hij promoveerde in 1715 te Leiden, waarna hij zich vestigde in Den Haag. In 1723 werd hij benoemd tot stadsarts en nog in hetzelfde jaar tot professor anatomiae et chirurgiae. Later werd hij lijfarts van prins Willem IV en 's lands doctor. Interessant in dit verband is dat hij ook inspecteur was van de Haagsche Apotheek. Minder bekend dan Schwencke is Sebastiaan Middelbeek. In de biografische lexica wordt hij niet genoemd. Publicaties van zijn hand zijn niet bekend. Blijkens naspeuringen van drs. H. Schulte te Nijmegen werd M. te 's-Gravenhage geboren in 1695. Zestig jaar later overleed hij in diezelfde stad aan een "quynende siekte". In 1723 werd hij opgenomen in het college van stads-doctores. Wanneer hij tot 's lands doctor werd benoemd, kon niet worden achterhaald. In 1751 wordt hij in de 's Gravenhaegsche Maendagsche Nacourant in die hoedanigheid genoemd.
- 415) Contract Brussel (1745).
- 416) Res. R. v. St. 12 aug. 1748.
- 417) Vgl. Res. R. v. St. 23 sept. 1746; 20 maart, 20 april en 24 mei 1747 en 22 nov. 1748.
- 418) Contract 's-Hertogenbosch (1745).
- 419) Contract Brussel (1744).
- 420) Een brief van de magistraat van Venlo aan de Raad van State d.d. 22 maart 1736. G.A. Venlo, Oud-Archief, 1426 en 2734.
- 421) Contract Brussel (1745).

- 422) Vgl. Ordre en reglement voor het militair hospitaal des garnisoens van Maastricht (1749), 21-32.
- 423) Res. R. v. St. 31 mei 1748.
- 424) Beschryving, p. 87, n. 34.
- 425) Dit reglement is opgenomen in een Res. R. v. St. van 10 okt. 1747. Belangwekkende lectuur in dezen is ook het "Recueil van Eenige Notabele Sententien gewezen door differente Krijgsraden onder 't gebied van de Staten Generaal 1735". (K.B. Hs.70-A2)

HOOFDSTUK V

- 426) Hardenberg, Overzicht, 27-35. Zie ook Bartstra, Vlootherstel, 1-40.
- 427) G.P.B., VIII, 157-180. Resolutie van de Staaten Generaal, waarbij gearresteert word een Project, om de Troupes van den Staat op een meer solide en min kostelyken voet te brengen, het welk haare Koninglyke Hoogheid had doen formeeren. Den 2. Maart 1752.
- 428) Bij de reorganisatie van het leger na de Vrede van Aken was de hertog van Brunswijk nauw betrokken. Of hij zich ook in detail heeft bezig gehouden met de chirurgijns-majoor, kon niet worden achterhaald.
Vgl. Bootsma, De Hertog van Brunswijk, 38-51.
- 429) Hardenberg, Overzicht, p. 112.
- 430) G.P.B., VIII, 181-182. Reglement van haare Koninglyke Hoogheid omtrent de Chirurgyn Majors der Regimenten. Den 26 Juli 1752.
- 431) Volgens Hardenberg, Overzicht, p. 31 en p. 37, bestonden de regimenten infanterie in het algemeen uit twee bataljons, die op hun beurt elk uit één compagnie grenadiers en zes compagnieën musketiers bestonden. Een compagnie grenadiers telde 61, een compagnie musketiers 65 man.
- 432) G.P.B., VIII, 180-181. Resolutie van de Staaten Generaal, houdende verbod aan de Chirurgyns-Majors der Regimenten onder de Burgers te practiseren, veel min operatien te doen. Den 5 Mey 1752.
Overigens gold in het algemeen dat militairen zich moesten onthouden van activiteiten waardoor de burgerij ooncurrentie werd aangedaan. In het Reglement en orders voor het garnisoen van Maastricht (1774) kan men lezen dat de militairen niet "vermogen de oude Klederen langs de straten te veillen, nog eenige winkels op te zetten, nog iets te verkopen ..." (p. 18)

Eveneens: "Niemand van de Militairen zal moogen eenig handwerk doen, 't zy Kleermakers, Schoenmakers, of andere ambagten, voor wie 't zy, als voor die van het Corps, waar onder zy dienen." (*ibid.*)

Verder: "Ook zullen geene Militaire Vrouwen, moogen ageren als Vroed-vrouwen, by alzulke perzoonen, die niet tot de Militaire behooren, ten zy alvorens waaren geëxamineerd tot het waarneemen van deeze functie." (p. 19)

433) Recueil, V, 281-287.

434) Van Onsenoort, De militaire chirurgie ..., 36-41, noemt chirurgijns-majoor die publiceerden in de Verhandelingen van de Natuur- en Geneeskundige Correspondentie-Societeit in de Vereenigde Nederlanden. Het blijkt dat er zich ook in de Verhandelingen van de Hollandse Maatschappij der Weetenschappen te Haarlem artikelen van de hand van militaire chirurgijns bevinden. Voorbeelden van chirurgijns die buitenlandse militair-geneeskundige werken vertaalden, zijn onder meer Jan Hendrik Hermans, die Pringle vertaalde (Aanmerkingen over de ziekten bij een heirleger, Middelburg 1763) en Jacob van der Haar, die Van Swieten vertaalde (Korte beschrijving en geneeswys der ziekten, die veelzints in de krygshairleegers voorkomen. Amsterdam 1760)

435) Zie Fokker, Levensberichten van Zeeuwsche medici, p. 2 en p. 82, die onder meer Jan Antonij Ardesch (1738-1824) en de ongeveer te zelfder tijd levende Johannes Quirinus Janssen noemt.

436) In een zeer uitvoerige brief van de magistraat van 's-Hertogenbosch aan de Raad van State d.d. 2 nov. 1781 (A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 1906) wordt de naam "root melisoen" etymologisch verklaard: "Welk ouderwets woord de Achtbare Dordrechtse Raad en voor al in zijnen tijd zeer gepreessen geneesheer Beverwijk in zijne werken der geneeskunst in den Schat der ongesondheid p. 194 verklaard voor de roode loop en afleid van een fransch en twee griekse woorden, te weeten Roy m' eleßson, dat is koning ontfermd u mijner en is gelijk κύριε ἐλέεσον, Heere ontfermd u mijner ... en voorwaer de roode loop zegt Beverwijk is een van de aller benaauwdste Ziekten, met dewelke men wel medelijden mag hebben, daer de twee oude Taal kenners Plantijn en Kiliaan in hunne woordenboeken dit woord van Rood Melisoen eenvoudig door Dysenterie overzetten."

437) Res. R. v. St. 24 febr. 1749.

438) Res. R. v. St. 16 april 1751 en 31 juli 1753.

439) Dat deze variabelen als de belangrijkste beschouwd werden, blijkt uit een rapport over "de oorsaken van het agteruitgaan van de Hospitaalskas" (te Maastricht); Res. R. v. St. 11 nov. 1783, alsook 13 jan., 15 sept., 29 okt. en 14 nov. 1784.

- 440) Het hospitaal te Namen hield bijvoorbeeld in 1771 2000 gulden over (Res. R. v. St. 23 en 30 jan. 1771) en in 1772 eenzelfde bedrag (Res. R. v. St. 30 jan. en 17 febr. 1772).
- 441) Vgl. Res. R. v. St. 16 sept. 1772: "1000,- uit het voordeel van zijn laatste rekening te remitteren aan den Ontfanger van het Hospitaal te Doornijk om te dienen tot subsidie." Op 16 maart 1774 kreeg het hospitaal te Doornijk uit dezelfde bron andermaal 1000 gulden.
- 442) Vgl. Res. R. v. St. 24 juni, 3 juli, 3, 16 en 30 sept., 28 okt., 26 nov. en 4 dec. 1772.
- 443) A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 2075.
Joannes Bernardus Vrythoff werd in 1724 te Maastricht geboren. Hij studeerde in Leiden. Zijn "dissertatio" droeg hij op aan de eveneens uit Maastricht afkomstige 's lands doctoor Thomas Schwencke (zie noot 414). Na zijn promotie vestigde hij zich in Maastricht, waar hem ook de geneeskundige verzorging van het garnizoen werd opgedragen. Als lid van de kleine protestantse minderheid bekleedde hij al spoedig vele aanzienlijke posten. In 1772 werd hij benoemd tot hoogleraar in de anatomie aan de Illustre School te Maastricht. Zie Sassen, De Illustre School te Maastricht, 60-62.
- 444) Blok, Geschiedenis van het Nederlandse Volk, VI, 415-425.
- 445) Res. R. v. St. 21 en 23 april 1784.
- 446) Res. R. v. St. 24 mei 1784 (de opdracht) en 22 juni 1784 (het antwoord van de commissie).
- 447) Res. R. v. St. 23 juni, 17 en 29 aug. 1784 en 15 juli, 2 aug., 12 sept. en 5 dec. 1785 (betreffende de oprichting van een hospitaal te Sluis "in het gebouw boven den ingang van het Casteel"); 22 juni, 8 en 29 juli, 6, 17 en 24 aug., 10 en 22 sept. 1784 en 9 febr., 17 juni, 5 nov., 3, 14 en 28 dec. 1785 (te Hulst "op het Choor der Kercke"); 16 juni, 29 juli, 11 en 12 aug., 8, 17 en 21 sept. en 25 okt. 1784 en 21 maart 1785 (te Sas van Gent "in twee gebouwen, staande op het plein ter regter zijde van het Commandement"); tenslotte 26 april, 3, 4, 12 en 24 mei, 4, 18 en 29 juni, 9 juli en 13 aug. 1784 en 14 febr., 22 maart, 5 april, 13 en 28 juni, 7 juli en 2 sept. 1785 (te Bergen op Zoom "in 't Pesthuys").
- 448) A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 1565, Actenboek 1782-1784.
- 449) Te Gouda: Res. R. v. St. 23 nov. en 21 dec. 1784; te Rotterdam: Res. R. v. St. 21 en 30 dec. 1784, 21 en 31 jan. en 6 en 11 april 1785.

- 450) Het verzoek aan 's-Lands doctoren: Res. R. v. St. 23 nov. 1784; hun antwoord: 29 dec. 1784.
- 451) Breda: 21 april 1785; 's-Hertogenbosch: 17 febr., 21 april en 20 juni 1785; Steenberg: Res. R. v. St. 2 maart 1785; Geertruidenberg: Res. R. v. St. 20 april 1785; Oostburg: 7 okt. 1785.
- 452) Blok, Geschiedenis, VI, 432-434.
- 453) Vgl. Res. R. v. St. 17 sept. en 30 dec. 1788 (Maastricht); 13 maart en 5 mei 1789 ('s-Hertogenbosch).
- 454) Uijterschout, Beknopt overzicht, p. 154.
- 455) Zie naast Blok, Geschiedenis, VI, 536-551; Uijterschout, Beknopt overzicht, 153-155, alsook: Verberne, De laatste jaren van de Republiek 1787-'95, 391-411.
- 456) Extra fraters: Res. R. v. St. 29 april en 7 aug. 1793; verhoging van het tractement: Res. R. v. St. 23 aug. 1793.
- 457) Res. R. v. St. 8 febr. 1793.
- 458) Voor de lijsten van materiëel, medicamenten en instrumenten, zie: Res. R. v. St. 4 maart, 12 en 17 april 1793; de aanstelling van de - door 's lands doctoren voorgestelde - personeelsleden: Res. R. v. St. 12 april 1793. Blijkens een resolutie van 4 maart 1793 kregen de functionarissen de volgende vergoedingen:
- de doctor kreeg 1000 gulden per jaar, daarnaast 100 "equipagegeld" per jaar en 2 gulden 10 stuivers kostgeld per dag. Voorts ontving hij nog 2 gulden per dag voor een wagen, waarvan hij zich blijkens een resolutie van 3 mei 1793 zelf moest voorzien.
- De eerste chirurgijn verdiende 800 gulden per jaar, kreeg 75 gulden "equipagegeld", 2 gulden wagensgeld, als kostgeld eveneens 2 gulden 10 stuivers. De chirurgijns-majoor kregen een daggeld van 3 gulden en daarnaast 2 gulden 10 stuivers kostgeld.
- De fraters ontvingen 1 gulden 10 stuivers daggeld, plus 1 gulden kostgeld.
- De apotheker verdiende 700 gulden per jaar, kreeg 75 gulden wagensgeld en 2 gulden 10 stuivers kostgeld. Zijn knecht verdiende 1 gulden 10 stuivers per dag en kreeg 1 gulden kostgeld.
- De hospitaalmeester verdiende hetzelfde als de apotheker.
- De controleur ontving 500 gulden per jaar, 50 gulden "equipagegeld" en 1 gulden 5 stuivers kostgeld.
- De kok kreeg 1 gulden 10 stuivers per dag met 1 gulden kostgeld; de knechts 1 gulden daggeld plus 10 stuivers kostgeld.

- 459) Res. R. v. St. 26 april 1793.
- 460) De inhoud van de brief: Res. R. v. St. 26 april 1793.
- 461) Dr. Verzijl Muilman werd in 1785 aangesteld "tot extraordinaris doctor van den Lande" (Res. R. v. St. 4 jan. 1785), twee weken later tot "ordinaris doctor" (Res. R. v. St. 17 jan. 1785). In 1789 werd hem op eigen verzoek ontslag verleend als 's lands doctor "salvo titulo" (Res. R. v. St. 4 mei 1789). Hij overleed in 1795 (Res. 21 juli 1795). Nadere biografische gegevens werden niet gevonden.
- 462) Res. R. v. St. 3 mei 1793.
- 463) Ibid.
- 464) Res. R. v. St. 18 mei 1793.
- 465) Res. R. v. St. 25 mei 1793.
- 466) Res. R. v. St. 5 juni 1793.
- 467) Res. R. v. St. 24 juni 1793.
- 468) Ibid.
- 469) Res. R. v. St. 3 juli 1793.
- 470) Res. R. v. St. 1 juli 1793.
- 471) Voor het contract, dat op 15 juli in het Actenboek werd "geinsereert" (Res. R. v. St. 15 juli 1793) zie: A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 1567. Acten- en Commissiënboek 1789-1793.
- 472) Over de Gelderse officieren: Veenendaal, Matthijs Sloot, 3-4.
- 473) Res. R. v. St. 21 okt. 1793.
- 474) Res. R. v. St. 8 jan. 1794.
- 475) Res. R. v. St. 30 jan. 1794.
- 476) Over de hervormingen in het Franse leger zie Des Cilleuls, Le service de Santé, 40-60 en Faidherbe, Les médecins, 129-130.
- 477) Res. R. v. St. 17 febr. 1794.

- 478) "Porte Pierre": een houder voor helse steen.
- 479) "Seton": een draad die met behulp van een naald en een speciale tang door de huid van de nek werd gevoerd. Op deze wijze lokte men een purulente ontsteking uit.
- 480) Als hoofdofficier, belast met de militaire directie over de hospitalen, werd aangesteld de majoor Schneider. Nadere biografische gegevens over hem werden niet gevonden.
- 481) Res. R. v. St. 6 maart 1794. Voor zijn aanstelling als hospitaalmeester bij het groot hospitaal: Res. R. v. St. 18 maart 1794.
- 482) Res. R. v. St. 21 maart 1794.
- 483) Res. R. v. St. 24 maart 1794.
- 484) Res. R. v. St. 25 maart 1794.
- 485) In hoeverre de soldaten ook werden opgenomen in de hospitalen der bondgenoten, hebben wij niet kunnen nagaan. Zeker is wel dat laatstgenoemden elk hun eigen hospitalen oprichtten - iets wat niet zelden overigens slechts met de grootste moeite kon worden gerealiseerd.
Vgl. het "Relaas van het voorgevallene omtrent de zieken en gequetste Hano-veraanen in den Jaare 1794". G.A. Leiden, Archief van de secretarie van Leiden 1575-1851, voorl. inv.nr. 6131.
- 486) Res. R. v. St. 25 juli 1794.
- 487) A.R.A., Arch. R. v. St., inv.nr. 2075.
- 488) Res. R. v. St. 1 april 1794; Sabron, De oorlog, 4-5.
- 489) Res. R. v. St. 9 juli 1794.
- 490) Res. R. v. St. 21 juli 1794 (naar Breda) en 5 aug. 1794 (naar Heusden).
Zie ook: Sabron, De oorlog, p. 122.
- 491) Res. R. v. St. 11 aug. 1794; Sabron, De oorlog, 127-130.
- 492) Res. R. v. St. 14 mei 1794. Ook het personeel van het vaste veldhospitaal vroeg - en kreeg - hierop terstond wijjn: Vgl. Res. R. v. St. 25 mei 1794.
- 493) Res. R. v. St. 7 mei 1794.
- 494) Res. R. v. St. 15 mei 1794.

- 495) Res. R. v. St. 9 juli 1794.
- 496) Res. R. v. St. 29 okt. 1794.
- 497) Res. R. v. St. 4 juni 1794.
- 498) Res. R. v. St. 11 juni 1794
- 499) Res. R. v. St. 18 april 1794.
- 500) Sabron, De oorlog, p. 122.
- 501) Res. R. v. St. 4 juli 1794.
- 502) Res. R. v. St. 13 juni 1794.
- 503) Res. R. v. St. 6 juli 1794.
- 504) Res. R. v. St. 22 juli 1794.
- 505) Res. R. v. St. 28 juli 1794.
- 506) Res. R. v. St. 22 juli 1794.
- 507) Res. R. v. St. 5 aug. 1794.
- 508) Res. R. v. St. 11 aug. 1794.
- 509) Res. R. v. St. 20 aug. 1794.
- 510) Res. R. v. St. 25 aug. 1794; nog eens: 25 sept. 1794.
- 511) Res. R. v. St. 29 aug. 1794.
- 512) Res. R. v. St. 2 en 8 sept. 1794.
- 513) Hazewinkel, Feijenoord, Rott. Jaarb., 17-76.

B I J L A G E N
=====

Commissie voor Arnoldus Jacobi Caussens, der medecynen Doctor.

(A.R.A., Arch. St.Gen., inv.nr.12270)

Die Staten Generael stellen ende doen te weeten ,dat wy aenmerckende de overgrootte sorge, genegentheyt ende affectie , die syne Exoellentie voordien dienst ende welstand vande gemeyne Christelijke sake tegen den algemeynen vyant is dragende, goetgevonden hebben derselver syne Excellentie van een bequaem ende ervaren Doctor inde medecynen te besorgen, ende by te stellen, die op desselfs persoon ende gesontheyt passe, lette , acht neme , ende tallen tyde behoerlycke sorge te dragen. Soo ist dat wy opt goet aenbrengen ons gedaen , vande getrouwicheyt , geleertheyt, goede ervarentheyt, neersticheyt ende sorchfuldicheyt vanden persoon van Arnoldus Jacobi Caussens , der medecynen Doctor, ende dat deselve syne Excellentie aengenaem is , ons geheelyck betrouwende syne wysheyt, vromicheyt ende geschictheyt, denselven Arnoldum Jacobum Caussens als Doctor inde medecynen van syne Excellentie den Welgeboren Grave Hendrik Frederick van Nassau ende andere Heeren vanden hove hebben onthouden ende aengenomen , onthouden ende nemen aen mits desen, sulcx dat hy derselver syn Excellentie ende d' Heeren vanden hove ten dienste sal staen , sonder yet van consultatien , ordonnantien , visitatien ende andere besoignen voor deselve te doen , te mogen eysschen , oft pretenderen in eenighe manieren.

Dat hy voorts gehouden sal syn den persoon van syne Excellentie soo wel te velde als in andere plaetssen soo binnen als buyten Hollant te volgen ende by te wesen ende hem versien te houden van een goet Dienaer , hem wel verstaende op het stuk vande apothecatie , met alle droguen ende medicamenten noodich wesende tot synen coste , ende voorts alles te doen , dat een goet ende getrouwe Doctor medicinae toestaet, kan ende behoort te doen opte gaigen en tractement van dertien hondert ponden van XL grootten t pont sjaers , daervan hem van drye maenden te drye maenden by gelycke portien betalinge gedaen sal wordden , ende dat hy sal hebben bouche en cour voordien tyt dat syne Excellentie te velde sal zyn, welck voorsz. tractement ende gaigen ingaen sullen op heden datum van desen , ende voorts op alsulcken recht, digniteyt ende preeminentien , als totten voorsz. staet behooren, wel verstaende dat hy van tochten oft reyssen egeen dachgelden ofte vacatien en sal eyschen noch genieten , maer hem met syn tractement moeten genoegen.

Waerop, ende van hem daerinne behoerlycke te quytten , den voornoemden Arnoldus Jacobi Caussens gehouden is , in onsen handen oft vande ghene by ons daertoe te oommitteren , te doen den behoerlycken eedt. Twelck gedaen synde , bevelen wy een yegelyck, dat sy den voorsz. Caussens inden voorsz. staet erkennen ende respecteren naer behooren , hem latende volcommelyck genieten de rechten ende preeminentien daertoe behoorende.

Den IX Junii 1600

BIJLAGE II

Lijste van alle die instrumenten ende bagagije die meester Adriaen Sarazoomen, chirurgijn vant Landt, vande galeijen ghenoomen sijn gheweest, welcke lijste hij presenteert, tot allen tijden, dies noodt sijnde, met ede te verificeeren.

(A.R.A., Arch.St.Gen., inv.nr. 7474)

Aen potten ende glaessen ende leer tsaemen	15- 0-0
noch aen tinne flesschen	12- 0-0
noch 2 beekens	4- 0-0
noch een salfsaene	1-10-0
noch een gloscome (= glossocomum = beenlade, extensiespalk)	2- 0-0
noch de kist	8- 0-0
noch een flesoh koffertjen	5- 0-0
noch een keldertjen met Vlesschen	6- 0-0
noch aen groen laecken ende lint ende spijckers tsaemen	1-10-0
noch voor een schoone trepane met alle andere instrumenten tot den hooffde dienende met noch een bladt van mijn groote saeghe alle seer constich ghewrocht van ijser ende stael	50- 0-0
noch een vergulde scheerkoocker met sijde quasten, 2 ijsere cammen, 2 schaeren, 2 scheermessen, een vergult spiegeltjen, een oorlepel, een borstel	12- 0-0
noch 3 spaensche schaeren, 2 scheermessen, een copere spuyt, 2 cromme messen om extrepation mede te doen met eenighe seer excelente naelden om de arterien mede te onderstecken tsaemen	7- 0-0
noch een ebene seer schoone vermaeckbussche (= verbanddoos of medicijnkast) cost 18 gulden van maecken ende 6 gulden thout	24- 0-0
noch 4 silvere fleskens daer in om balsem olij ende anderen olij daer in te doen costen 10 gulden van maecken ende 12 aen silver	22- 0-0
noch een silvere spuijt daer in met drie pijpkens daer in schroevende cost 5 gulden van maecken, ende 6 gulden thien stuijvers aan silver	11-10-0
noch een cleyn schaerken daer in van 24 stuijvers daer in, in Den Haech ghemaect	1- 4-0
noch een goutgewicht schaeltgen, met silver oleyn ghewichte om medicijnen te weegen	1- 8-0
noch een coper vijsel met een balansie ende cooper ghewichte	4-10-0
noch een silveren kamp	8- 0-0
...	
een nachttabbert	48- 0-0
noch een saeije mantel	30- 0-0
noch een swarte laecken mantel	20- 0-0
noch een syde groffgreijne wambaeijs	25- 0-0
noch een Turkse groffgreijne broeck	18- 0-0
noch een groffgreijne wambaeijs	18- 0-0
noch een swarte laecken broeck	12- 0-0
noch 3 paer ghebreijde cousen	12- 0-0
noch een paer stroppen	16- 0-0

noch aen schoenen ende muijlen	10- 0-0
noch een grove spaensche deecken	5- 0-0
noch een bult (zak) met een tabbaert	8- 0-0
noch een riem	2- 5-0
noch aen tinnewerck te weeten een waterpoot, 4 teljoren, 2 cummekens, een kroes, een tinne can, twee platieren, een groot ende een cleyn t'saemen	3- 0-0
noch 2 oorkusschens	6- 0-0
noch 3 paer slasplaeckens	12- 0-0
noch 5 oorsloopen	5- 0-0
noch 6 hemden	18- 0-0
noch 12 craegen	18- 0-0
noch 3 tafellaeokens	3- 0-0
noch 6 servetten	4- 0-0
noch 6 drogeldoecken	2- 0-0
noch aen linnekoussens	6- 0-0
noch aen socken	1- 0-0
noch 12 neusdoecken	5- 0-0
noch 3 scheerdoecken, 4 achterdoecken, 6 baertdoecken	5- 0-0
noch een fluweelen cantoormuts	4- 0-0
noch twee fijne linne mutschen met speldwerck	2- 0-0
noch 4 andere	2- 4-0

Rapport gedaen bij dr. Wilhelm van der Straaten, van syn reyse tot Gouda ende Schoonhoven, ende aldaer genomen informatie op de respective Gasthuijsen ende daer inleggende siecke soldaten.

(A.R.A., Aroh.St.v.Holland, inv.nr. 3436)

Achtervolgende U Ed.Mog. resolutie vanden vij february 1673 in oonformité vande salutive gedachten van Syne Hoocheyt mijn Heer de Prince van Orangien over de kranke Soldaten inde Gasthuysen te Gouda ende Schoonhoven ende bevel, omme nae genomen exacte informatie op derselviger traitement, commoditeijt, cureringe ende applicatie vande gerequireerde medicamenten, daer van U Ed.Mog. omstandelyk rapport te doen,

soo hebbe ick my, metten geassumeerden Chirurgyn Mr.Ludolf de Cock, nae 't Leger tot Alphen begeven den 10^{den} deses, en aldaer van deze charitabele intentie, punctuele notificatie gegeven aen sijn Hoochgemelte Hoogheyte, en by deselve met sonderling genoeghen opgenomen. Ende den volgenden dach tot Gouda, met de Heeren Burgermeesters op het Stadhuys te vier uyren vergadert, noodich geoordeelt, om alles ordentlyck en op het seeckerste uyt te voeren, uyt d'ordinaris Medicijns, chirurgijns, Apotheeckers en Regenten van t Gasthuys en der selver dienaers, pertinent bericht te nemen vanden Aert, Oorsaecken, teyckenen en Symptomata vande Sieckten, aengevende Methode vande Cure, Succes van de geapliceerde remedien, regime van leven in spys ende drank, getal gevend en luchticheyt ende suyveringhe vande Cameren, getal der ingekomen Siecken, ende der verstorven. Nae curieuse ondervraginghe, heeft men gevonden, dat de meeste siekten waeren heete, continuele quaed-aerdighe Coortsen, doch sonder eenighe teyckenen van Peste, ende voorts veele allachtige buijklopen, ende weynighe bloedinghe. Alles spruytende uyt geledene ongemaacken, in onbequame regime van leven, daer door dan de Ingewanden ende massa van bloed verscheijdentlijck geïnfecteert sijnde, de voorzegde ongemaacken veroorsaecht hebben, ende van elfhondert seven ende sestich personen, zedert 1^a octob. 1672 totten x^{den} february 1673, wel vierhondert twee ende dertich gestorven syn. Neffens twee Apothecarisen, een Chirurgyn, ende verscheijden dienstheden.

Dit obligeerde my om particulierlyk te recommenderen meerder ende rijmer verblijf plaetsen, en ledighe, oude kloosters, kercken, huijsen, ende (op d'antwoord, dat die nu beset waren met turf en andere provisie) het leprosen huys, aldaer apparentelyk, gelyck in alle andere steden ontledicht, ende op de replycke dat het een diende tot een retraite voor de oude voor desen int Gasthuijs logeerende personen gaf ick haere Edelen te despiciëren, of men niet een deel voor deesse oude personen soude kunnen afsluyten, van een ander deel voor de krancke soldaten.

Oick dat men diende tot remedie vande schadelycke stank, de camers meermaels 's daechs te reijnigen met uijtvaegen, wassen, suyveren vande receptacula excrementorum, goede vuyren te stoocken, te beroocken met genever bessen, asijn op

gloeijende steenen te gieten, swavel, wierook, etc. ende daer vensters syn te verluchten.

Die nu aan 't reconvallesceeren syn, dientmen in een minder besmette Camer te transporteren, ende tot frequenter wassinghe ende uytspoelinghe van mondt, neuse ende handen met fris water met wat asijs vermenght te houden, ende, soo veel mogelyk verversing van hembden ende laeckens te doen genieten.

Indien men gheen suffisante luchtighe Camers aldaer kan vinden, ofte by naerder aenwas van siecken, zoude men op de bolweroken etc. met Tenten of van planken eenige logies konnen opslaen, of in naebuijzige niet soo seer belaste steden eenige transporteren.

Over het ordentlijk gebruyck van medicinale behulpselen, hebbe ick nog het oversien vande in 3 maanden gepraescribeerde medicamenten met de twee (by weeckelycks beneven de krancken visiterende op een jaerlyx tractement, voor ijder van een hondert gulden) medicyns ende chirurgijns geconsulteert ende myne geringhe gedachten geconfereert, met praesentatie van verder des nodich synde, elucidiatie. Gelyk mede, over de regime des levens in spys, ende drank suyvering vande verblyf plaetsen etc. soo met de selvige als met de Heeren Regenten en dispensiers respectieve, soo ver men in diergelycke huijsen ende gelegentheden gewoon is te doen. Onder anderen achte raedsaem, dat men continuere in de dagelyxe aenteyckeninge vande geordineerde remedien, ende sommier verbael vande operatie ende succes, tot ververschinge van de memorie, ende onderrichtinge van den by beurte succederende medicijn.

Met korte byvoeginghe, of, wanneer d'een of d'ander patient gelaten is, ende hoeveel, ende hoedanich bloedt, uyt wat ader, ende met hoedanich succes ende verdraechsaeemheyte.

Dat mede de Goevernante dagelycx met den dootor omgaende desselfs ordres van de quantiteyt, qualiteyt en wijze van voedsel en medicamenten te geven ontfange, en naerstich achtervolghe, sonderling de medicamenten behoorlyk in haer presentie doo nemen, Ende de weijgerende siecken gheen voedsel praesentere voor dat sij 't geordineerde ingenomen sullen hebben. 's Morgens ende 's avondts dient men gheen solide spijs oock niet veel broots met boter of kaes etc. te geven, maer d'een of d'ander pottagerij, als nat van vers (niet zeer gesouten) vleys, bier en broot, raep - warmoes soete of gekarnde melok, met gierst, gepelde garst, brood, tarwebloem etc. gekooct. 's Middags wat versch vleys, krotten, grutten, weecke eijeren etc. met min of meer broodts, nae dat den aert en heevicheyt vande sieckten, de swakheyt der siecken ende het voorsichtich oordeel vande Medicijns aenraeden zal geve voorts U Ed.Mog. met behoorlyck respect te bedencken, of 't niet raedsaem zy, de Medicijns, ten den gerequireerden ijver, in dese extraordinaris swaere ende contagineuse last, met een sortabel honorarium te courageren.

Tot Sohoonhoven ben bericht uyt den Heer Burgermeester van Arkel, den chirurgyn P. vande Graef, ende Gerard vanden Bosch (die wel mede een Chirurgyn was, maer onlustich om de siecken sonder salaris te bedienen). Boeckhouder, dat zedert den 1 decembris 1672 tot den 10 februaril 1673 in 't Gasthuys aldaer gekomen waren omtrent 192 siecken, ende gestorven 60 ofte 70, doch sonder 't getal van d'een ende t'ander eigentlyk te kunnen weten.

Uyt een naegesonden memorie (ter occasie vanden absenten voorgaenden Boeckhouder) souden zedert den 10 juni 1672 totten 12 februarii 1673, ingekomen syn vierhondert vijf ende seventich siecken, ende gestorven een hondert vijf en dertich. De siecken leggen sonder assistentie van een Medicijn, van Medicamenten ende Apotheoariss, beyde sich excuserende op 't manquement van salaris en betalinghe.

De Chirurgyn is mede difficil, op 't tractement van dertich guldens jaerlyxs, voor het bedienen van de Oude in 't Gasthuys onderhouden wordende personen, de inkomende Soldaten mede te bedienen.

Het jaerlyx inkomen van 2 a 3000 gulden door de inundatie ende onbruyckbaerheijt der landen merckelyck vermindert sijnde, laet niet toe dat de siecken van gerequireert bequaem voedsel, medicamenten of nodich getal van dienstboden voorsien ende gedient worden.

De Burgermeester seyde opgenomen te hebben, ten dienst van 't Gasthuys op syn eijgen naem ende Credit, twee duysent guldens, den Boeckhouder verschoten te hebben uyt syn eijghen comptoir 10 a 1200 gulden dat mede de stadt niet was gesubsidieert geweest gelyck andere steden, d'onverdragelycke stank ende vuylicheyt verweyst meerder suljveringhe, beroockinge, ende dienstboden.

d'Arme siecken, meerder assistentie van nodighe Medicamenten ende bequaemer voedsel. Den Boeckhouder klaechde mede, dat vande bekende vier stuijvers niet meer als vijftich guldens ontfanghen hadde.

Hopende dat U Ed.Mog. eenich contentement zullen nemen en de uijtvoeringhe vande aenbevolen order, met praesentatie van vordere onderdanichste dienstwillicheyt, blyve

U Ed.Mog.

Gehoorsaemste dienaar

Haghe den 16. februarii 1673.

BIJLAGE IV

Reglement of het ontfangen van Siecken en Gequetsten in 's Lands groot Leger-hospitaal, en op de betalinge van 't geen deselve daer in verteeeren, in dato den 5. April 1692.

(G.P.B., IV, p.184)

I.

Sullen geen Soldaten Vrouwen of Kinderen, ofte yemandt anders, niet zijnde in actuelen dienst en besoldingh, in 't Hospitaal geadmitteert werden.

II.

Sullen geen Siecken geadmitteert werden, als met een Billiet van den Officier de Compagnie geleydende waer onder sy dienen.

III.

Doch wat de Gequetsten belanght, nademael de tijdt en confusie somwijlen niet toe en laet na soodanigh Billiet te wachten, sullen deselve in dat geval sonder Billiet mogen ingenomen werden, midts alvorens opgevende haer Naem en Toenaem, nevens die van haer Ritmeester of Capiteyn en Collonel.

IV.

Den Hospitaal-meester sal aenstonds een Lijst van soodanige Gequetsten oversenden aen den Intendant van het Hospitaal te Velde.

V.

Welcke Lijst by 't uytgeven van de ordres aen de respective Regimenten sal gesonden werden, met praeçis bevel, dat de Ritmeesters en Capiteynen, uyterlijk binnē twee dagen een Billiet of Verklaringh, of de Gequetsten onder haer Compagnie gehoorē of niet, sullen hebben te rug te senden aen 't Hooft-quartier.

VI.

Welcke Billietten ofte Verklaringen aen den voorschreven Intendant te Velde ter handt gesteld, en door hem aen den Hospitaal-meester, in wiens onderhebbende Hospitaal de Gequetsten sonder Billiet sullen wesen geadmitteert, toegesonden sullen werden.

VII.

De Hospitaal-meesters sullen alle veertien dagen een ordentelijke Reeckeninge van alle de Siecken en Gequetsten van yeder Regiment, met distinctie van de Compagnien, moeten opstellen, nevens den Controlleur onderteeckenē, en aen de voorschreve Intendanten te Velde oversenden.

VIII.

Welke Reeckeningen op deselve wijze als hier vooren ontrent de Lijsten der Ge-

de
quetsten geseht is, aen respective Collonels sullen gesonden werden, die by desen gelast werden op den achtsten dagh daer na praecis deselve met contant geldt te voldoen aen den voorsz Intendant te Velde.

IX.

Welcke ten dien eynde op den bestelden dagh by de handt sal moeten wesen, om de penningen te ontfangen, en daer van Quitantie te passeren.

X.

Ende deselve vervolgens by de eerste bequame gelegentheydt sal oversenden aenden Intendant van 't Hospitaal, waer uyt de Reeckeningen sullen overgesonden wesen, blijvende de voorschreve Intendanten respectivelijck gehouden van haren ontfangh behoorlijcke Reeckeningsh te doen.

Was gearapheert, Adr. van Borselen tot Geldermalsen, vt. Onder stondt, Accordeert met het Register. Geteeckent, S. van Slingelandt.

BIJLAGE V

Contracten betreffende de aanbesteding van een garnizoenshospitaal te Roermond in 1704.

(A.R.A., Arch. R.v.St., inv.nr. 1548)

I

Conditien en voorwaarden waar op ... Johan Schutter ... voor een jaar het oppassen, spijsigen en reinigen der siecken en gequetste soldaaten in het guarnisoenshospitaal tot Roermonde ... heeft aangenomen.

-1-

Den aannemer sal gehouden zijn de voorszegde sieken ende gequetste soldaaten tweemaal des daags te spijsigen des morgens ten elff uren en na de middag ten ses uren.

-2-

's Middags aan ieder persoon door malkander geeven drij vierendeel van een pond goed schapen, runder of kalfsvlees, en dat wel gaar gekookt volgens de ordonnantie van den doctor, item een goed bouillon met rijst, gepelde gerst, grutten, meel, brood, groente, knollen, op de manier als den doctor alle dagen sal ordonneren, en somtyds potage van gestoofde raapen, spinage, kool, rijst, grutten, rossijnen of pruimen gekookt met behoorlijke boter daar over in de plaats van vlees, en somtyds wel een kandeeltje aan een heel siecke, en vande voorszegde vlees portie sal den doctor een quantiteit kunnen ordonneren te braden en doen uytdaelen aande siecken die hij noodig oordeelen sal.

-3-

Den aannemer sal des avonds geven soete of kaern melk gekookt met rijst, gierst gort, gepelde gerst, haver of gerste meel, en bier en brood, overschooten bouillon van dien dag, een paar eijeren, een dubbelde boterham en somtijds een glaasje wijn, alle deese ter ordonnantie vanden doctor.

-4-

Hij aannemer sal des daags geeven op ieder persoon een pond goed tarwe brood, en een kan bier a drij guldens de ton en welgebakken brood.

-5-

Den aannemer sal de siecken en gequetsten wel en behoorlijk, en soo goed als ordinair gebruikelijk is, doen verversen van schoon lijnwaat zijnde in den soomer alle weeken en in den winter alle negen à tien dagen een schoon hembd, en insgelijx ook wanneer aan den een of den andere extra ordinaris volgens ordre van den doctor, en desselfs goedvinden soude moeten worden gegeven.

-6-

Den aannemer sal mede doen wasschen en suiveren de doeken dewelke bij de siecken of gequetsten worden gebruikt door den chirurgijn.

-7-

Den aannemer sal mede verschaffen het nodige vuur en licht voor de siecken en gequetsten als mede het vuur voor de chirurgijn in het verbinden van noode zijnde.

-8-

Den aannemer sal selfs in het hospitaal mogen bakken en brouwen en vrij weesen van alle accijnsen hoe dat die ook mogen genoemd zijn, midts dat hij geeve welgebakken brood en gaar gekookt bier tot contentement van den doctor en ontfanger van het hospitaal als mede de officieren dewelke tot mede opsigt vanden heer oommandant van't guarnisoen daar toe soude mogen gesteld zijn.

-9-

Den aannemer sal alle het gene hem door den commis van 's lands magazijn of door die geene die daar toe soude mogen weesen geauthoriseert door haer Edel Mogenden hem word ter hand gesteld soo van matrassen, dekens, lakens, hemden, slaapmutsen en alles wat hem ter hand word gesteld, ontfangen onder behoorlijke recipisse, waar van een behoorlijke lijst sal gemaakt worden, en gemelte hospitaal meublen wel gaade slaan om deselve over te geven als het hem sal afgeeisocht worden, of als het hospitaal sal worden te niet gedaan.

-10-

Omme ingevolge de voorszegde siecke en gequetste soldaten wel en behoorlijk te tracteren is verder geacordeert dat aanden aannemer sal worden gegeven een tractement van 300 guldens jaarlijx en dat alle drij maanden te betalen een geregtig vierdepart van het selve doorden ontfanger van het gemelte hospitaal en dat voor ieder siecke of gequetste soldaat daags sal genieten vijf en een halve stuiver Hollands, de welke hem sullen betaalt worden doorden ontfanger voornoemd alle loopende maanden uit de contributien die de militie aan het hospitaal moet betalen, alsmede uit de vier stuivers Hollands die de soldaaten in't gemelte hospitaal daags moeten betalen wanneer sij daar in zijn, na proportie vande siecken of gequetsten die in't hospitaal zijn en nadat de kassa voorsien is.

-11-

Dat alle de medicamenten en plijsters, wat naam die moogen hebben sullen zijn en blijven tot laste van het hospitaal.

-12-

De onderhoudinge en noodige reparatien van het huis des hospitaals, soo dak als ouderhuis, sal zijn en blijven tot laste van het hospitaal, ten waere dat bij verzuim van den aannemer of sijne domestiquen 't een of 't ander word gebrooken waar van de reparatie en vergoeding sal gedaan worden op kosten van den aannemer.

-13-

Verder is geacordeert dat geene van de siecke of gequetste soldaaten in 't gemelte hospitaal zijnde niet zullen vermogen eenig eeten weg te geven aan wien het

soude mogen weesen nog onder wat pretext, en om dit alles voor te koomen sal de heer Gouverneur gelieven een schildwagt te doen stellen voor het hospitaal opdat daar niemand inkoome sonder permissie.

-14-

Verder is geaccordeert dat geene siecke of gequetste soldaaten uit het selve hospitaal vermogen te gaan sonder permissie van den doctor.

-15-

Nog is geaccordeert dat als het linnen sal op den blijk leggen, dat den heer gouverneur daar sal een schildwacht bijgeven, op dat niet en word gestoolen.

-16-

Mede is geaccordeert dat geen soldaaten van het guarnisoen zijnde in het zelve en mogen koomen als mede brengende twee hembden.

-17-

En als een soldaat komt te sterven sal den capitein van wie deselve is, moeten betaalen een halve rijxdaalder voor de bewaringe vande monteering.

-18-

Ende sal het contract ingaan met den dag dat de eerste siecke of gequetste in het hospitaal komt.

II

Overeenkomst met Andries Joris, apotheker.

-1-

Den gemelten apotheker Andries Joris sal gehouden zijn alle de medioamenten te leveren voor alle siecke en gequetste komende in het guarniscenshospitaal bovengenoemd, soo in als uitwendig volgens de ordonnantie van den doctor.

-2-

Als mede het lijnwaat tot de verbanden en het pluiz of pluksel tot de wonden, en wijn en brandewijn die tot het selve sullen gebruikt worden.

-3-

Ende als daar eenige int hospitaal quamen, die met venus sieckte besmet waaren, ende geheele cure moesten uitstaan, sal de capitein daar voor betaalen agt ryxdaalders aan den apotheker.

-4-

Waarvoor hem aannemer is geaccordeert te betaalen door den ontfanger van't

gemelte hospitaal voor ieder persoon des daags, die van het guarnisoen in het hospitaal koomen, twee en een halve stuiver Hollands geld.

-5-

Als mede dat de gemelte aannemer sal vrij zijn van alle inlogeringe van soldaaten of officieren.

III

Overeenkomst met Martinus Reipkens, medicinae doctor.

-1-

Den gemelten doctor sal gehouden zijn de siecke en gequetsten in het hospitaal alle morgen ten seven uren in den soomer en in den winter ten agt uren visiteren en haar de nodige medicijnen ordonneren.

-2-

En als het quam te geschieden dat het noodsaaklijk was dat eenige siecken of gequetsten de visite van den doctor twee maal des daags nodig mogten hebben, soo sal den doctor gehouden zijn deselve te gaan visiteeren.

-3-

Voor welk bedienen van het guarnisoenshospitaal alhier sal hij genieten een somme van vier hondert guldens jaarlijx te betaalen door den ontfanger van het gemelte hospitaal alle drij maanden een gerecht vierdepart.

IV

Overeenkomst met Ferdinand Arts, chirurgijn.

-1-

Den gemelten Ferdinand Arts sal gehouden zijn alle dagen de zieken en gequetsten in het hospitaal te gaan verbinden ende visiteren des morgens de klokke seven uren in de winter en des somers ten ses uren, ende des avonds ten ses uren in gevalle den doctor sulx sal nodig oordelen dat eenige sieken of gequetsten tweemaal des daags de verbanden noodig hebben.

-2-

Den apotheker sal gehouden zijn te leveren aan den gemelten chirurgijn de nodige medicamenten tot de verbanden volgens het contract met hem gemaakt, alsmede het nodige lijnwaat tot de verbanden en wat verders tot het selve word vereischt, sonder de minste koste van den chirurgijn.

-3-

Den chirurgijn sal niet vermogen eenige deminste medicamenten door den apotheker

in het hospitaal geleverd daar uit te brengen of op ander plaatsen te gebruiken, maar alles in den apotheeq moeten brengen als de verbanden gedaan zijn.

-4-

Ende op dat alles net en behoorlijk worde agtervolgd, sal de chirurgijn als hij eenige medicamenten, salven of plaasters nodig heeft deselve onder behoorlijke recipisse van den apothequer ontfangen.

-5-

Den gemelten chirurgijn sal hier voor genieten een tractement van tweehonderd guldens jaarlijx Hollands geld, het welk hem sal betaald worden door den ontfan-ger van het gemelte hospitaal alle drij maanden een geregt vierdepart van het-selve.

-6-

Ende als het quam te geschieden dat er meer als vijftig gequetsten in het hospi-taal quamen, soo sal den gemelten chirurgijn genieten eenen gulden daags Hol-lands geld voor een knegt.

-7-

Ende sal het tractement ingaan met den dag dat den eersten siecke in het hospitaal word gebracht.

Lyste van sulke Utensilia die tot bereiding van Spyse, 'en tot de Tafel, en het spysigen der Sieken en Gequetsten, als ook de Officiers van het Hospitaal en haare, en andere Bediendens noodig zyn.

(A.R.A., Arch. R.v.St., Coll.Bogaers, inv.nr. 2)

Yserwerk.

Een paar staande Bokken.
Twee Speeten.
Een Braadpan.
Een groote Rooster.
Een Fruitpan.
Twee Vleesgaffels.
Drie Hengelkettingen.
Twee Treefden met drie Voeten.
Twee Hakmessen.
Twee groote Keukemessen.
Een Asschop.
Twee groote Vuurtangen.
Twee Confoorten.
Twaalf Tafelmessen.
Twaalf staale Vorken.
Een Tonneboor.
Een Fret en twee Schachten.
Een Nyptang.
Twee Haamers.
Twee Bylen.
Twee Wiggins.
Vier Snuiters.
Een groote Saag.
Twee ysere Schuimspaanen.
Twee ysere Strykysers.
Drie ysere dieldraads Kandelaars.
Ses pond Spykers van diversche groote.
Vier ysere Lampen.
Een Schaar.

Kooperwerk.

Drie koopere vertinde Keetels met haar Dekfels.
Drie Handcasserolle en Dekfels.
Een koopere Vergiettest.
Twee Pannen met Pooten en Dekfels.

Een kopere Schuimspaan.
Een Droopleepel.
Drie kopere vertinde Potleepels, eene seer groot.
Twee Kookpannen met Steelen.
Twee kopere Kraanen.
Een Rasp.
Een Vysel en Stamper.
Een kopere Bel.
Een Theekeetel.

Blikwerk.

Een blikke Kruitdoos.
Een blikke Rasp.
Twaalf Veldmaaten groot en klein.
Twee blikke Tregters.
Twee blikke Lantaarens.
Twee Tunteldoosen en Steen en Vuurslag.
Een blikke Blaaker.

Tin.

Ses tinne Schootels.
Tien tinne Bakken.
Dertig tinne Borden.
Twee tinne Kommen.
Dertig tinne Leepels.
Vier tinne Zoutvaaten.
Vier tinne Beekers.
Vier tinne Waaterpotten.
Twee Potagekommen.
Twee Peeperbossen.
Een Mostertpot.
Drie Inktpotten.
Twee Ondersteeksels.
Twee Laaf kannen met Tuiten.
Een tinne Kan.
Ses Kandelaars.
Een tinne Scheerbekken en Kan.
Een Potageleepel.

Houtwerk.

Honderd houtse Nappen om ten eeten te geeven.
Honderd houtse Leepels.
Een Bierkit.
Twee Waaterremmers.
Een Rolstok.

Een Wastobbe.

Een Doos, daar in Band, Gaaren, Zy, Saayet en andere Kleinigheeden.

Houte Kisten.

Swavelstok.

Honderd ronde Tafelborden.

Twee teene Kleerbennen om het Brood om te draagen.

Twee houte Bakken om het Eeten rond te brengen, dewelke derhalve plat zyn.

Lywaat en wat daar toe hoord.

Agt Tafellaakens.

Agt en veertig Servetten.

Agtien Handdoeken.

Twaalf Potdoeken.

Vier stukken gekeepert Lint, breed.

Agt dito Lind wat Smalder.

Twee stukken rood Lind, smul.

Een stuk swart smal Lind.

Twee pond ruuw driedraads Gaaren.

Vier pond drierley Touw om te binden.

Een half pond carmozyn Zyde.

Vier brieven groote Knospelden.

Ses dito wat kleinder.

Honderd Naaynaaldens diversche groote.

Een sak met Werk.

Een pond Vlas.

Een pond Cattoen.

BIJLAGE VII

Instructie voor de Chirurghyns van het Hospitaal te Velde.

(Res. R.v.St. 17 febr. 1748)

1.

De voorgeschreevene Chirurghyns of Chirurghyn, sal sijn ordinaris verblyf in of by het Hospitaal houden, omme ten allen tyden de Gequetste te helpen, en den aangebragtedienst te doen.

2.

Het uur met den Doctor en Hospitaalmeeester beraamt hebbende voor- en namiddag, tot het verband en visiteeren, sal hy daar present moeten zyn.

3.

Hy sal geene operatien van Trepanen, Extirpatien, die met den Doctor vastgesteld, of eenige andere considerabele Verbanden door Knegts moogen laten doen, maar selfs doen, en sig ter gesetter uure in het Hospitaal laten vinden.

4.

In cas van soodanige, of eenige dangereuse Operatien sal de Chirurghyn die niet doen, als na beraad met den Doctor, niet op sijn eigen autoriteit, maar ter presentie, toestemminge en overstaan van den voornoemden Doctor.

5.

En die Operatien van consideratie volbragt hebbende, sal hy sig niet moogen absenteeren uit het Hospitaal, voor en aleer ook de mindere Verbanden door de subalterne Chirurghyns gedaan worden in sijn presentie of kennisse, en wel agt geeven dat in deesen alle dexteriteit gebruikt worde: als ook de behoorlijke middelen geapplianceert werden.

6.

En sal sig niet moogen bemoeijen met innerlijke Medicamenten te geeven, of te ordonneeren, maar sulks overlaaten aan Dootoren, die de directie en voorschryvinge van innerlijke Middelen alleen is gedemandeert.

7.

Den voornoemden Chirurghyn sal de Chirurghyn Majors, die in het Hospitaal haare Zieken sullen brengen, het uur seggen wanneer hy daar sal koomen om die van haar te ontfangen, en den staat der Zieken en Gequetsten van haar te hooren, als ook die van de reeds inleggende aan haar te seggen, en aan haar de Verbanden, Accidenden of Wonden te laten sien.

8.

Al dit bovenstaande volbragt hebbende, sal hy den overigen tyd moogen besteeden

tot geneesinge van Gequetsten buiten het Hospitaal, mits ter bestemder tyd wederom in het Hospitaal zynde; hy sal daarom ook sig moogen voorsien van een eigen Kist, op sijn kosten, en voor sijn eigen profyt, sonder dat hy 's Lands Medicamenten daar toe sal moogen gebruiken, en sal sorge draagen dat altyd een bequaam Frater in het Hospitaal is, om by een schielijk toeval present te zyn, als hy op voorschreeve tyd absent is.

9.

Dog eenige Gequetsten sig elders onthoudende door eenige ongeleegentheid, sal hy sig moogen absenteeren van het Hospitaal op ordre van den commandeerende Generaal, om deselve te assisteeren en te geneesen.

10.

Sorgdraagen voor het doorleggen van Patienten, en daarom in Bedleegerige daagelijks daar na te sien, en alle behoorlijke precautien daar tegen te neemen, en de reeds doorgeleegene, en met koud Vuur beset zynde, hoe eer hoe beeter te doen transporteeren na de vaste Hospitaalen, en te versorgen.

11.

Dan dewyl de ondervinge geleert heeft, dat'er een extravagante quantiteit Brandewynen geëischt worden voor de Gewonden tot Verband door de Chirurghyns, welke Brandewynen niet alleen schaadelyk zyn genoegsaam in alle Wonden, maar dat men hier door ook een deure opent tot vexatien, groote kosten voor den Lande, en tot debauche geleegentheid geeft; daarom worden alle Chirurghyns wel expresselyk gelast in haare Ordonnantien sig daar van te menageeren, en soodanige Fomentatien te ordonneeren, die minder kostbaar zyn, of indien'er Brandewyn bygedaan moet werden, soodanig doorkruiden, als andersins gealtereert zy, dat hy niet meer tot debauche dienen kan.

12.

Voorts sullen hy en alle mindere Chirurghyns sig moeten gedraagen na de Resolutie van haar Edele Mog. van den 1 February 1747, die hier voor geïnfereert gehouden moet worden.

Instructie voor de Medicinae Doctores in het Hospitaal te Velde.

(Res. R.v.St. 17 febr. 1748)

1.

Den Doctor, of Doctoren, elk in den sijnen sullen verplicht zyn, sijn verblyf in of by het Hospitaal te houden, omme op alle tyden by der hand te zyn, by incidenten van Sieken of Gequetsten, en soodanige ordres te stellen, of helpe stellen, als'er tot nut, en van Sieken of Gequetsten dienstig sullen geoordeeld worden.

2.

Daarom sal hy met den Chirurgyn, Apotheker, en Hospitaalmeester, of by deese sijne absentie, met den Schryver of Controleur een vast uur stellen, om de Sieken en Gequesten te gaan visiteeren, Verbanden te doen; dewelke alls gehouden sullen zyn, sig elk op sijn post, aldaar te laten vinden, en sal niemand als om goede reedenen en noodsaaklijkheid sig mogen absenteeren.

3.

En sal den Doctor, ofschoon hy gedaan hadde met sijne visitatie, gehouden zyn in het voorschreeve Hospitaal te blyven, soo lang de Verbanden gedaan worden, ja zelfs die hy te wonen, soo niet alle, ten minsten die geene, by welke eenige swarigheid, gevaar, of consideratien is. De Wonden sal hy meede sien, en met den Chirurgyn daar over consuleeren, en voorts met hem beraamen en overleggen wat te doen staat; item Medicynen ordonneeren, en overleggen wat Voedsel de Gequetsten dienen te hebben, en sulks te ordonneeren.

4.

Voornamentlijk sal den Doctor in alle saaken van de uiterste importantie, als in swaare Hoofdwonden, gecomponeerde Fracturen, en al waar Trepanen, Amputatien, en andere swaare operatien te doen zyn, met den Chirurgyn sulks eerst rypelijk overleggen, die operatien assisteeren, en daar over te staan, sonder sig daar van te mogen excuseeren, by welke te doene operatien hy gehouden sal zyn dat'er geene roekeloos, of ook te laat ondernoomen worden, en toesien dat die na de konst en reeden wel geschieden.

5.

Omtrent het ordonneeren der Medicynen, sal hy altyd betragten menage omtrent de kostbaarheid der Medicynen, indien die van mindere kostbaarheid het selfde effect doen, en dan ook ordonneeren die gemakkelijk kunnen gereed gemaakt worden, en wel uit de Veldapothek, waar van Copie der Lysten sal ontfangen.

6.

Na het waarneemen van het Hospitaal, mag den Doctor andere Sieken of Gequetste gaan sien, die sig buiten het Hospitaal bevinden, als daar zyn Officiers en ande-

ren; item sijn konst en practycq **exerceeren**, mits ter gesetter tyd weeder in het Hospitaal is, om sijnen dienst waar te neemen.

7.

De bequaamste tyd tot het visiteeren en verbinden is Soomers ten seeven uren, en in latere Saisoen of des Winters ten agt uren, als wanneer, sonder merkelyke reede van uitstel, deese tyd ook hier dus gefixeert word; en indien des avonds visiten, of swaare verbanden te assisteeren zyn, des avonds na proportie deeses tyds.

8.

Al dit voorgaande sal stiptelyk geobserveert worden, ten zy de commandeerende Generaal by eenige noodsaakelykheid van den Doctor disponeerde, met hem Gequets-ten of Sieken op te draagen, of te doen visiteeren, by eenige ongelesgentheid elders sig onthoudende.

9.

Dat den Dootor in alle sware en bedleegerige siektens, dagelyks door de Chirur-gyns de Patienten moet laten examineeren, en des noods selfs nasien of de Lyders doorgeleegen zyn, daar teegen alle behoorlyke precautien te neemen, en sorg draa-gen dat sy na de konst gepreserveert worden en behandelt, en soo schielijk na de vaste Hospitaalen gesonden worden, als het doendelyk is.

Conditien waar op ... aangenoomen heeft tendienste van het Land te leeveren ... Waagens, en te onderhouden ... Waagens, bespannen ieder met vier Paarden, tot dienst van het Veld-hospitaal, zynde de Waagen, daar den Apotheek op werd gevoerd, 's Lands eigen Waagen, door den Contractant te bespannen met ses Paarden.

(Voorgedrukt contract uit 1748. Bezit Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum te Leiden, niet geïnventariseerd.)

Art. 1.

Den Contractant sal moeten gebruiken goede sterke Brabandsche Wagens, volgens het model aan hem te vertoonen, staande op wyd spoor, van vier voeten, en tien duim Rhyndlandsche maat tusschen de Vellingen, of Binnenspoor, voorsien van suffisante Yzere beslaage Raders, Assen, en lange Wagens om effective te voeren seestien honderd ponden gewigt, en de Wagens met al haar toebehooren, geduurende den tyd van den dienst, wel onderhouden tot sijn kosten.

Art. 2.

Alle de Wagens sullen dicht gedekt werden met goede Huiven van Zeildoek van binnen en van buiten rood geverwt, een voet rondom over den Boovenboom overhangende, soodanig dat alle de schaade, die door manquement van dien sal koomen voor te vallen, sal koomen tot lasten van den Contractant.

Art. 3.

Tot elke Wagen sal hy hem moeten voorsien van vier sterke welgevoerde Paarden, en tot de Apotheekers Waagen ses Paarden, ten minsten vyf jaaren oud, en sorg draagen, dat hy by versterf of ongemak van een Paard, aanstonds een ander gereed hebbe; en van twee goede Voerluiden, oud vyf en twintig ten minsten twintig jaaren, en gewoon te ryden met Wagens, op de verbeurte van vyftig guldens voor ieder Voerman beneeden de twintig jaaren, ten waare by verloop, siekte, sterfte of ander onvoorsien toeval, wanneer hy sal moeten daar van aanstonds kennis geeven aan den commandeerenden Officier en Controlleur van de Artillerie, by het voorsz Corps zynde, en ten spoedigste, ten minsten binnen vier en uiterlijk agt daagen, suppleeren de vaoeerende plaatse met andere bequaame Voerluiden, en sal hy by de voorsz Wagens een Commandeur, of Conducteur ten sijnen kosten moeten houden; En sullen de voorsz Voerluiden en Commandeurs subjeot zyn aan den Articulbrief Militair, voor soo ver als het op haar betrekkelijk kan zyn, welke Articulbrief aan haar van tyd tot tyd sal voorgeleesen werden, sullende die geene die haar Paarden verlaaten aan den lyve gestraft worden, na exigentie van saaken, en die deselve in cas van Battaille of andere Attaques verlaaten, of daar meede de vlugt neemen, met agterlating van Wagens, of iets dat aan den Veldtrain behoord, na exigentie van saaken gestraft werden.

Art. 4.

De voorsz Wagens en Paarden sullen tot ... worden gemonstert op ordre van den Raad van Staate, op den ... dewelke dan sal oordeelen, of de Wagens en Paarden

zyn geconditioneert als boven is vermeld, en sullen de Wagens en Paarden van die tyd af moeten gereed gehouden werden, om op de eerste ordre te marcheeren, en ten dien einde van den dag van de monstering af geset worden in eene Stalling, en behoorlijk met Haaver en Hooi gevoederd werden, ten einde om in staat te weesen van altyd te kunnen dienst doen, en sal het vrystaan aan haar Edele Mog. daar op het oog te doen houden, en de Paarden te laten monstieren, soo meenigmaal als sy het sullen goedvinden. Sullende de Commandeurs by ieder monstering wegens het Voeder der Paarden gehouden zyn behoorlijke Verklaaring, onder presentatie van eede te exhibeeren, op poene van arbitrale correctie, soo ook de Contractanten op gelijke poene, indien sy Contractanten omtrent het Voeder der Paarden in deesen Artioul gemeld, souden contravenieeren.

Art. 5.

De Paarden sullen op de eerste monstering en successivelyk worden geteekent en gebrand met soodanige onderscheide merken en teekenen, als sal worden goedgevonden.

Art. 6.

Alle de Paarden sullen moeten zyn voorsien van bequaam Trektuig, en de twee Disselpaarden met goede sterke Broeken.

Art. 7.

Nog sal elke Wagen voorsien zyn van een lange goede Disselboom, Ysere Ketting, of Touw met een Haak op de zyde om te komen remmen, een Hamer, Houweel, Byl, Smeerputs en voorraad van Lenssen, Spykers en Touw, en by deese Wagens twee Spaaden of beslaage Schoppen, twee Handboomen, twee Assen, twee Wielen, en twee Dommekragten.

Art. 8.

De Paarden en Wagens die in dienst, buiten schuld van den Contractant of desselfs Officieren en Voerluiden, binnen de Escortes en Wagten, sonder deselve daar van verwydert of te ver afgeleid te hebben, genoomen of doodgeschooten worden, sal den Staat gehouden weesen te vergoeden, te weeten een Wagen tot tagtig guldens, en ieder Paard tot tagtig guldens, mits dat binnen drie dagen na soodanig ongeluk het verlies met designatie van den Voerman, Wagen en Paarden aan den Generaal, het Corps commandeerende, den commandeerenden Officier en Controlleur van de Artillerie sal worden bekend gemaakt, en met behoorlijke verificatie van den Officier, commandeerende het Escorte, en van ten minsten drie geloofwaardige Getuigen beweesen, sullende de voorsz betaaling geschieden ten Comptoire generaal van de Unie, op Attestationen als hier voor gemeld, gecertificeert voor den voornomden Generaal en commandeerenden Officier van de Artillerye, na voorgaande afrekening en ordonnantie.

Art. 9.

En indien eenige Paarden koomen te sterven, of onbequaam te werden, sal den Contractant gehouden weesen die plaats aanstonds, immers binnen agt, of uiterlyk

binnen veertien dagen weder met een ander bequaam Paard te vervullen, blyvende de daggelden gedurende die agt of veertien dagen loopen ten voordeele van den Aanneemer; en sal tot het weder inkoopen van de genoome of door den Vyand doodgeschoote Paarden in bataille, actie of andersins, den Contractant na geproduceerde behoorlijke Attestatien alsdan en bevoorens betaald en in staat gesteld werden, om alsulke doodgeschoote en genoome Paarden weder te kunnen suppleeren, te weeten wanneer sal excedeeren de quantiteit van agt Paarden, welk getal en onder het selve den Aanneemer sonder langer uitstel als volgens inhoud deeses Besteks, sal gehouden zyn te suppleeren. Gelyk hy ook sal moeten doen in het reguard van de Wagen of Wagens, die sullen koomen te breeken, als meede van de Paarden en Wagens die vermist, door den Vyand genoomen, of de Paarden doodgeschooten zyn, beide op verbeurte van sijn verscheene daggelden, en na geleegentheid van saaken op arbitrale correctie.

Art. 10.

Den Contractant sal sig moeten houden in Persoon by het Hospitaal, of in het Hoofdquartier, volgens als aan hem sal geordonneert werden, en alsoo gereed zyn om van den Generaal het voorschreeve Corps sullende commandeeren, of den Hospitaalmeester, of den geene die daar toe sal weesen gequalificeert, de noodige ordres te ontfangen.

Art. 11.

Soo wanneer aan de Ruiterye gepermitteert werd te fourageeren, sal aan den Contractant een bequaam Quartier voor sijn Paarden aangeweesen werden, en sullen deselve alsdan meede moogen fourageeren, en wanneer in plaats van te fourageeren, de Fouragie ten behoeve van de Ruiterye uitgeschreeven werd, sal deselve op gelijke wyze uitgeschreeven werden ten behoeve van de Paarden van den Contractant, dog als het selve niet gepermitteert werd aan de Ruiterye, of dat de Fouragie aan deselve niet geleevert word by uitschryving, sal de Contractant moeten besorgen sijn eige Voeder, of wel het selve moogen haalen uit 's Lands Magazynen, daar deselve zyn, mits betaalende op deselve voet als de Ruiterye sal betalen.

Art. 12.

De Waagens en Paarden sullen soo meenigmaal werden gemonstert als den commandeerende Officier en Controlleur van de Artillerye sullen nodig oordeelen, sullende van de Waagens en Paarden, die van tyd tot tyd agterblyven en vermist werden, behoorlijke kennisse werden gegeven aan den commandeerenden Officier en Controlleur van de Artillerye, ten minsten binnen drie dagen, op poene dat den Contractant, by manquement van het vermiste, sal verbeuren de daggelden van de gansche togt van de vermiste Wagens, Karren en Paarden. En sullen de Monsterrollen aan de Raad van Staate gesonden werden, om daar na de afrekeningen en betaalingen van den dienst gereguleerd te werden.

Art. 13.

De Contractant sal gehouden weesen soodanig aantal van Paarden au Piquet of aan

de Stangen te houden, ter plaatse alwaar de Artillerie t'elkens sal komen opgetreyn te werden, als den Generaal het Corps commandeerende, na geleegentheid van tyden en saaken, sal noodig oordeelen.

Art. 14

De Contractant sal zijn Wagens en Paarden eeniglijk moeten employeeren in 's Lands dienst, sonder deselve ergens anders toe te moogen gebruiken of laten gebruiken directelijk of indirectelijk, veel min deselve aan eenige Officieren en Bedienden van den Lande, te mogen leenen of overdoen, alles op poene van arbitrale correctie, booven het verlies der dagloonen van die Wagens en Paarden voor de geheele Veldtocht.

Art. 15.

Den Contractant sal niet moogen selfs of door zijne Bedienden, het zy voor hem of andere, eenige Paarden, directelijk of indirectelijk, uit het Land te voeren, om daar meede te fraudeeren, nog eenige Paarden na het eindigen van den dienst buiten 's Lands verkoopen, op poene dat hy bevonden werdende contrarie gedaan te hebben, voor ieder Paard t'elkens sal verbeuren de somme van vyf honderd guldens, en daarenboven arbitrairlijk gestraft werden.

Art. 16.

En om volkoomen verseekert te zyn, dat de Contractant geen verboden handel drijft met zijn Paarden, sal na de ontslagting der selve uit den dienst geen afrekening aan hem gegeven werden, als na dat hy sal getoond hebben van de suivering van het Paspoort of Paspoorten, waar op de Paarden over de Rivieren gevoerd heeft, het welke hy niet sal kunnen doen ten opsigte van de manqueerende Paarden, als met Attestatie van den commandeerenden Officier en Controlleur van de Artillerie.

Art. 17.

Den Contractant neemt aan de voorschreeve Wagens en Paarden, geconditioneert als hier voor gemeld, te leveren en te houden ten dienste van het Land, soo lang als hem geordonneert sal werden, tot het einde van de Campagne toe.

Art. 18.

Soo bevonden mogt werden, het zy by het doen van de monsterring of andersins, dat de Aanneemer een of meer Paarden van de geene die op de eerste monsterring of naderhand sullen gebrand moeten werden, verkogt of verbragt had, sal hy voor ieder Paard, dat verkogt of verbragt is, verbeuren een boete van drie honderd guldens.

Art. 19.

Den Aanneemer sal in plaats van de Paarden, die souden moogen sterven, of door den commandeerende Officier en Controlleur van de Artillerie van tyd tot tyd of maandelijks uitgemonstert werden als onbequaam tot den dienst, andere bequaame Paarden leveren, aanstonds, immers binnen vier, en uiterlijk binnen agt daagen, en de onbequaame aanstonds wegneemen uit de Stallingen.

Art. 20.

Den Aanneemer sal geduurende dit Contract aan niemand, zelfs aan geene Militaire, eenige Paarden moogen verhuuren, overlaten of leveren, en geen van de voorschreeve Paarden moogen gebruiken tot zijn particulieren dienst, of tot anderen arbeid, als tot het afhaalen van haar Voeder, en wegbrengen van de Mest, op de verbeurte van honderd guldens ten voordeele van het Land, op ieder Paard, soo meenigmaal als het gebeuren mogt.

Art. 21.

Haar Edele Mog. staan vast voor vyf maanden dienst in Campagne, soodanig dat den dienst der voorschreeve Wagens, koomende te eindigen voor de expiratie van deselve, den Aanneemer de betaaling der vyf maanden behouden sal, dog na expiratie der vyf maanden sal hy niet verder betaald werden, dan beloopens tyds van den dienst.

Art. 22.

Aanstonds na het sluiten van dit Contract, sullen drie maanden dienst, gerekent op den voet van de Campagne betaalt werden in avance, en nog twee maanden na de gedaane monstering.

Art. 23.

Den Contractant, de Commandeurs en Voerluiiden sullen werden getraceert omtrent het Hout, Stroo en inquantiering als de Troupes van den Staat.

Art. 24.

Den Contractant sal onder eede verklaaren, dat hy niets gegeven of belooft heeft, nog geeven of belooven sal, om te geraaken tot de voorenstaande leverantie, en onder eede belooven, dat hy preciselyk en na de letter sal nakomen het veertiende Articul van het teegenwoordig Contract.

Art. 25.

Soo lang de Paarden sullen blyven ... sonder opontbooten te werden, of wanneer deselve na het doen van eenige expeditie weeder derwaards gesonden werden sonder ontslaaging uit den dienst, sal daags betaalt werden voor ieder Wagen met vier Paarden ... stuivers, en wanneer se sullen weesen in emploi, of expeditie te Velde, sal 's daags betaalt werden nog ... stuivers daar boven. Dog sal den Aanneemer voor het bespannen van de Apotheeks Wagen betaald werden tegens een en een halve Wagen voor de ses Paarden.

Art. 26.

Indien in het toekomende jaar 1749 weeder een Veldtrain in de Nederlanden soude moeten marcheren, sal den Aanneemer op deselve Conditiën gehouden werden gecontinueert te zyn, tot het leveren van dat getal Hospitaalwagens, welke alsdan noodig souden zyn, mits dat den selve vertoone een Certificaat van den Generaal en Chef, oommandeerende de Troupes van den Staat, van den oommandeerende Officier en Controllleur van de Artillerie, dat hy sijne aanneeming wel en na behooren volbragt heeft.

Art. 27.

Den Contractant sal gehouden weesen met sijne Borgen als Principale te stellen cautie voor de somma van drie maanden Aanneemingspenningen, en tot nakoominge van de Articulen van dit Contract en sullen geene als Aanneemers en Borgen geadmitteert werden, als die de voorschreeve cautie ten genoegte van haar Edele Mog. sullen kunnen stellen.

Op voorschreeve conditie hebben de Ondergeschreevene de voorschreeve leverantie aangenoomen op heeden den ...

De voornoemde Contractant heeft voor de nakooming van alle de voorschreeve Articulen tot Borgen als Principale gesteld...

Regels van Voedinge in 's Lands Leger Hospitaalen.

(Res. R.v.St. 17 febr. 1794)

Art. 1.

De Spysen, welke voornamelyk in de Hospitaalen in gebruik zullen zyn, zyn Rund- en Kalfs-Vleesch, Eyeren, Gort, Grutten, Ryst, Pruimen, Appelen, Aardappelen; en zoo 'er in het goede Saisoen Groentens te bekoomen syn Salade, Zuuring, Porcelein, Peen, Endyvie, Knollen &c., gelyk ook, zoo de Hospitaalen tot laat in het najaar voortduuren, Zuurkool.

Art. 2.

De gewoone Drank in de Hospitaalen zal zyn, goed Bier, gekarnde Melk, Ryst en Garstewater, met Honing en Azyn bereid, of zonder deeze byvoegsels, na de smaak der Lyders, gelyk die zig ook Thee en Koffy (mits ten haaren kosten) zullen kunnen laten gereed maken.

Art. 3.

'Er zal bestendig eene hoeveelheid Soupe in voorraad zyn, om de inkomende eenige ververschinge toe te dienen.

Art. 4.

Zy zullen door haare Knegt's zorge laten draagen, dat by iedere nieuwe Maaltyd de overschotten van de vorige worden weggenoomen, op dat 'er geen Eeten verlooren gaa.

Art. 5.

Na de omstandigheden der Lyders, zullen de Doctoren en Chirurgy's derzelver voeding regelen, dog hoofdzakelyk zal die bestaan in een vol, middenmatig en slap Dieet.

Vol Dieet.

Ontbyt.

Een dubbelde Boterham, met een kop Bier of Gerstewater.

Middag Maaltyd.

Een kom Soupe met Rund- of Kalfs-Vleesch met Ryst, gepelde Garst, of Groentens gekookt. Een half pond Vleesch en twee sneeden Brood.

Avond-Maaltyd.

Een dubbele Boterham met een kom Bier, of een enkelde, met een kom gekookte zoete of gekaarnde Melk, met Ryst, Grutten of Gort gekookt, of Salade.

Middenmatig Dieet.

Ontbyt.

Een enkele Boterham, met een kop Gerstewater of Water en Melk.

Middag-Maaltyd.

Een kom Soupe, als boven, met een sneede Brood, en vierde pond Vleesch.

Avond-Maaltyd.

Een kom zoete of gekaarnde Melk met Ryst, Grutten of Brood gekookt, of een sneede Brood met twee Eieren of Salade.

Slap Dieet.

Ontbyt.

Een Boterham van wit Brood, met een kom Gerstewater, of Water en Melk.

Middag-Maaltyd.

Een halve kom Soupe, met een sneede wit Brood, en, in plaats van Vleesch, gekookte Pruimen, Ryst, Grutten of Gort, met een weinig Zuiker of Siroop smaakelyk gemaakt.

Avond-Maaltyd.

Een kom zoete of gekaarnde Melk als boven, Bier Soupe of Salade.

Zo men in staat was de Zieken van een genoegsaame hoeveelheid voedsaame vooraf Spyze, als geele en witte Peen, Aardappelen, Zuurkool &c. te voorzien, zoude men de Zieken om den anderen of derden dag of de Soup en of het gekookte Vleesch, des middags kunnen onthouden, wyl die van veele tot hun merkelyk nadeel zoo door de ongewoonte, als te groote quantiteit gebruikt worden.

Art. 6.

De tyden der schaffinge zullen zyn.

Het Ontbyt.

'sMorgens ten zeven uren.

De Middag-Maaltyd.

'sMiddags ten half twaalf uren.

De Avond-Maaltyd.

'sAvonds ten zeven uren.

Art. 7.

De Uitgaande zullen zy eerst in het Hospitaal spyzen, of hun Voedsel voor eenen dag meede geeven.

BIJLAGE XI

Brief van sergeant Johan Denders aan de magistraat van Houthem.

(A.R.A., Arch. R.v.St., inv.nr. 2075)

Masterigt den 12 mart 1794.

ter weylen ik met desse frau met hare Kinder alhier bin gekomen en haar niet kan ontlade worden zo weet ik min niet te helpen als desse frau weer nar har man toe te senden alwar den zelven dan tot kan rebenderen om har onder te besorgen mar zo als min dunkt zou het wel am dienstigsten zijn als desse frau word besorgen bij een of den anderen Bur en het Eeten uyt het hospitaal van har man laden te besorgen en de rekenning van de unkosten nar het Regiment en Compagnie alwar Haar man bij dint oversenden is nemelig het Regiment van den Collonel van Sledenburg horrende tot de Lyff Compagnie van het gemelde Regiment

Verders uewe toe gonegene Sergand
Johan Denders

GERAADPLEEGDE BRONNEN EN LITERATUUR

=====

I. BRONNEN

A. Archivalia

Amersfoort

Gemeentearchief

Oud-archief, inv.nr. 35.

Breda

Gemeentearchief

Archief van het Oude Mannenhuis, inv.nr. 381.

Oud-archief, Afdeling IV-19, inv.nr. 16.

Oud-archief, Inventaris Hingman, inv.nrs. 195 en 406^{kk}.

Brussel

Algemeen Rijksarchief

Papiers de l'état en de l'audience, inv.nrs. 651, 1397⁴ en 2039¹.

Gouda

Gemeentearchief

Archief van het Sint Catharinagasthuis, inv.nrs. 14 en 696.

's-Gravenhage

Algemeen Rijksarchief

A. Eerste afdeling

1) Archief van de Raad van State

inv.nrs. 1-386 (Resolutiën van de Raad van State 1581-1795)

inv.nrs. 521 en 524 (Uitgaande brieven 1668-1795)

inv.nr. 551 (Uitgaande brieven aan de Staten-Generaal 1668-1781)

inv.nr. 629 (Ingekomen missiven 1606-1795)

inv.nrs. 1548, 1549, 1550, 1565, 1567 (Actenboeken 1648-1798)

inv.nr. 1705 (Verbalen van Maastricht 1639-1794)

inv.nrs. 1906, 1909, 2075, 2287 ("Geseponeerde stukken")

2) Archief van de Staten-Generaal

inv.nrs. 1-4797 (Ordinaris resolutiën der Staten-Generaal 1576-1796.

Diverse series)

inv.nrs. 4877, 4899, 4901, 4906^I, 5073^I, 5073^{II}, 5107^I (lias lopende
1550-1796)

inv.nr. 7474 (Ingekomen requesten 1600-1796)

inv.nrs. 12270 en 12278 (Commissiënboek van de Staten-Generaal 1686-
1794)

3) Collectie Bogaers, nr. 2.

4) Collectie provinciale resolutiën

inv.nrs. 571-784 (Resolutiën van de Staten van Holland en West-Vries-
land 1565-1793)

B. Derde afdeling

Archief van de Staten van Holland

inv.nr. 3436 (Ingekomen missiven)

Groningen

Rijksarchief in Groningen

Archief van de Academische Senaat en van het College van Curatoren der
Groningsche Universiteit, inv.M.nr.4.

's-Hertogenbosch

Archief van de Godshuizen

Map 316.

Rijksarchief in Noord-Brabant

Collectie Rijksarchief

Resolutiën van de Raad van State

Resolutiën van de Staten-Generaal.

Kampen

Gemeentearchief

Oud-archief, inv.nr. 27.

Leiden

Koninklijke Nederlandse Leger- en Wapen Museum

Contract betreffende de aanneming van het vervoer van het veldhospitaal. 1748.

Niet geïnventariseerd.

Gemeentearchief.

Archief van de secretarie van Leiden 1575-1851, voorl.inv.nr. 6131.

Nijmegen

Gemeentearchief

Archief van het ambt der chirurgijns en barbiers te Nijmegen, inv.nr. 1, 2, 3, 4.

Minuutresolutiën van de magistraat 1581-1793, inv.nr. 12.

"Raedtsignaat" der stad Nijmegen 1558-1794, inv.nrs. 96, 125, 126, 127.

Venlo

Gemeentearchief

Oud-archief, inv.nrs. 1426 en 2734.

B. Andere ongedrukte bronnen

's-Gravenhage

Koninklijke Bibliotheek

Handschriften 70 A-2.

Wenen

Oesterreichische Nationalbibliothek

Codex 8905.

Leiden

Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum

Handschrift HB/P 574.

C. Gedrukte bronnen

AGARE, Gasparus de l', De blokkade van Zalt-Bommel. Dagverhaal van Gasparus de l'Agare, geestelijke, behoorende tot het gevolg van Gillis de Berlaimont, Heer van Hierges.

Uitgegeven en toegelicht door Dr. H.F.M. Huybers en J. Kleyntjens S.J.
Arnhem (S. Gouda Quint) 1925.

BEMMEL, Abraham van, Beschryving der stad Amersfoort. 2 dln. Utrecht (H. Spruyt) 1760.

BICKER, Lambert, zie MONRO, D.

BIDLOO, Govert, zie WILLEM COCKBURNS, ...

BLANKAARD, Steven, Een nette verhandeling van leger-ziekten.
Amsterdam (Jan ten Hoorn) 1703.

— — —, Lexicon medicum.
Jena (Literis Müllerianis) 1683.

BOR, Pieter, Vervolgh vande Nederlandsche oorloghen, beroerten ende burgerli-
joke oneenicheyden zedert de comste van den cardinael Albertus van
Oostenrijk tot den slach in Vlaanderen ende den aenlevens van dien.
Amsterdam (Michiel Colijn) [1634] .

BOSCH, Lambert van den, Toneel des oorlogs. 3 dln.
Amsterdam (Jacob Meurs en Johannes van Someren) 1675.

BOXEL, Johan, Vertoogh van kryghs-oeffeninghe.
's-Gravenhage (J. Scheltus) 1670.

DEURSEN, A.Th. van, zie Resolutiën der Staten-Generaal 1610-1670.

DIBBETZ, Johan, Het groot militair woordenboek.
's-Gravenhage (Jac. van den Kieboom) 1740.

DUYCK, Anthonis, zie Journaal.

FLEMING, Philippe, Oostende, vermaerde/gheweldighe, lanckduyrighe ende bloe-
dighe belegheringhe, bestorminghe ende stoute aenvallen.
's-Gravenhage (Aert Muris) 1621.

FRANCK, IJesbrand, zie HILDANUS, G.P.

GOOR, Thomas van, Beschryving der Stadt en Lande van Breda.

's-Gravenhage (Jac. van den Kieboom) 1744.

GORTER, Johan de, De gesuyverde heekonst, ter onderwyzinghe van den leerenden en konstoeffenenden heelmeester t'zamengesteld.

Leiden (Janssonius vander Aa) 1731.

GROEN VAN PRINSTERER, G., Archives on correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau. Deuxième Série, tome V-2, 301-302.

GROOT PLACAET-BOEK, vervattende de placaten en ordonnantien ende edicten van de Doorluchtige Hoogh.Mog.Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden ende van de Ed.Groot-Mogende Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt mitsgaders van de Ed.Mog.Heeren Staten van Zeelandt. 9 dln.

Dl. I en II (door C.Cau) 's-Gravenhage (by de weduwe ende erfgenamen van wylen Hillebrandt Iacobez van Wouw) 1658-1664.

Dl. III (door Simon van Leeuwen) 's-Gravenhage (Jac. Scheltus) 1683.

Dl. IV (door Jac. Scheltus) 's-Gravenhage (by Paulus Scheltus) 1705.

Dl. V (door Paulus Scheltus) 's-Gravenhage (by Isaac en Jac.Scheltus) 1725.

Dl. VI (door Isaac Scheltus) 's-Gravenhage (by Isaac en Jacob Scheltus) 1746.

Dl. VII (door Isaac Scheltus) 's-Gravenhage (by Isaac Scheltus) 1770.

Dl. VIII (door Didericus Lulius en Joh. van der Linden) Amsterdam (by Joh. Allart) 1795.

Dl. IX (door Joh. van der Linden) Amsterdam (by Joh. Allart) 1796.

HAAR, Jacob van der, zie SWIETEN, G. van.

HEINSIUS, Daniel, Harangue funèbre faite à la mémoire du très-illustre etc. invincible Prince de Nassau.

Leiden (Isaac Elzevir) 1625. (Knuttel pamflet nr. 3597)

HEISTER, Laurens, zie ULHOORN, H.

HELMICH, Splinter, zie Journaal.

HERMANS, J.H., Aanmerkingen over de ziekten bij een heirleger.

Middelburg (A.L. Callenfels en Zoon) 1763.

HEYNS, Zacharias, zie Krygs-Handelinge.

HILDANUS, G.P., Nieuwe veldchirurgije, tracteerende van cranckheden ende gebreken die in crijgh en oorlog den chirurgijns gemeenlijk voorvallen.

Vertaald door J.H. Franck. Leeuwarden 1628.

HONDIUS, Hendrik, Korte beschryvinge, ende afbeeldinge van de generale regelen der fortificatie.

's-Gravenhage geen uitgever vermeld 1624.

JAPIKSE, N., zie Resolutiën der Staten-Generaal.

JOURNAAL van Anthonis Duyck, advokaat-fisikaal van den Raad van State (1591-1612).

Uitgegeven op last van het Departement van Oorlog, met inleiding en aantekeningen door Lodewijk Mulder. 3 dln.

Den Haag en Arnhem (M. Nijhoff en D.A. Thieme) 1862-1866.

JOURNAAL van Splinter Helmich, soldaat en later hopman in dienst van den lande, van 1572-1589.

Medegedeeld door R. Fruin.

Kroniek van het Historisch Genootschap te Utrecht, 31 (1875) 6e Serie, 6e deel, 159-281.

KRYGS-HANDELINGE, ghedaen by den Heere van Praissac. Overgheset uyt de Fransche Tale in Nederduyts door Zacharias Heyns.

Amsterdam (Hermen Iansz) 1623.

MALLET, A., Den Arbeid van Mars.

Amsterdam (Jacob van Meurs) 1672.

MEISTER Johann Dietz des groszen Kurfürsten Felscher.

Uitgeg. door F. Kemp. München (Kösel) 1966.

METEREN, Emanuel van, Oorlogen en geschiedenissen der Nederlanderen en der-zelver nabuuren. 10 dln.

Amsterdam (in de boekwinkel van S.J. Baalde) 1784.

MONRO, Donald, Beschryving van de Krygs-Hospitaalen. Vertaald door L. Bicker.

Amsterdam (P. Conradi) 1788.

MORYSON'S reis door en karakteristiek van de Nederlanden. Medegedeeld door J.N. Jacobsen Jensen.

Bijdr. Meded. Hist. Genootsch., 39 (1918), 214-305.

MYE, Frederik van der, De officio medici praesidii et morbis ab urbe recuperata grassantibus Bredanis erroribus variis practicoorum et medicamentis, tempore obsidionis in praesidio pro militibus necessariis.

Breda (Jacob Seldenslag) 1630.

ORDRE en reglement voor het militaire hospitaal des guarnisoens van Maastricht.
Maastricht (Henricus Landtmeter) 1749.

ORLERS, Jan, Warachtige beschrijvinghe van alle de belegeringhen ende victorien te water ende te lande.

Gedrukt tot Leyden anno 1619 tot kosten vanden autheur.

RECUEIL van verscheide placcaten, ordonnantien, resolutien, instructien, ordres ende lijsten, etc. betreffende de saecken van den oorlogh, te water ende te lande. 5 dln.

's-Gravenhage (Scheltus) 1770.

REGLEMENT en orders voor het garnisoen van Maastricht.

Maastricht (Henricus Landtmeter) 1774.

RESOLUTIEËN der Staten-Generaal 1576-1609. 14 dln.

DI. I t/m XI bewerkt door Dr. N. Japikse.

DI. XII t/m XIV bewerkt door Dr. Ha.H.P. Rijperman.

's-Gravenhage (M. Nijhoff) 1915-1970.

(= Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Grote serie. 26, 33, 41, 43, 47, 51, 55, 57, 62, 71, 85, 92, 101, 131.)

RESOLUTIEËN der Staten-Generaal 1610-1670 (nieuwe reeks)

DI. I (1610-1612) bewerkt door Dr. A.Th. van Deursen (1970).

DI. II (1612-1617) in bewerking door Dr. A.Th. van Deursen.

DI. III (1617-1618) bewerkt door Drs. J.G. Smit (1975).

's-Gravenhage (M. Nijhoff) 1970-

(= Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Grote serie. 135, 152.)

RIJPERMAN, Ha.H.P., zie Resolutiën der Staten-Generaal.

RUSTINGH, Salomon van, Nieuwe veld-medicine. Gegront op reden en ervarentheyt.

Verhandelende de genesing der ordinare leger-sieckten, geschoten wonden, been-breuken, extirpatien, geswellen, en ulceratien.

Amsterdam (Jan ten Hoorn) 1693.

SCHWENCKE, Thomas, Schets van heelmiddelen en haar uytwerking op het lichaam.

's-Gravenhage (Ottho en Pieter van Thol) en Rotterdam (Hermanus Kentlink) 1753.

SMIT, J.G., zie Resolutiën der Staten-Generaal 1610-1670.

STEVIN, Simon, Castrametatio, dat is legermeting.

(Ian van Waesberghe) 1617.

SWIETEN, Gerard van, Korte beschryving en geneeswys der ziekten, die veelzints in de krygshelirleegers voorkomen. In het Nederduitsch vertaald door Jacob van der Haar.

Amsterdam (Jac. van Heun) 1760.

TWEE verhandelingen van Fredrik van der Mye. Uit het Latijn vertaald en van aantekeningen voorzien door Dr. C.G. Gruner.

Breda (Willem van Bergen) 1793.

ULHOORN, Hendrik, Laurens Heisters heelkundige onderwyzingen.

Amsterdam (Janssoons van Waesberghe) 1741.

VERBRUGGE, Johannes, Examen van land- en zeechirurgie.

Amsterdam (Jan ten Hoorn) 1687.

_____, Het nieuw hervormde examen van land- en zeechirurgie.

Amsterdam (Jan ten Hoorn) 1740.

VERHANDELINGEN uitgegeven door de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem.

Haarlem, 1755-1795.

VERHANDELINGEN van de Natuur- en Geneeskundige Correspondentie-Societait in de Vereenigde Nederlanden.

's-Gravenhage, 1783-1793.

WAGENAAR, Jan, Vaderlandse historie, vervattende de geschiedenissen der nu Vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tyden af. 21 dln.

Amsterdam (J. Allart) 1790-1796.

WILLEM COCKBURNS, Geneesheer op Koning Willem's zeemagt, redevoering en aanmerkingen omtrent de ziekten ter zee voorvallende.

Uit het Engelsch vertaald en van aantekeningen voorzien door G. Bidloo.
Leiden (Jordaan Luchtmans) 1701.

WORP, J.A., De briefwisseling van Constantijn Huygens 1608-1687. 6 dln.

's-Gravenhage (M. Nijhoff) 1911-1917.

(= Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Grote serie. 15, 19, 21, 24, 28, 32.)

WTENBOGAERT, Johannes, Johannis Wtenbogaerts leven, kerckelijcke bedieninghe
ende zedighe verantwoordinghe ... Alles by hem selven onpartijdig
beschreven ende naergelaten.

Gedruckt in 't jaer ons Heeren MDCXLV.

II. LITERATUUR

- AA, A.J. van der, Biografisch woordenboek der Nederlanden. 21 dln.
Haarlem (J.J. van Brederode) 1852-1878.
- ACKERKNECHT, E.H., Geschiede und Geographie der wichtigsten Krankheiten.
Stuttgart (F. Enke Verlag) 1963.
- ALBUM studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875.
Den Haag (M. Nijhoff) 1875.
- ALGEMENE geschiedenis der Nederlanden. 12 dln. Onder redactie van J.A. van Houtte,
J.F. Niermeyer, J. Presser, J. Romein en H. van Werveke.
Utrecht (W. de Haan N.V.) en Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven (N.V. Standaard
Boekhandel) 1949-1958.
- ANDEL, M.A., Chirurgijns, vrije meesters, beunhazen en kwakzalvers.
Amsterdam (P.N. van Kampen en Zoon N.V.) 1947.
- AUTENBOER, E. van , De eerste stichting van het Spaanse Gasthuis, 1567-1568.
Mechelse Bijdragen, X (1943), 99-108.
- BANGA, J., Geschiedenis van de geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland.
Leeuwarden (W. Eekhoff) 1868.
- BARTSTRA, J.S., Vloetherstel en legeraugmentatie 1770-1780.
Assen (Van Gorcum & Comp. N.V.) 1952.
- BAS, F. de, zie Staatse leger, Het.
- BAX, J., Prins Maurits in de volksmeening van de 16e en 17e eeuw. (Diss.)
Amsterdam (H.G. Paris) 1940.
- BAYLE, A.L.J. en THILLAYE, A.J., Biographie médicale par ordre chronologique.
2 dln.
Paris 1855. (Reprint B.M. Israel, Amsterdam 1967)
- BEEKMAN, BIDLOO and COWPER, Ann. Med. Hist., 7 (1935), 113-129.
- BERNS, A.W.C., De gasthuizen van Amsterdam van de 14e eeuw tot op heden.
Amsterdam (J.H. & G. van Heteren) 1883.

- BEYAERT, M., De algemene militaire evolutie sinds de late Middeleeuwen en het Zuid-Nederlandse landleger der XVIIe eeuw.
Rev. Belg. Hist. Milit., 20⁷ (1974) 550-573.
- BIK, J.G.W.F., Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad.
 Assen (Van Gorcum & Co. N.V.) 1955.
- BIOGRAPHIE médicale, zie Bayle, A.L.J.
- BIOGRAPHISCHES Lexikon, zie Hirsch, A.
- BLOK, P.J., Geschiedenis van het Nederlandsche volk. 8 dln.
 Dl. I t/m VI Groningen (J.B. Wolters) 1892-1904.
 Dl. VII en VIII Leiden (A.W. Sijthoff) 1907-1908.
- BOESMAN, Th., De examens in de chirurgijns-gilden. (Diss.)
 Utrecht (Kemink en Zn.) 1942.
- BOOTSMA, N.A., De Hertog van Brunswijk 1750-1759. (Diss.)
 Assen (Van Gorcum & Comp. N.V.) 1962.
- BORDES, J.P. de, De verdediging van Nederland in 1629.
 Utrecht (J.G. Broese) 1856.
- BOSSCHA, J., Nederlands heldendaden te land, van de vroegste tijden af tot in onze dagen. 3 dln.
 Leeuwarden (G.T.N. Suringar) 1834.
- BRAAT, P., Geneeskundige archivalia.
Bijdr. Gesch. Geneesk., 17 (1937), 220-222.
- BREKELMANS, F.A., Het Bredasche gasthuis.
 Breda [niet in de handel] 1951.
- BRONDGEEST, P.Q., Bijdragen tot de geschiedenis van het gasthuis, het klooster en de balije van St. Catharina der Johanniter-ridders en van het Driekonings-gasthuis te Utrecht.
 Hilversum (Nonhebel en Co.) 1901.
- BROUWER, J., Kronieken van Spaanse soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen Oorlog.
 Zutphen (W.J. Thiema en Cie.) 1933.
- BRUPFACHER, R., Militärmedizin in der Aufklärung.
 Zürich (Juris Druck) 1967.

BUREMA, L., De voeding in Nederland van de middeleeuwen tot de twintigste eeuw.

(Diss.)

Assen (Van Gorcum & Comp. N.V.) 1953.

BUURMAN, H.D., De legerhervorming van Maurits.

Ons Leger, 38⁴ (1954) 26-28.

_____, Het Spaanse leger bij het begin van onze vrijheidstrijd.

Ons Leger, 38¹² (1954) 22-24.

CANTLIE, Sir N., A history of the army medical department.

Edinburgh and London (Churchill Livingstone) 1974.

CARRIAS, E., La pensée militaire française.

Sceaux (Presses universitaires) 1960.

CATALOGUS van de Bibliotheek der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst.

Amsterdam (Menno Herzberger) 1930.

CILLEULS, J. des; PESME, J.; HASSENFORDER, J. en HUGONOT, G., Le service de santé militaire de ses origines à nos jours.

Paris (S.P.E.I.) 1961.

CORVISIER, A., L'armée française de la fin du XVIIe siècle au ministère de Choiseul. 2 dln.

Paris (Presses universitaires) 1964.

CRAMER, J., De Europese grote mogendheid, 1697-1748.

In: A.G.N., VI, 321-351.

DAM VAN ISSELT, W.E., Prins Maurits' plakaten en instructiën van 1599 nopens ons krijgswezen.

Milit. Spectator, 87 (1918) 299-310.

DANIELS, C., Antonius Gerardus van onsenoort.

Biogr.Lex., IV, 430-431.

DEURSEN, A.Th. van, De Raad van State en de Generaliteit.

Bijdr. Gesch. Nederl., 19 (1964) 1-48.

DOMMELEN, G.F. van, Geschiedenis der militaire geneeskundige dienst in Nederland.

Nijmegen (H. Thieme JFz.) 1857.

ELIAS, J.Ph., Overzicht van de geschiedenis van de geneeskunde in Rotterdam.
Rotterdam (Nijgh en Van Ditmar) 1912.

ENDTZ, L.J., De Hage-professoren.
Amstelveen (Specia) 1972.

ESSO, Bzn. J. van, Het consult van Dr. Josef Bueno aan het ziekbed van Maurits.
Amsterdam (Menno Herzberger) 1965.

FAIDHERBE, A.J., Les médecins et les chirurgiens de Flandre.
Lille (L. Daniel) 1892.

FERGUSON, J., Papers illustrating the history of the Scots Brigade in the service of the United Netherlands 1571-1782. 3 dln.
Edinburgh (University Press).

FOCKEMA ANDREAE, S.J., De Nederlandse Staat onder de Republiek.
Amsterdam (N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij) 1961.
(= Verhand. Koninkl. Nederl. Akad. Wetenschapp. afd. letterkunde, Nieuwe Reeks, deel IXVIII)

FOCKEMA ANDREAE, S.J., Staats- en rechtsleven onder de Republiek.
In: A.G.N., VI, 61-88.

FOKKER, A.A., Levensberichten van Zeeuwsche medici.
Middelburg (J.C. en W. Altorffer) 1901.

FONTAINE, P.F.M., De Raad van State. Zijn taak, organisatie en werkzaamheden in de jaren 1588-1590.
Groningen (J.B. Wolters) 1954.

FOSSEL, V., Geschichte der epidemischen Krankheiten.
In: Handbuch der Geschichte der Medizin. 3 dln.
Jena, 1903. (Reprint: G. Olms Verlag, Hildesheim en New York, 1971).

FROELICH, H., Die Militärmedizin des 16. Jahrhunderts.
Janus, VI (1901) 68-74; 123-130; 179-186; 253-261; 309-316; 366-375.

_____, Zur Bücherkunde der militär-medicinischen Wissenschaft.
Berlin (E.S. Mittler) 1874.

FRUIN, R., en COLENBRANDER, H.T., Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek.
's-Gravenhage (M. Nijhoff)² 1922.

FRUIN, R., Tien jaren uit de Tachtigjarige Oorlog 1588-1598.
Utrecht en Antwerpen (Spectrum) 10^e druk (z.j.).

_____, Verspreide geschriften. 10 dln.
Uitgegeven door P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller Fz.
's-Gravenhage (Nijhoff) 1900-1905.

_____, R., De oorlog van 1672.
Groningen (Wolters-Noordhoff N.V.) 1972.

GARRISON, F., Introduction to the history of medicine.
Philadelphia (Saunders)⁴ 1929.

GARRISON, F., Notes on the history of military medicine.
Washington, 1922. (Reprint: G. Olms Verlag, Hildesheim en New York, 1970)

GELDER, H.A.E. van, De Nederlandse munten.
Utrecht en Antwerpen (Spectrum) 1970.

_____, Van opstand via vrede naar oorlog.
In: A.G.N., V, 75-105.

GEURTS, P.A.M. en JANSSEN, A.E.M., Gelderland van 1566-1609,
In: Geschiedenis van Gelderland 1492-1795.
Zutphen (De Walburg Pers) 1975, 97-131.

GEYL, A., Iets over veldscheerders.
Ned. Tijdschr. Geneesk., 55 (1911) 958-964.

GEYL, P., Geschiedenis van de Nederlandsche Stam. 3 dln.
Amsterdam (Wereldbibliotheek N.V.) 1948.

GRIMM, J. en W., Deutsches Wörterbuch. 16 dln.
Leipzig (S. Hirzel) 1854-1954.

GUDDE, C.J., Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen 's-Hertogenbosch.
's-Hertogenbosch (Taxandria N.V.) [1958] .

HAAS, M. de, Bosscbe scholen van 1629-1795.
's-Hertogenbosch [geen uitgever vermeld] 1926.

HABERLING, W., Die Verwundetenfürsorge in den Heldenliedern des Mittelalters.
Jena (G. Fischer) 1917.

HAHLWEG, W., Die Heeresreform der Oranier und die Antike.

Berlin (Junker und Dünhaupt) 1941.

HALLEMA, A., Iets over organisatie van den geneeskundigen dienst en de inrichting der zoogenaamde medische politie ten plattelande gedurende de 18de eeuw.

Ned. Tijdschr. Geneesk., 85 (1941) 3608-3615.

HARDENBERG, H., Overzicht der voornaamste bepalingen betreffende de sterke, zamenstelling, betaling, verzorging en verpleging van het Nederlandsche leger, sedert den Vrede van Utrecht in 1713 tot den tegenwoordige tijd.

's-Gravenhage (gebr. Van Cleef) 1858.

HAZEWINKEL, H.C., Feijenoord.

Rotterd. Jaarb., 4e reeks, V (1937) 1-46; VI (1938) 96-106; VII (1939) 17-76.

HEIZMANN, Ch., Military sanitation in the sixteenth, seventeenth and eighteenth centuries.

Ann. med. Hist., 1 (1918) 281-300.

HELLINGA, G., Gasthuistoestanden in den "goeden ouden tijd".

Ned. Tijdsch. Geneesk., 71 (1927) 97-108.

_____, Een en ander over de positie der 17e en 18e eeuwse gasthuis-chirurgijns in Amsterdam.

Bijdr. Gesch. Geneesk., 6 (1926) 145-146.

_____, Een en ander over het aandeel van het Amsterdamsche St. Pietersgasthuis in het in vroeger tijden "Logheeren, cureeren ende accomodeeren" van zieke en gewonde soldaten en matrozen.

Bijdr. Gesch. Geneesk., 2 (1929) 93-104.

_____, Geschiedenis van het St. Pieters of Binnengasthuis.

Amsterdam (Stadsdrukkerij) 1930.

HERRLINGER, R., Voloher Coeter 1534-1576.

Neurenberg (M. Edelmann) 1952.

HILTE, A.J.M., Over het chirurgijns-gilde te Nijmegen.

Numaga, 20 (1973) 17-36.

HIRSCH, A. (ed.), Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker. 5 dln. + suppl.

Berlin (Urban & Schwarzenberg) 1962³.

HULZEN, A. van, Van opstand tot oorlog.

Groningen en Batavia (P. Noordhoff N.V.) 1935.

JAEHNS, M., Geschichte der Kriegswissenschaften. 3 dln.

München, 1889-1891. (Reprints: Johnson en Olms, New York en Hildesheim, 1966)

JANSSEN, A.E.M., zie Geurts, P.A.M.

KANN, H.J., De militie en het militair bestuur gedurende het tijdvak der Unie van Utrecht 1579-1795. (Diss.)

Leiden (P. Somerwil) 1874.

KENNETT, L., Les hôpitaux militaires sous Louis XV.

Episteme, 4 (1971) 289-296.

KNUTTEL, W.P.C., Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek. 9 dln.

's-Gravenhage (gedrukt ter Algemeene Landsdrukkerij) 1889-1920.

KRUL, R., Haagsche doctoren, chirurgen en apothekers in den ouden tijd.

's-Gravenhage (W.P. van Stockum & Zoon) 1891.

KRUYZEN, B.A.M., De Mookerheide en haar schansen.

Numaga, 21 (1974) 164-179.

LEFÈVRE, J., De Zuidelijke Nederlanden 1700-1748.

In: A.G.N., VII, 162-194.

LEUFTINK, A.E., De geneeskunde bij 's lands oorlogsvloot in de 17e eeuw.

Assen (Van Gorcum & Comp.) 1953.

LINDEBOOM, G.A., De voeding in een zeventiende-eeuws studenteninternaat.

Voeding, 31⁷ (1970) 339-343.

_____, Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland.

Bussum (Fibula - Van Dishoeck) 1972.

LUDEKING, W.E., Levensberigten en lettervruchten van Nederlandsche geneeskundigen.

Brielle (C.G. de Graaff) 1847.

LUYENDIJK-ELSHOUT, A.M., Oeconomia animalis, pores and particles.

In: Leiden university in the seventeenth century. An exchange of learning.

Leiden (E.J. Brill) 1975, 295-307.

- MEERBELCK, L. van, L'Hôpital Royal de l'Armée espagnole à Malines en l'an 1637.
Bulletin du Cercle Royal archéologique, littéraire et artistique de Malines,
 54 (1950) 81-125.
- _____, Le service sanitaire de l'armée espagnole des Pays-Bas à la fin du
 XVIme et au XVIIme siècle.
Rev. internat. Hist. milit., 20 (1959) 479-493.
- MEISCHKE, R., De geschiedenis van het terrein van het St. Pieters- of Binnengast-
 huis te Amsterdam.
Bulletin & Nieuws-Bulletin Koninkl. Nederl. Oudheidkund. Bond, 6e serie, 8
 (1955) 49-53.
- MEYER, I. de, Analectes médicaux.
 Bruges (De Vanhee-Wante) 1851.
- MOLHUYSEN, P.C. en BLOK, P.J., Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek.
 10 dln.
 Leiden (A.W. Sijthoff) 1911-1937.
- MULLER, I. en PUSCHEL, E., Die "Sanitätskiste", Cista militaris, oder "Feldkast"
 des Wilhelm Fabry aus Hilden (1560-1634).
Deutsche Apotheker-Zeitung, 113 (1973) 147-149; 171-176 en 339-342.
- MURAISE, E., Introduction à l'histoire militaire.
 Paris (C. Lavanzelle & Cie.) 1964.
- NEUBURGER, Theodor, zie PUSCHMANN, Th.
- NUYENS, B.W.Th., Een autograaf van meester Adriaen van den Spiegel.
Bijdr. Geschied. Geneesk., 7 (1927) 491-498.
- _____, Het ontleedkundig onderwijs en de geschilderde anatomische lessen van
 het chirurgijns gilde te Amsterdam in de jaren 1550 tot 1798.
 Amsterdam (P.N. van Kempen & zoon) [1928] .
- _____, De laatste tien jaren van Volcher Coiter's leven.
Bijdr. Gesch. Geneesk., 15 (1935) 125-131.
- OESTREICH, G., Der Römische Stoizismus und die Oranische Heeresreform.
Hist. Zeit., 176 (1953) 17-43.
- ONSENOORT, A.G.N. van, De militaire chirurgie, geschiedkundig beschouwd en met
 betrekking tot derzelver uitoefening zoo bij de land en zeemagt.
 Utrecht (N. van der Monde) 1832.

OOSTERBAAN, D.P., Het oude en nieuwe gasthuis te Delft 1251-1795. (Diss.)

Delft (Gaade) 1954.

PAGEL, Julius, zie PUSCHMANN, Th.

PARKER, G., The army of Flanders and the Spanisch road 1567-1659.

Cambridge (University Press) 1972.

PATER, J. de, De Raad van State nevens Matthias.

Den Haag (M. Nijhoff) 1917.

PEETERS, H., Een militair hospitaalreglement waarschijnlijk uit de 17^e eeuw.

Geneesk. Gids, 6 (1928) 28-36.

POELHEKKE, J.J., Nijmegen, Gelderland en de 'Grote Vergadering' van 1651. In:

Geen blijder maer in tachtigh jaer.

Zutphen (Walburg Pers) 1973, 180-248.

POT, J., Een doktersrekening uit de 16e eeuw.

Bijdr. Gesch. Geneesk., 2 (1931) 57-81.

PRESSER, J., De Tachtigjarige Oorlog. 2 dln.

Amsterdam en Brussel (Elsevier) 1963⁴.

PUBLICATIONS de la Société historique et archéologique dans le Limbourg.

Nouvelle Série, Tome XXXI (1915) 283-284.

PUSCHMANN, Theodor; NEUBURGER, Max en PAGEL, Julius, Handbuch der Geschichte der Medizin. 3 dln.

Jena, 1902-1905. (Reprint: G. Olms, Hildesheim 1970)

QUERIDO, A., Godshuizen en gasthuizen.

Amsterdam (Querido) 1960.

RAA, F.J.G. ten, zie Staatse leger, Het.

RIBBIUS, P., Medici en medische toestanden te Arnhem door alle tijden.

Ned. Tijdschr. Geneesk., 71 (1927) 623-648.

RIEMSDIJK, Th. van, De griffie van Hare Hoog Mogenden.

's-Gravenhage (M. Nijhoff) 1885.

ROGIER, L.J., Eenheid en scheiding.

Utrecht en Antwerpen (Spectrum) ³ 1973.

ROMEYN, D., Onze militair-geneeskundige dienst voor honderd jaren en daarontrent.

Haarlem (De Erven F. Bohn) 1913.

ROORDA, D.J., Het rampjaar 1672.

Bussum (Fibula - Van Dishoeck) 1972.

ROWEN, H., A history of early modern Europe 1500-1815.

New York (Holt, Rinehart and Winston Inc.) 1960.

SABRON, F.H.A., De oorlog van 1794-95. 2 dln.

Breda (Kon. Milit. Academie) 1892-1893.

SASSE VAN YSSELT, A. van, Enige oude beschrijvingen der stad 's-Hertogenbosch.

Taxandria, 12 (1905) 306-330.

SASSEN, F., De Illustre School te Maastricht en haar hoogleraren (1683-1794).

Meded. der koninkl. Nederl. Academie van Wetenschapp., afd. Letterk. Nieuwe reeks - Deel 35 No. 1.

Amsterdam en Londen (N.V. Noord-Hollandse Uitgeversmij.) 1972.

SCHEVICHAVEN, H.D.J. van, Oud-Nijmeegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen.

Nijmegen (H. ten Hoet) 1909.

_____, Penschetzen uit Nijmegen's verleden.

Nijmegen 1898. (Reprint: Gijsbers en Van Loon, Arnhem, 1966)

SCHIMMEL, J.A., Persoonlijke mededeling (1973).

_____, Von dem Scharmützel, so geschehen auff ter Mouckerheyd nahe bey Nemwegen gelegen.

Numaga, 21 (1974) 150-161.

SCHOUTE, D., De levensloop van een ziekenhuis. Geschiedenis van het gasthuis te Middelburg.

Uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap. Middelburg 1916.

_____, Schets van het Middelburgse chirurgijns-gilde.

Middelburg [geen uitgever vermeld z.j.]

SCHULTEN, C.M., Contributions à l'étude des termes militaires français en néerlandais 1567-1625. (Diss.)

's-Gravenhage (N.V. De Nederlandsche Boek- en Steendrukkerij) 1966.

_____, Salomon van Rustingh, medicinae doctor.

Polsslag, VIII/6 (1974) 18-21.

_____, en J.W.M., Het leger in de zeventiende eeuw.

Bussum (Fibula - Van Dishoeck) 1969.

SPOELSTRA, D., Dr. Antonius Mathijssen uitvinder van het gipsverband 1805-1878.

Assen (Van Gorcum & Comp. N.V.) 1970.

STAATSTE leger 1568-1795, Het,

Deel I t/m V (door F.J.G. ten Raa en R. de Bas). Breda (De Koninklijke Militaire Academie) 1911-1921.

Deel VI en VII (door F.J.G. ten Raa). 's-Gravenhage (M. Nijhoff) 1940-1950.

Deel VIII (door J.W. Wijn). 's-Gravenhage (M. Nijhoff) 1956.

SURINGAR, G.C.B., De medische faculteit te Leiden op het einde der zeventiende en het begin der achttiende eeuw.

Nederl. Tijdschr. Geneesk., VIII (1864) 561-568.

TEUBNER, E., Der Feldzug Wilhelms von Oranien gegen den Herzog von Alba.

Halle (M. Niemeyer) 1892.

THILLAYE, A.J., zie BAYLE, A.L.J.

UIJTERSCHOUT, I.L., Beknopt overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit de Nederlandsche krijgsgeschiedenis van 1568 tot heden.

Kampen (Stads Boek- en Courantdrukkerij) 1935.

VASBINDER, W., Govard Bidloo en William Cowper. (Diss.)

Utrecht (Zuidam) 1948.

VEENENDAAL, A.J., Matthijs Slood.

's-Gravenhage (M. Nijhoff) 1975.

VERBERNE, L.G.J., De laatste jaren van de Republiek 1787-'95.

In: A.G.N., VIII, 391-411.

VERDOORN, J.A., Arts en oorlog. 2 dln.

Amsterdam (Lynx) 1972.

WARTENA, R., Oude en nieuwe gasthuis Zutphen 1625-1975.

Zutphen (De Walburg Pers) 1975.

WELTERS, J.M., IJsbrand van Diemberbroeck en de pestepidemie van 1635-1636 te Nijmegen. (Cand.scripctie)
Nijmegen 1963.

WIJN, J.W., zie STAATSE leger, Het.

_____, Stukken betreffende de geschiedenis van de militair-geneeskundige dienst.

Ned. Milit. Geneesk. Tijdschr., 7 (1954) 291-298.

_____, Onder het Vaandel. In:

J. Presser, De Tachtigjarige Oorlog.

Amsterdam en Brussel (Elsevier) 1963.

_____, Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits.

Utrecht (Hoeyenbos en Co. N.V.) 1934.

_____, Een krijgsmansloopbaan in de 80-jarige oorlog.

Ons Leger, 38² (1954) 18-20 en 38³ (1954) 16-18.

_____, Het Noord-Hollandsche Regiment in de eerste jaren van de opstand tegen Spanje.

Tijdschr.Geschied., 62 (1949) 235-261.

WOORDENBOEK, Nieuw Nederlandsch biografisch, zie MOLHUYSEN, P.C.

ZWIETEN, J.W. van, Krijgswetten onder Willem I (1573).

Milit. Spectator, 116 (1947) 98-101.

R E G I S T E R
=====

REGISTER

In dit register zijn de voornaamste persoons- en plaatsnamen opgenomen die voorkomen in de tekst en de noten. Voor de namen van auteurs zij verwezen naar de lijst van geraadpleegde bronnen en literatuur

- Aalst 26
Aath 26
Albertus van Oostenrijk, aarts-
hertog 60
Allertsz, mr. Wiggert 14,15
Alkmaar 17,47
Alphen 67
Altdorf 104
Alva 11
Amerongen, vrijheer van 85
Amersfoort 41, 188
Amsterdam 16, 17, 18, 28, 29,
30, 67, 187
Anjou, Filips van 94, 95
Anjou, Frans van Alençon,
later hertog van Anjou 14
Anna, prinses 140, 143, 203
Antwerpen 25, 103
Ardesch, J.A. 211
Arnhem 39, 43, 99
Artesië 11
Arts, Ferdinand 102
Avila, Sancho de 11
Ayta, Bucho van 184

Baarle 165
Balveren, Jan van 100
Batenburg 165
Bergen in Henegouwen 124, 207
Bergen op Zoom 26, 46, 47, 49,
100, 111, 146, 147, 212
Bernard van Galen, bisschop
van Munster 64
Bertrand, Pierre 152
Besel, Peter van 128, 207
Beverwijk, Johan van 211
Beyerlant 52

Bioker, Lambert 111, 112, 114, 202
Bidloo, Govert 91, 92, 93, 107, 198,
199
Binche 166
Biré, Simon 99, 200
Borsselaere, Gillis 182
Borssele, Adriaan van 96, 99
Bossu, graaf van 23, 24, 27
Breda 40, 41, 43, 47, 82, 96, 97,
100, 147, 167, 187, 188, 189, 213
Broeckhuysen, Benjamin van 77, 78,
196, 197
Brunswijk, hertog van 210
Brussel 12, 21, 25, 27, 76, 90, 91,
92, 94, 103, 104, 105, 107, 124, 126,
206, 207
Buroht, Pieter van der 43
Buzenius, Cornelis 50, 51, 190, 191
Bye, Jacob de 97, 98, 99, 103, 200

Caussens, Arnoldus Jacobi 51
Clercq, Zuster Martha de 127
Coiter, Volcher 180
Conradi, P. 111
Craanen, Th. 196
Cronstrom, generaal 127
Cuyper, J. de 152, 163

Delft 15, 16, 38, 50, 76
Dendermonde 26, 27
Dettingen 110
Deventer 190
Dieren 96
Dietz, Johann 197
Dongen 98
Doornik 124, 212
Dordrecht 15, 16, 31, 47, 76, 167

Dordt, jhr. Diederik van 56
Douai 103
Drijwalt, Johan 45
Duchene, Josephus 54, 192
Duyck, Anthonis 1, 52, 59, 60
Duyyn, Joris Adriaensz van der
17, 18

Edam 17
Enkhuizen 17, 47
Evelyn, John 186

Feckers, Olivier 207
Fellinck, Peter 103
Ferdinand van Aragon 5, 29
Feyenoord 167, 168
Fioravanti, Leonardo 54, 192
Fleming, Phillippe 47, 58
Fleurus 84, 91, 104
Fontenoye 110, 118
Foreest, Pieter van 191
Frederik II van Pruisen 109
Frederik Hendrik 3, 31, 40,
60, 61, 195, 196
Frederik, prins; zoon van
stadhouder Willem V 148
François, Pierre 73, 196
Fronsperger, Leonhart 6, 7,
8, 24, 179, 180

Gare, Gaspar de la 11, 12
Geertruidenberg 97, 125, 147, 165
Gembloers 28
Genet, Leonard 56
Gent 23, 26, 149, 151, 163
Geraardsbergen 26, 124
Geysteren 18
Ghent, baron van 59
Ghert, Adriaan van 203, 204
Godefroy, chirurgijn 73, 196
Goes 124, 125
Gorinohem 17
Gorter, Jan de 113
Gouda 15, 16, 17, 18, 40, 47,
67, 68, 147, 212
Granada 6

Grave 12, 18
's-Gravenhage 17, 18, 50, 71, 77, 85,
92, 117, 200
Groningen 13, 75
Guillemeau, Jacques 192
Guillemet, Tannegui 191
Gulik 49, 55

Haarlem 40, 47
Halberschmidt, B. von 198
Harboe, Andreas van 100
Heinsius, Daniël 33
Heister, Laurens 104, 202
Helmich, Splinter 18, 183
Helmstedt 104
Helvetius, J.J. 99, 100, 101, 200
Hermans, J.H. 211
's-Hertogenbosch 77, 81, 97, 101,
107, 125, 136, 144, 147, 148, 187,
207, 211, 213
Heusden 165
Hildanus, Fabricius 58, 59
Hippocrates 68, 133
Hoogstraten, graaf van 11
Hoorn 17, 47
Hoorn, Jan ten 89
Houthem 164, 165
Hovy, J. 188
Huizer, apotheker 150
Hulft, J. 90, 92, 93, 107
Hulst 100, 101, 146, 212

Ieper 184
Isabella van Castilië 6
Janssen, J.Q. 211
Jemgum 11
Jozef II, keizer van Oostenrijk 146

Kampen 188
Karel II van Engeland 197
Karel II van Spanje 94, 95
Karel VI van Habsburg 109
Karel VII van Frankrijk 5
Karel de Stoute 5
Kortrijk 150

Koyter , zie Coiter
 Krimpen 15
 Lafeld 110
 Leicester, R. Dudley, graaf van 17, 20
 Leiden 16, 18, 47, 57, 105, 191,
 195, 196, 206, 215
 Lembeek 165
 Leopold I, keizer 95
 Lessen 26
 Leurs, W. 151
 Leuven 76
 Lier 25, 166
 Lillo 26
 Limburg, Egidius van 123, 206
 Lodewijk XIII 61
 Lodewijk XIV 63, 65, 94, 95
 Lodewijk XV 110
 Maastricht 26, 64, 66, 82, 94, 96, 99,
 101, 107, 111, 144, 146, 148, 164,
 166, 211, 213
 Malplacquet 95, 104, 105
 Mandeville, E. de 46, 189
 Maria Theresia, keizerin van Oosten-
 rijk 109, 146
 Martini, Gillis 23
 Matthias van Oostenrijk, aarts-
 hertog 21
 Maurits 1, 3, 13, 31, 32, 33, 48,
 50, 51, 58, 59, 60, 61, 186
 Maximiliaan I, keizer 6
 Mechelen 8, 9, 22, 23, 25, 30, 76,
 103, 124, 184
 Medemblik 17
 Meenen 102
 Merode, Bernard de 8, 9
 Meurs, L. van 166, 167
 Middelbeek, Sebastiaan 135, 209
 Middelburg 23, 39
 Milaan 95
 Moerbeke, Cornelis van 54, 192
 Moers 58
 Monohy, Salomon de 112, 115, 117,
 118, 119, 120, 122, 123, 126, 131,
 133, 134, 203, 204

Monnikendam 7
 Monro, Donald 111, 112, 115, 123, 130,
 131, 203
 Mook 12
 Mookerheide 11
 Moryson, Fynes 34, 186
 Muiden 17, 66
 Mye, Frederik van der 47, 48, 189
 Naarden 17
 Namen 129, 165, 207, 212
 Nassau, Hendrik van 11
 Nassau, Johan Maurits van 66
 Nassau, Lodewijk van 11, 12
 Nassau-Saarbrücken , prins van 96,
 97, 199
 Nassau-Weilburg, prins van 164
 Nassau, Willem Lodewijk 13, 31
 Neerwinden 84, 148
 Nieuwenaar ,graaf Adolf van 12
 Nieuwpoort 59
 Nijmegen 12, 34, 44, 45, 46, 81, 96,
 99, 100, 189
 Ninove 26
 Noldenius, J. 73, 196
 Norris, generaal 185
 Oirschot, Richard de Merode, hertog
 van , 23, 184
 Oldenbarneveldt, Johan van 50
 Oostburg 147, 164, 213
 Oostende 34, 35, 47, 48, 53, 57, 60,
 103, 192
 Oosterhout 96, 97, 98, 100, 101
 Oranje, Willem van 2, 8, 10, 11, 12,
 22, 25, 26, 35, 181, 184, 185, 191
 Orléans 192
 Oudenaarde 26, 95, 104
 Oudenbosch 165
 Overhelj, Anna 101
 Overijssel 13
 Overschie, Adrianus 97, 200
 Paré, Ambroise 6, 53, 192
 Parma, Alexander Farnese, hertog van
 9, 12

Paturoub, Pierre 15
 Pimperniaux, Ph. 125, 130, 134
 Pringle, John 112, 211
 Purmerend 17
 Putius, W. 188

 Rammillies 95, 104
 Reipkens, doctoor 102
 Requesens, don Luis de 21
 Richelieu, kardinaal 194
 Rijnemam 22, 23
 Rijssel 104
 Rocourt 110
 Roëll, W. 202
 Roermond 102
 Rotterdam 14, 15, 16, 17, 18, 76,
 125, 147, 167, 169, 212
 Rumpf, C. 50, 190
 Rumpf, P. 73, 75, 196
 Rupelmonde 26, 27
 Rusting, Ph. 113
 Rusting, S. 89

 Sarazoomen, A. 53, 54, 191
 Sas van Gent 100, 101, 103, 146,
 212
 Schatborn, Hendrik 44
 Schenck van Nijdeggen, Maarten 18,
 183
 Scherping, kapitein 136
 Schiedam 15, 16, 17, 18, 47
 Schimmel, J.A. 181
 Schneider, majoor 166, 169, 215
 Sohoock, Elias 100, 101, 103
 Sohoonhoven 17, 18, 67, 68, 75
 Schulte, H. 209
 Schumann, C. 198
 Schutter, Johan 102
 Schwencke, Thomas 135, 206, 209, 211
 Scott, J. 81
 Sluis 100, 101, 142, 144, 146,
 164, 200, 207, 212
 Spiegel, Adriaan van den 52, 55, 191
 Spinola, A. 47, 48
 St. Amand 165
 Steenberghe 125, 147, 213

Steencamp, Frans 147
 Stevin, Simon 32, 49, 55
 St. Gerlach 166, 167
 Straten, W. van der 50, 67, 68, 69,
 73, 77, 194, 195

 Terheijden 98
 Tiel 18, 187

 Uitenbogaert, Johan 51, 191
 Ulhoorn, Hendrik 104, 105, 202
 Umara, don Francesco de 9, 180
 Utrecht 13, 17, 35, 39, 43, 47, 65,
 195

 Valenciennes 165
 Veere 18
 Venlo 128, 144
 Verbrugge, Johan 89, 113
 Verzijl Mulman, doctoor 150, 151,
 152, 155, 162, 170, 214
 Vianen 125
 Victor, Arnold 46
 Vrijthoff, J.B. 146, 211

 Waesmuyster 27
 Waldeck, George Frederik van 84, 85,
 91, 120, 198
 Waroke, Jan van der 184
 Weesp 17, 66, 67
 Wijk bij Duurstede 128
 Willem II, stadhouder 64, 195
 Willem III, koning-stadhouder 64,
 65, 66, 67, 69, 80, 84, 85, 92, 95,
 100, 195, 196, 198
 Willem IV, stadhouder 110, 111, 207,
 139
 Willem V, stadhouder 148, 154
 Willem I, 'erfprins' van Oranje, la-
 ter koning Willem I 148, 149, 150,
 154, 161, 162, 164, 165, 167, 168,
 170
 Witt, Johan de 64
 Woerden 17

 Ysbrandez, Jan 182

Zierikzee 18
Zuerius, Marcus 47
Zuidland 15
Zutphen 187

Antoon Hubert Marie Kerkhoff werd op 1 maart 1946 geboren te Swalmen (L).

Hij bezocht de lagere school te Leeuwen (L) en vervolgens het Bisschoppelijk College te Roermond. In 1964 werd het diploma gymnasium-a behaald.

Van 1964 tot 1972 studeerde hij geneeskunde aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

Na het artsexamen trad hij in dienst van de Koninklijke Landmacht als arts bij het Geneeskundig Detachement Provinciaal tvs. Garnizoenscommando Maastricht.

Op 1 februari 1976 werd hij aangesteld als wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor Geschiedenis der Geneeskunde der Katholieke Universiteit te Nijmegen.

STELLINGEN

I

A.Th. van Deursen heeft aangetoond dat de samenwerking tussen de Raad van State en de Staten-Generaal gedurende de jaren 1590 - 1606 beter is geweest dan doorgaans werd aangenomen. Althans voor zover het de zorg voor zieke en gewonde soldaten betreft, is zijn bevinding van toepassing voor het gehele tijdperk van de Republiek der Zeven Provinciën.

A.Th. van Deursen, De Raad van State en de Generaliteit. *Bijdr. Geschied. Nederl.*, XIX (1964) 1 - 48.

II

Van de bemoeienissen van de Oranjes met de geneeskundige verzorging in het Staatse leger hebben die van prins Willem III de meest verstrekkende gevolgen gehad.

III

Het "alveolar soft part sarcoma" is een maligne neuro-endocriene tumor, die histogenetisch in verband kan worden gebracht met het paraganglionaire systeem.

E. Mulder en J. Rensing, The alveolar soft part sarcoma. *Arch. chir. Neerl.*, ter perse.

IV

Bij oudere mensen met febris e causa ignota en een duidelijke verhoging van de bezinkingssnelheid der erythrocyten dient de diagnose arteriitis gigantocellularis niet in de laatste plaats overwogen te worden.

V

De "drieluiken" die op zuigelingen- en kleuterbureaus worden gebruikt, dienen als onvolledig te worden beschouwd daar zij geen mogelijkheid bieden de toename van de schedelomvang van het kind op adequate wijze vast te leggen.

VI

Aan al het beroepspersoneel van de krijgsmacht dient in het kader van de medische zorg voor rijksrekening vrije huisartsenkeuze te worden toegestaan, mits de huisartsen in niet urgente gevallen voor specialistisch advies verwijzen naar het militair hospitaal te Utrecht.

VII

Bij jonge kinderen met polyposis nasi dient het bestaan van mucoviscoïdose te worden uitgesloten door het tenminste twee maal verrichten van een zweetproef.

R.Th.R. Wentges, Polyposis nasi bij kinderen. *Nederl. Tijdschr. Geneesk.*, 114 (1970) 1284 - 1287.

VIII

Bij de behandeling van kinderen met conversie-reacties dienen de therapeutische consequenties van het lichamelijk onderzoek zorgvuldig te worden afgewogen tegen het mogelijk fixerende effect daarvan.

Th. Cohen-Matthijsen, Conversie-reacties bij kinderen. In: *Opstellen uit de kinderpsychiatrie*. Samengesteld onder redactie van E.H. Isaac-Eldersheim, D.J. de Levita en W. Strubbe. Deventer (Van Loghum Slaterus) 1975, 118 - 131.

IX

De huisarts mag eerst dan tot het bestaan van nerveus-functionele klachten besluiten wanneer hij enerzijds bij adequaat lichamelijk onderzoek geen afwijkingen kan vaststellen die de klachten voldoende verklaren en anderzijds over duidelijke aanwijzingen beschikt dat de wisselwerking tussen de patiënt en zijn omgeving is verstoord.

F.J.A. Huygen, Syllabus epidemiologie in de huisartsenpraktijk. Nijmegen, 1971, 13 - 18

A. Smits, Nerveus-functionele klachten vanuit gezinsgeneeskundig perspectief. *Huisarts en Wetenschap*, 16 (1973) 310 - 313.

X

Het zonder meer verbieden van duimzuigen houdt een miskenning in van de betekenis van dit verschijnsel.

XI

De omvangrijke collectie boeken en prenten in bezit van het Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum bevat talloze bronnen die zowel voor de militaire als de algemene geschiedschrijving van eminent belang zijn. Spoedige uitgave van een volledige catalogus van deze verzameling is derhalve zeer gewenst.

XII

Met het bloedvat waarvan sprake is in de Ilias, boek XIII, 546 - 548 moet de vena azygos bedoeld zijn.

XIII

Aangezien het feit dat tal van laxantia vrij verkrijgbaar zijn, suggereert dat zij de gebruiker geen schade kunnen berokkenen, zouden deze middelen - vooral die, welke bovendien van een tot misverstanden aanleiding gevende naam als Bitterwater, Bonkorets, Boxbergers Kissinger ontvettingstabletten, Carters leverpillen, Dragees 111, Drix, Fuca excellent, Grains de vals, Herbesan, Klyx, Kruidenthee "Richter", Kruschen salts, Lactobyl, Minus +, Opobyl, Ph groene poeders, Tezet korrels, Urbanus- en Wex-pillen zijn voorzien - niet zonder recept mogen worden afgeleverd.

XIV

Het verdient aanbeveling de geavanceerde vorm van welzijnszorg in de militaire dienst, welke spreekt uit de opzet van de sociale coördinatie-commissies, krachtig te steunen, onder meer door de deelnemende artsen tijdig op de hoogte te brengen van de problematiek van het werken in teamverband met niet-artsen.

XV

Artikelen betreffende de geneeskunde in zeventiende- en achttiende-eeuwse geleerdentijdschriften vormen een tot nu toe onvoldoende gewaardeerde bron bij de bestudering van de medische geschiedenis.

